

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXVIII	Год.	1998.	С	1-296	1-16	Чачак 1998.
Vol.		Year		Р			

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXVIII

ČAČAK
1998.

UDK – 06.055.2 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXVIII

ЧАЧАК
1998.

ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXVIII

Редакциони одбор
Др МИЛОЈЕ ВАСИЋ, РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ,
ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, ДЕЛФИНА РАЈИЋ
и НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

Одговорни уредник
НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

Први уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
МИЛАН МАРТИНОВИЋ

Графичка обрада
МИЛИНКО БОГИЋЕВИЋ

Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ

Класификатор радова
ЗОРИЦА ПОРЧИЋ

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЏИ-ВИДОЈКОВИЋ

Издавач: Народни музеј, Чачак

Штампа „УНИГРАФИКА” – Горња Трепча / Чачак

Др МИЛОРАД СТОЈИЋ

**НОВИ НАЛАЗИ ВРХОВА БРОНЗАНИХ СТРЕЛИЦА
СКИТСКОГ ТИПА У СРБИЈИ ЈУЖНО
ОД САВЕ И ДУНАВА**

Милорад Стојић
Археолошки институт САНУ
YU 11000 Београд

UDK: 930.5 (497.11)

Са територије Србије јужно од Саве и Дунава објављени су врхови бронзаних стрелица скитског типа из хумки у (видети карту): Пилатовићима (1), Атеници (2), Мрчајевцима (3) и Цветановаца (4) и из Ђовдинске пећине у Ђовдину (5).¹ У једном гробу са спаљеним покојником, ван потпорног бедема кнежевске хумке, у Пилатовићима пронађено је 25 двоперних и троперних бронзаних врхова стрелица, које су, на основу аналогија из јужне Русије, датоване у период VII–VI век

1. М. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Београд, 1985, 97, Т. XXXII/4; М. Букнић; Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак, 1966, Т. XIII/4, Т. XX/19-20, Т. XXIV/1-5; М. Стојић, *Праисџоријска накропола под хумкама у Мрчајевцима*, Зборник радова Народнoг музеја у Чачку, XXVII, 1997, 30; Р. Васић, *Старинар*, XXXI/1980, 1981, 167, Сл. 11-13, Идем и група аутора, *Праисџоријски метал Поморавља*, Београд, 1992, 30, Сл. 47.

пре н.е.² Из периферног гроба са спаљеним покојником из хумке I у Атеници потичу две троперне и једна двоперна стрелица, а из централног гроба хумке II, са истог локалитета – пет, које су, такође, на основу аналогија из јужне Русије, датоване у раздобље од средине VI до почетка V века пре н.е.³ Из хумке III на некрополи у Мрчајевцима је један оштећени врх бронзане стреле.⁴ У једном непотпуно истраженом тумулу на локалитету Марјановача у Цветановцу пронађена су три врха стрела са увученим усадником.⁵ Стрелица истог типа пронађена је и у Ћовдинској пећини у Ћовдину.⁶

Недалеко од утврђења Ђула – Гробље у Остриковцу (6) из гвозденог доба IIб (приближно VII век пре н.е.) године 1991. случајно су нађени 38 троперних и двоперних бронзаних врхова стрелица (Сл. 1) и један бронзани предмет у облику „луле“, који је изгубљен. По један врх тробридне и двобридне стреле нађен је у околини Пожаревца (7) – (Сл. 2–3), а сличан примерак је из Мачванске Митровице (8) – (Сл. 4).⁷ Двобридна стрелица са трном потиче са непознатог налазишта из зоне ушћа Велике Мораве (9) – (Сл. 5).⁸

Налазач није сигуран да је покупио све врхове стрела на локалитету Ђула – Гробље у Остриковцу.⁹ Један листолики врх из ове целине припада такозваном двобридном типу, који на доњем делу усадника има трн. Други врх истог типа нема усадник, нити врх, и, по свим својим одликама, одговара примерцима који су окарактерисани као премоментарно средство плаћања из грчких црноморских колонија: Олбиа, Оргаме, Хистриа, Аполонија, укључујући ту и више локалитета у њиховом залеђу.¹⁰ Осталих 36 примерака припадају тробридном типу, који се могу разврстати у две групе. У прву групу сврстани су врхови стрела са видљивим усадником. Један листолики примерак из ове групе има кратак трн на усаднику. Доњи део бридова већине стрелица ове групе завршава се угласто (ластин реп). Другу групу сачињавају примерци са такозваним усадником у облику пирамиде или „изломљене“ пирамиде.

2. М. Зоговић, ибид.

3. М. Ђуквић – Б. Јовановић, ибид.

4. М. Стојић, ибид.

5. Р. Васић, ибид.

6. Идем и група аутора, ибид.

7. Најлепше се захваљујем колеги Д. Јацановићу, кустосу из Народног музеја у Пожаревцу, на могућности да објавим врх стреле из околине Пожаревца; врх стреле из Мачванске Митровице поклатио је М. Марковић, колекционар из Јагодине.

8. Врх стреле поклатио је М. Марковић, колекционар из Јагодине.

9. Налазач је поклатио стрелице Т. Стефановићу, колекционару из Рапшевице, који их је уступио Завичајном музеју у Јагодини.

10. М. Mănușu Adameșteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vîrf de săgeată de la Vișina (com. Jurilovca, jud. Tulcea). Studii și cercetări de numismatică*, Vol. VIII, 17–24; о премоментарним средствима плаћања у басену Црног мора: Т. В. Блаватскаја, Западнопогијскије города в VII – I веках до нашеи ери, Москва 1952, 40 – 41, Рис. 7 и А. Н. Зограф, Античне монети, *Материали и иследования по археологији СССР*, Москва – Ленинград, 1951, 121–123, Таблица XXXX.

Осим два примерка, сви остали врхови пирамидалног облика имају са стране дуже или краће жлебове.

Осим двобридног врха који није могао служити као врх стреле, још извештан број има недостатке у ливењу. Отвору усадника једне стреле недостаје значајан део до пуног круга. Бридови и усадници појединих примерака су, у већој или мањој мери, поломљени приликом ливења.

На први поглед, врхови стрела из Остриковца могли су потицати из тоболца (горита) једног стрелца, на шта упућује њихов број и чињеница да су нађени заједно. Имајући, међутим, у виду истакнуте карактеристике врхова стрела, а, поготово, одлике примерка без усадника и врха, извесно је да они нису служили својој основној, већ некој симболичкој намени.

Највећи део врхова стела из ове целине израђен је на одговарајући начин – и, према томе, он би могао сачињавати бојни комплет смештен у тоболцу стрелца. Нефункционално изливен врх (без усадника или трна) и још неколико врхова који су изашли из ливачке радионице са таквим недостацима никако нису могли послужити својој основној намени. Очито је, ипак, да ови врхови стрелица нису оружје стрелца, у правом смислу те речи.

Не постоји ни један логичан разлог да ливац држи или сакрива заједно, на истом месту, своје успеле и неуспеле одливке, због чега се може одбацити претпоставка да је у питању остава коју је похранио један ливац због тога што су се он и његово добро нашли у изненадној опасности. Количина бронзе у овој остави је тако мала да се она не може третирати као такозвана ливачка остава – остава сировине намењене претапању.

Имајући у виду карактеристике врхова стела из Остриковца и контекст у коме су нађене, извесно је да ова целина има симболичко значење, било да је у питању универзално средство плаћања – новац, којим се могла купити свака роба, било да је у питању приношење дарова вишим силама. Јер, у таквом случају, одлучујуће је да оно подсећа на прави предмет, да има препознатљиву – симболичку форму, а није важно да у свим елементима одговара свом узору. Према томе, врхови стрелица из ове целине предвиђени су само да симболички полете или су намењени за неку другу симболичку улогу; – они никада неће бити избачени из правог лука, а, у том случају, мање је важно да ли су или нису правилно изливени.

Стрелице из Остриковца закопане су поред великог утврђења из VII и почетка VI века пре н.е. То је једино што им пружа контекст. Страдање овог моћног утврђења повезано је са експанзијом Трибала, које одликују утврђења типа Превешт на територије својих сународни-

ка у великим речним долинама, каква је, на пример, долина Мораве, – негде на прелазу из VII у VI век пре н.е.¹¹ Моменат похрањивања ових врхова стрела одговара времену уништења утврђења у Остриковцу и осталих насеља трибалске заједнице у најплоднијим долинама, које посебно одликује специфично украшена керамика (тремолираним линијама).¹² Иначе, на трибалским насељима, које одликује тремолирана керамика, нису налажене стрелице скитског типа. Могућно је да је стрелице скитског типа започела да набавља трибалска заједница коју одликују градине типа Превешт, као: ефикасно оружје, које је највероватније значајно придонело у њиховом обрачуна са заједницама у великим долинама, и премонетарно средство плаћања.

Имајући у виду да су врхови стрела нађени надомак градине, као и то да се тренутак разарања утврђења поклапа са временом похрањивања овог групног налаза, могућно је да је четрдесетак врхова стрела укопано на овом месту у склопу културних радњи повезаних са освајањем кључног утврђења у великоморавској котлини. Из чињенице да је остава нађена изван бедема, може се закључити да је културна радња, у којој су одређену улогу имале стрелице, обављена непосредно пре освајања утврђења. Мање је вероватно да су их принели на дар вишим силама победници, након што је ово утврђење пало у њихове руке, јер би, у том случају, било разумљиво да се оне нађу у оквирима бедема, а не изван њих. Примерак без врха и усадника и рђаво изливени примерци имали су највероватније улогу симболичких пројектила у културној радњи заједно са врховима правих стрела.

Најдиректније аналогije за двобридне врхове стрела са трном, тробридне врхове са видљивим усадником и примерак који нема усадник нити врх из Остриковца су међу одговарајућим примерцима из Висина, недалеко од милећанске колоније Оргаме (римски Аргамум), северно од Хистрие, са полуострва Атија и других локалитета.¹³ Налаз из Висина од око 700 примерака окарактерисан је као остава предмета који су служили колонији Оргаме уместо новца за размену са варварима у свом залеђу у премонетарној трговини.¹⁴

Без обзира на недоумице око тога под каквим околностима је ова целина доспела у земљу, она пружа значајне податке о почецима раздобља које је у Поморављу означено као трибалско (VI–IV век пре н.е.), будући да је (индиректно) помињање Трибала у VI веку пре н.е. повезано баш за долину Велике Мораве. Она доказује да су Трибали из регија које карактеришу градине типа Превешт кренули на своје суна-

11. М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд – Светозарево, 1986, 101

12. Ибид.

13. М. Mănușu Adameșteanu, *Ibid.*, А. Н. Зограф, Ибид, Рис. 7.

14. Ибид.

роднике у великим речним долинама, са новим наоружањем, које подразумева изразиту покретљивост, односно нову ратну концепцију. Ови веома покретљиви и добро наоружани Трибали лако су изашли на крај са својим сународницима из великих долина чија је одбрана била изразито дефанзивна, заснована на великим утврђењима, попут овог у Остриковцу.

Групни налаз врхова стрелица из Остриковца као и врхови стрела из Мрчајеваца, зоне ушћа Велике Мораве, околине Пожаревца и Мачванске Митровице, заједно са већ објављеним примерцима из Атенице, Пилатовића, Цветановца и Ђовдина, указују да је ово оружје скитског порекла у релативно великом броју коришћено на територији Србије јужно од Саве и Дунава на крају VII и у току VI века пре н.е. Оно што ће за велики део Европе, нарочито после V века пре н.е., значити келтско оружје, то је од краја VII до V века пре н.е. представљало скитско оружје за народе на тлу Србије и још неких области у Централној и Југоисточној Европи. Зато не чуди што оружје скитског типа није постало само доминантно у наоружању многих народа у овим крајевима Европе, већ је веома брзо ушло и у култ тих народа, што, поред осталог, потврђују налази на поменутиим локалитетима у Србији.

Позната су многа симболичка значења стреле, међу којима су и она о прелазу из једног у друго стање, премошћавање препрека које се нађу на путу кретања душе, досезање неког невидљивог циља и слично, што је, све, веома блиско схватањима о кретањима људске душе након смрти код многих народа. Могућно је, такође, да врхови стрела из хумки у Пилатовићима, Атеници, Мрчајевцима и другим местима имају функцију платежног средства у култу покојника. Наиме, не само бројни прилози у гробовима, већ и поједини култни архитектонски објекти (симболички правоугаони храмови медитеранског типа у Атеници и Мрчајевцима) у тим хумкама указују на снажне грчке, етрурске и друге иностране утицаје у сфери религије, међу којима су можда и идеје о плаћању превоза покојника, односно његове душе, на одредиште и, у вези с тим, стављање платежног средства – врхова стрела – у гроб.

Закључак

● Бронзане стрелице скитског типа биле су у употреби на територији Србије јужно од Саве и Дунава од краја VII века до почетка V века пре н.е.

● На овој територији истовремено се користе две врсте стрелица: двобридне стрелице, које су малобројније, и тробридне, са видљивим и скривеним усадником.

● Све стрелице које су пронађене приликом досадашњих археолошких ископавања (хумке у Пилатовићима, Атеници, Мрчајевцима и Цветановцу) биле су, највероватније, у симболичко-култној функцији средстава плаћања превоза покојника на онај свет.

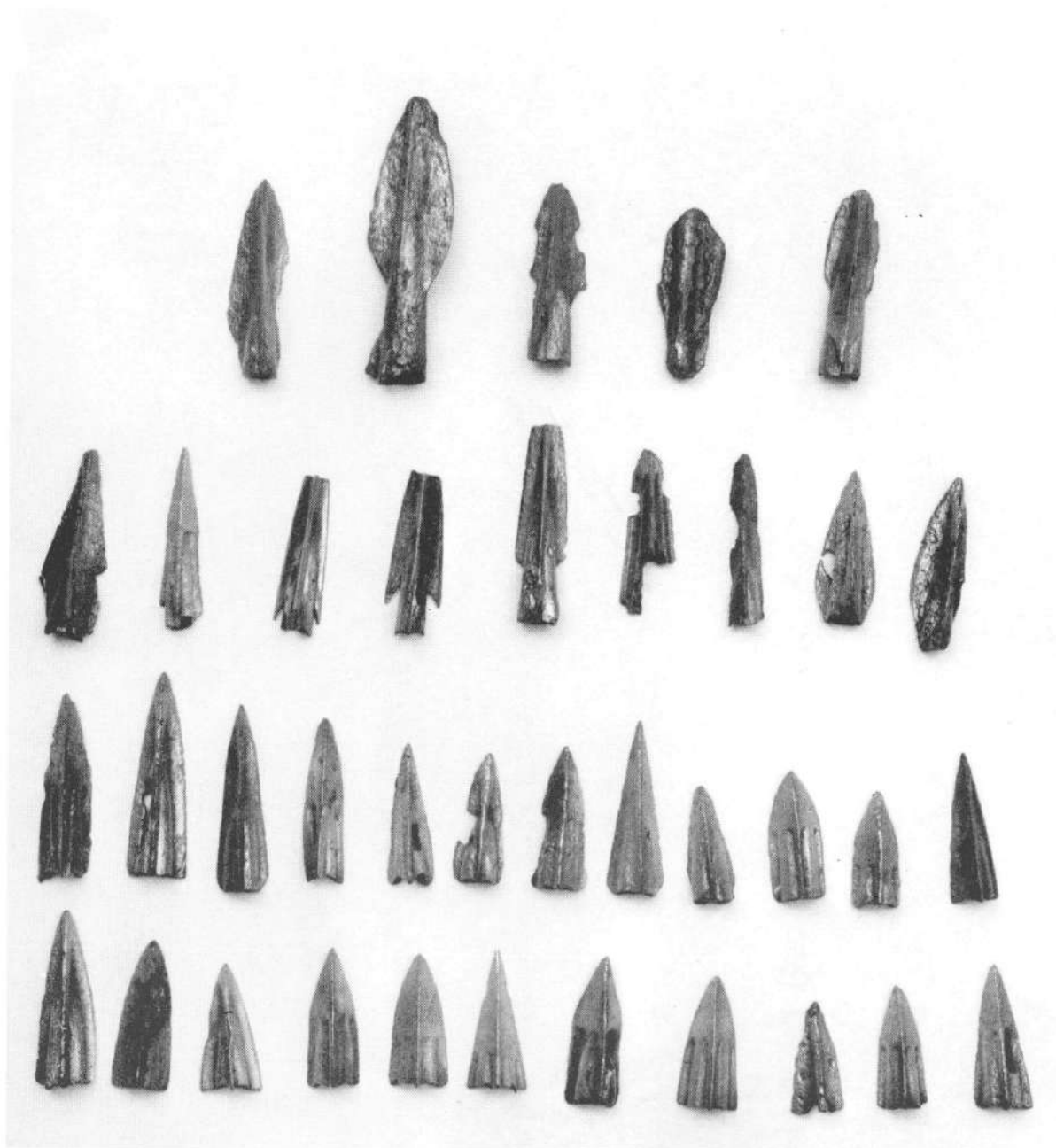
● Групни налаз врхова стрелица из Остриковца, највероватније, повезан је са култном радњом у склопу напора да се освоји утврђење покрај којег је укопан.

● Стрелице скитског типа чиниле су највероватније веома важно оружје Трибала из области које карактеришу градине типа Превешт у њиховом обрачуну са сународницима у великим речним долинама, на прелазу из VII у VI век пре н.е.

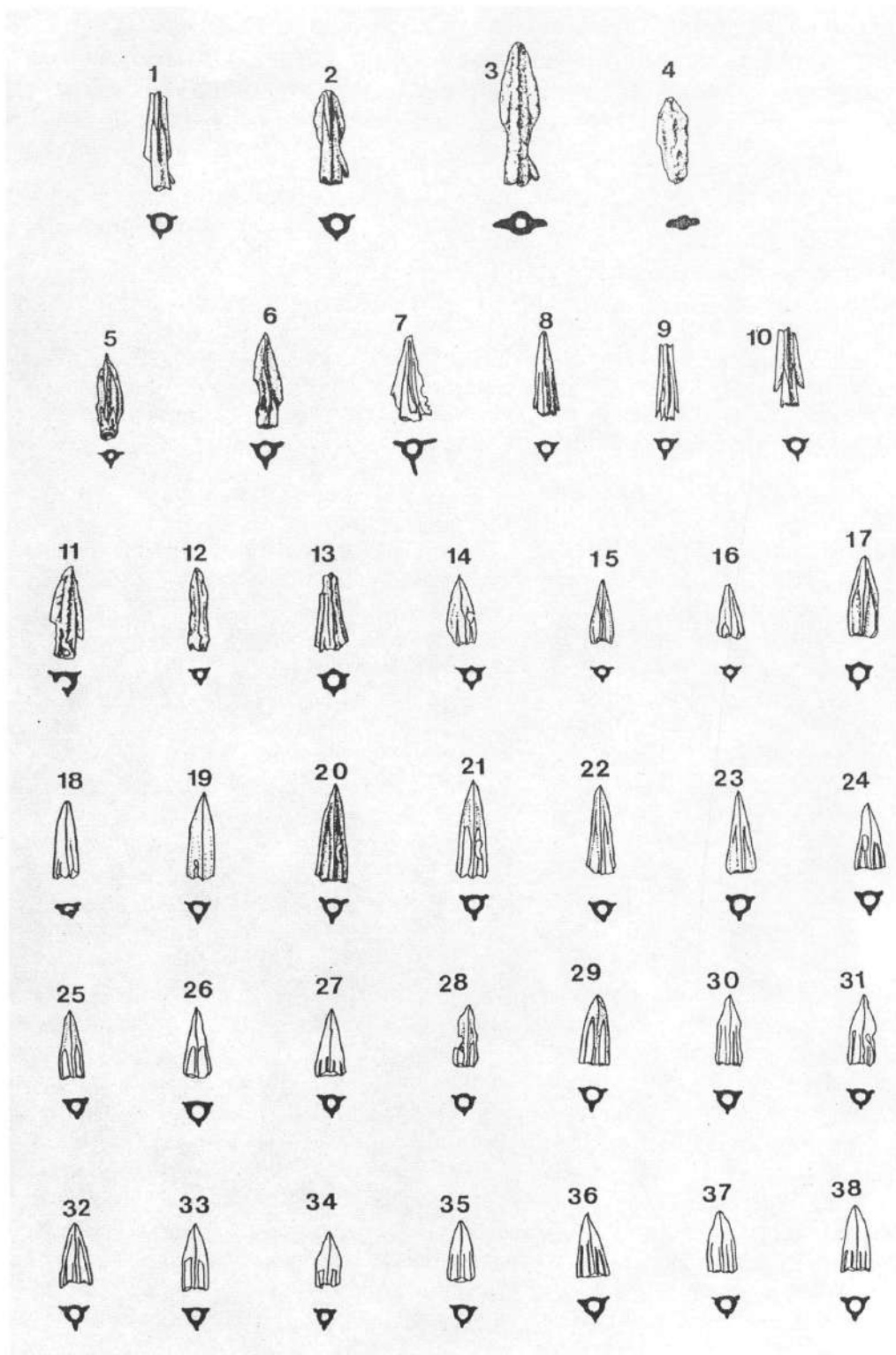
RÉCENTE MISE AU JOUR DES POINTES DE FLÈCHE EN BRONZE DU TYPE SCYTHE EN SERBIE AU SUD DE LA SAVE ET DU DANUBE

Les pointes de flèche en bronze du type scythe, mises au jour sur le territoire de la Serbie au sud de la Save et du Danube et déjà connues dans la littérature scientifique, proviennent des sites suivants /voir la carte/: Pilatovići /1/, Atenica /2/, Mrčajevci /3/, Cvetanovac /4/ et la caverne de Čovdin /5/. En 1991, non loin du fort Djula Groblje à Ostrikovac /6/, datant de l'âge du fer IIb /approximativement, du VIIe siècle avant notre ère/, 38 pointes de flèche en bronze à deux ou trois lames ont été découvertes fortuitement, ainsi qu'un objet en bronze en forme de pipe, perdu depuis. Une pointe de flèche à trois lames et une autre à deux lames ont été trouvées dans les environs de Pojarévatz /7/ – /figs. 2-3/ et un exemplaire semblable à Mačvanska Mitrovica /8/ – /fig. 4/. La flèche à deux lames et à aileron provient d'un site inconnu dans la zone s'étendant autour du confluent de la Velika Morava et du Danube /9/. /fig. 5/. Les analogues les plus directs des pointes de flèche à deux lames et à aileron, des pointes de flèche à trois lames et à pennon visible et un exemplaire dépourvu de pennon et d'aileron provenant d'Ostrikovac, sont constitués par les exemplaires correspondants de Visin, site qui se trouve à proximité d'Orgame /Argamum romain/, colonie de la cité de Milet que celle-ci avait établie au nord de Histria. Les pointes de flèche de Visin, comptant près de 700 exemplaires, ont été identifiées comme objets que la colonie d'Orgame utilisait comme monnaie pour les échanges avec les barbares de son arrière-pays à l'époque de l'économie de troc. L'ensemble des pointes de flèche mises au jour à Ostrikovac, de même que celles provenant de Mrčajevci, de la zone située au confluent de la Velika Morava et du Danube, des environs de Pojarévatz et de Mačvanska Mitrovica, ainsi que les exemplaires déjà connus dans la littérature, ceux d'Atenica, Pilatovići, Cvetanovac et Čovdin, montrent que, à la fin du VIIe siècle avant notre ère et au cours du VIe, cette arme d'origine scythe était employée en quantités relativement importantes sur le territoire de la Serbie situé au sud de la Save et du Danube.

Milorad Stojić

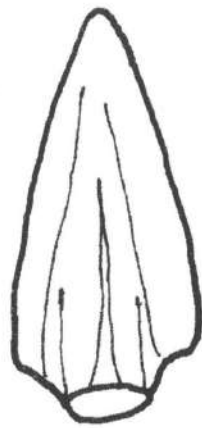
Наказ стрелица из Остриковца

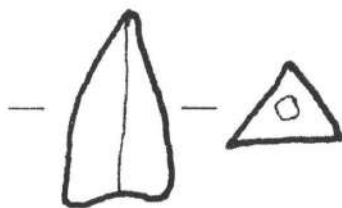
Цртеж стрелица из Остриковца

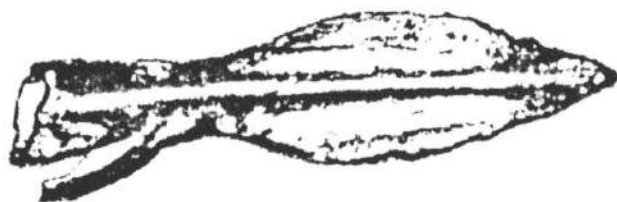
Сл. 2

Сл. 3

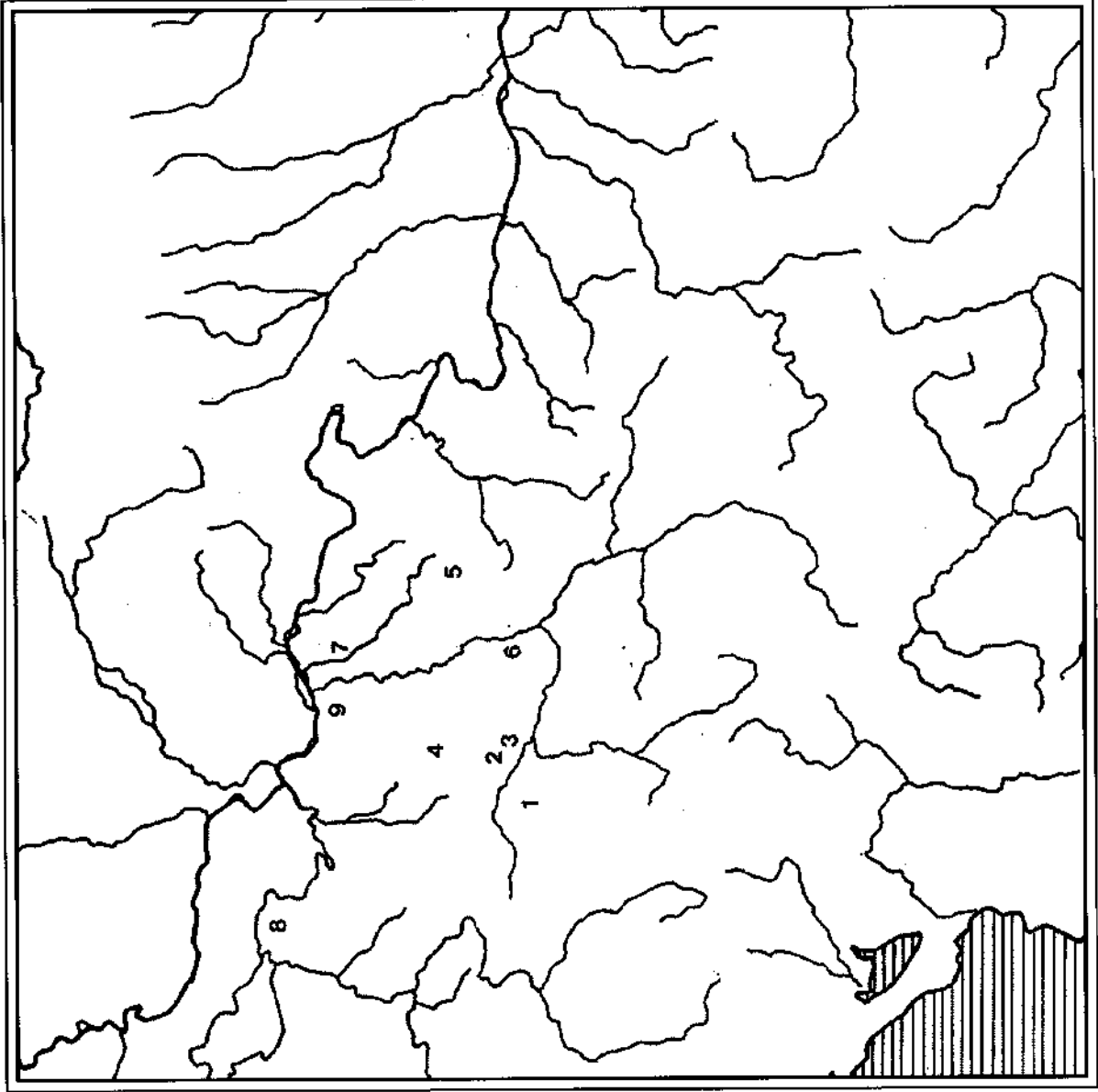

Сл. 4

Сл. 5

Појединачни цртежи стрелица из околине Пожаревца (сл. 2 и 3),
Мачванске Митровице (сл. 4) и из зоне ушћа Велике Мораве (сл. 5)

Легенде за карту:

1. Пилаговићи
2. Агеница
3. Мрчајевици
4. Цветановац
5. Ђовдин
6. Остриковац
7. Пожаревац
8. Мачванска Митровица
9. Ушће Велике Мораве

Карта са налазиштима стрелица скитског типа у Србији
јужно од Саве и Дунава

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

**ИСКОПАВАЊЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ЛУГОВИ – БЕНТ
У МОЈСИЊУ ЗА 1998. ГОДИНУ**

Лидија Никитовић
Народни музеј
УУ 32000 Чачак

УДК: 903.5 "1998" (497.11)

У оквиру научно-истраживачког пројекта „Сахрањивање под хумкама у чачанском крају”, настављена су ископавања на локалитету Лугови – Бент у селу Мојсињу, са циљем даљег истраживања ове занимљиве некрополе. У току овогодишње кампање систематски су истражене још две хумке (хумка I и хумка II) лоциране непосредно до већ истражене хумке I.¹ Добијени подаци као и регистровани материјал потврдили су изузетно место овог налазишта за проучавање хронологије и погребних обичаја током бронзаног, а нарочито гвозденог доба Поморавља.

1. Л. Никитовић, Р. Васић, М. Стојић, *The Mound Necropolis Lugovi – Bent in Mojsinje*, Starinar XLVIII, N. S, Београд, 1997, 123 и д. Чланови скипе били су Лидија Никитовић из Народног музеја у Чачку, др Растко Васић и Милорад Стојић из Археолошког института у Београду. Катарина Николић, студент археологије и Живота Милановић, конзерватор. Хумке су лоциране на парцели бр. 1676 КО Мојсиње, а радове је финансирала Скупштина општине Чачак.

Хумка II, пречника око 19 м, имала је слабо изражену калоту, развучену правцем север – југ. Констатована су три хоризонта сахрањивања из различитих периода праисторије. Најстаријем хоризонту сахрањивања, као и у хумци I, припада спаљени гроб ватинске културне групе. У односу на постављени врх хумке, ова гробна целина (објекат б) налазила се ексцентрично у правцу северозапада. Регистровани су остаци ломаче дим. 1,20 м x 1,50 м у оквиру које су налажени фрагменти суда – урне и мања количина нагорелих костију. Целина је евидентно била оштећена ненакадним активностима. Евидентирани суд припада типу ватинског пехара, украшеног системом урезаних линија.

У насипу хумке нађено је неколико фрагмената керамике старчевачке провинијенције, као и неколико кремених одбитака, па се може претпоставити да се у близини локалитета налазило старчевачко насеље.

Другом хоризонту сахрањивања, везаном за период гвозденог доба (Калакача хоризонт, IX век пре нове ере), припадају налази бронзаног накита, али се њихов контекст не може са сигурношћу везати за гробне целине. Разлог овоме је потпуни изостанак остеолошког материјала, највероватније услед хемијског састава земљишта. У хумци су регистрована само два фрагмента костију који иницирају скелетну сахрану. Налаз у објектима 10 и 14 – гробним целинама?, упућује на аналогну ситуацију везану за хумку I. Овде су у оквиру једне скелетне сахране између осталих налаза (гроб бр. 7, f. adul) регистроване наногвице у пределу потколеница, а између стопала калотаста зделица.² У поменутих целинама хумке II регистрован је налаз суда зделе и две наногвице, што сугерише на ситуацију са хумком I. За разлику од малог суда из гроба 7, зделе у хумци 2, већих су димензија, боље фактуре и фасетираног обода. Овом хоризонту сахрањивања прикључује се још неколико налаза: бронзани торквес са зашиљеним крајевима, наушнице од спирално увијене жице, као и већи број украса за косу тзв. „витичарки”. Сви примерци ових спиралних украса израђени су од танке жице, па су регистровани у фрагментованом стању.

Трећем хоризонту сахрањивања припада централни гроб, који се, на основу начина сахране, као и карактеристичних налаза, везује за VI век пре нове ере. У питању је гробна конструкција од камених облутака и делова жрвњева, постављених тако да чине гробни оквир дужи не три метра а просечне ширине један метар. У оквиру конструкције

2. Л. Никитовић, Р. Васић, М. Стојић, оп. цит, 125. Л. Никитовић, *Налазицији гвозденог доба у околини Чачка*, Зборник радова Народног музеја, XXVII, Чачак, 1997, 19, Т. VII.

регистрована су само два фрагмента кости, што указује на инхумацију, а гробни прилог састојао се од два листолика јако кородирала копља, каменог бруса, фрагмента кривог ножа, као и два фрагмента неког гвозденог предмета. После пажљивијег чишћења, констатовано је да је гроб опљачкан вероватно још у току праисторије, а камен од разрушене конструкције налажен је расут по сегменту. Западно од централног гроба очишћено је и једно спалиште димензија 2,10 м x 1,50 м, али без икаквих пратећих налаза. У периферном западном делу хумке откривене су две наочарасте фибуле, које хронолошки припадају овом времену, али су евидентиране ван гробног контекста.³

Хумка III била је нешто мањих димензија (пречника око 12 м), слабо изражене калоте развучене правцем север – југ. Регистрована ситуација у тумулу доста је једноставнија у односу на претходна два. У току истраживања нађено је неколико фрагмената ватинске керамике, али остаје нејасно да ли је дошло до оштећења гробне целине или је керамика доспела накнадно у току насипања тумула у VI веку пре нове ере. Сасвим плитко (0,40 м релативне дубине) у југозападном делу хумке (сегмент D) регистровани су остаци два скелетна гроба у сасвим распаднутом стању, тако да су се кости назирале у траговима. Могао се констатовати правац пружања североисток – југозапад. У њима није регистрован никакав материјал, па за њихову хронолошку детерминацију нема елемената. У средишту хумке регистрован је централни гроб, који се, на основу налаза, датује у VI век пре нове ере. Гроб који је садржавао спаљене кости покојника није имао никакву конструкцију. Остеолошки остаци постављени су директно на земљу (рел. дуб. 0,70 м) заједно са посмртним прилозима. Налаз се састојао од два гвоздена копља, оштећена корозијом, каменог бруса и у западном делу постављеног суда. По типу, суд је пехар тамне фактуре украшен канелурама.

На основу теренске ситуације и археолошких налаза може се закључити да је хумка II заснована током средњег бронзаног доба и да је примарно припадала ватинској култури, али је гробна целина поремећена током активности у IX веку пре нове ере, као и у VI веку пре нове ере. Констатовано је да централни гроб (VI век пре нове ере) припада типу ратничког гроба.

Хумка III највероватније заснована у VI веку пре нове ере, а централни гроб је такође припадао ратнику. Утврђено је да се у овом историјском периоду примењивало и спаљивање као и инхумација.

3. Р. Васић, *Фибуле из Мојсиња*, Зборник радова Народног музеја, XXVIII, Чачак, 1998.

Др РАСТКО ВАСИЋ

ФИБУЛЕ ИЗ МОЈСИЊА

Др Растко Васић
Археолошки институт САНУ
УУ 11000 Београд

UDK: 903.5 (497.11)

У оквиру научно-истраживачког пројекта „Некрополе под тумулима у чачанском крају” истражене су 1997. и 1998. године три хумке у селу Мојсињу, 20 км источно од Чачка, на локалитету Лугови-Бент. Резултати су били веома добри, пре свега прве, 1997. године, када су у ископаној хумци (тумул I) нађени богати гробови из средњег бронзаног доба, као и један број гробова из раног и старијег гвозденог доба.¹ У тумулима II и III, истраженим 1998. године, гробови из бронзаног доба нису пружили много материјала, али су, с друге стране, хоризонти раног и старијег гвозденог доба били богато заступљени и дали бројне налазе. Године 1999. било је предвиђено да се истражи четврта хумка на

1. L. Nikitović, R. Vasić, M. Stojić, *The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje, Сипаринар*, NS 48, 1997, 123 sqq.; J. Nikitović, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, Зборник радова Народног музеја, XXVII, 1997, Чачак, 18 sqq.

овом локалитету и тиме окончају истраживања, али, из објективних разлога (општа политичка и економска ситуација и веома ограничена материјална средства), питање је да ли ће и када ће то бити могуће.

На овом месту стога желео бих да кажем неколико речи о фибулама нађеним у овим хумкама, које на веома прецизан начин хронолошки и културно одређују хоризонт старијег гвозденог доба, с обзиром да су фибуле по својим карактеристикама најосетљиви тип праисторијског материјала у овом смислу. Занимљиво је, такође, да је у овој некрополи нађено више фибула из овог периода него уопште до сада у околини Чачка, што још више истиче њихов значај.

Откривено је укупно пет фибула од бронзе и две у хумци 1 и три у хумци 2.

У хумци 1, у групном налазу означеном као гроб 3, откривени су један људски зуб, једна бронзана перла, више ћилибарских перли и две фибуле.² То су:

1. Двопетљаста лучна фибула са четвртастом ногом и два отвора на нози. Попречни урези уз две петље налазе се на луку на глави и нози фибуле. Нога је такође украшена вертикалним двојним урезима. Нога је оштећена, а недостаје део игле. Дужина фибуле је 4,1 цм. (Сл. 1)

2. Фрагментована једнопетљаста лучна фибула са прстенастим украсима на средини и на крајевима лука. Лук је украшен вертикалним урезима. Трапезаста или издужена троугаона нога није сачувана, као ни петља и игла фибуле. Дужина очуване фибуле износи 2,9 цм. (Сл. 2)

У хумци 2 нађене су ван гробних целина три фибуле, које су вероватно припадале растуреним гробовима.

3. Двопетљаста лучна фибула са троугаоном ногом. Лук је украшен вертикалним украсима на средини и на крајевима. Нога је оштећена и одломљена од лука, игла недостаје. Дужина очуване фибуле је 5 цм. (Сл. 3)

4. Наочараста фибула, без осмичастог украса на средини, деформисана и извијена. Дужина 3,4 цм. (Сл. 4)

5. Потпуно очувана наочараста фибула без осмице у средини. Дужина 6 цм. (Сл. 5)

Фибула бр. 1 припада типу двопетљастих фибула са четвртастом ногом и два отвора на луку који је настао највероватније као даље варирање двопетљастих фибула са ногом у облику тзв. беотског штита, у

2. Л. Никитовић, Р. Васић, М. Стојић, оп. цит., 127 sq., Фиг. 21.

време када су ове фибуле постале мање и финије израде. Облик се везује за Гласиначку висораван, где је нађено неколико стотина комада³ и по свему судећи је настао на овом простору. Датује се шире у VI век пре н.е.⁴ Ван Гласинца јављају се у Херцеговини у Љубомиру⁵, у долини реке Мати у северној Албанији⁶ и Доњој долини на Сави у северној Босни.⁷ Занимљиво је истаћи да у околини Ужица и Прибоја, где је откривен велики број фибула чије је порекло на Гласинцу, овај тип се јавља само у Ражани код Косјерића.⁸ У Србији је, дакле, наш комад други налаз овог типа фибуле и несумњиво указује на утицај са Гласинца на околину Чачка.

Фибула бр. 2 припада једнопетљастим фибулама са дугметастим или прстенастим украсима на луку и трапезастом или троугаоном ногом, која је, такође, раширена на Гласиначком подручју⁹, али и у околини Ужица, у Пилатовићима, Годљеву, Ражани, Кривој Реди, итд.¹⁰ Овај облик је, иначе, најраширенији од ових гласиначких фибула са троугаоном или трапезастом ногом и јавља се у Србији у Новом Пазару, Кленовику и околини Пожаревца, у Карагачу на Косову, Баноштору у Срему, у Херцеговини, Босни, северној Албанији, у Словачкој, итд.¹¹ Појава ове фибуле у Мојсињу могла се, дакле, на основу раширености типа, потпуно очекивати. Облик се датује од прве половине VI до прве половине V века пре н.е. На основу тога, гроб из хумке 1 би највероватније припадао другој половини, или прецизније трећој четвртини VI века пре н.е.

Фибула бр. 3 припада широко распрострањеном типу двопетљастих фибула са глатким луком и троугаоном ногом, које су познате готово са читавог Балкана и датују се од краја VIII до VI века пре н.е.¹² Према облику троугаоне стопе, која може бити већа, мања, вертикал-

3. А. Бенац – Б. Човић, *Гласинац 2*, Сарајево, 1957, 101.

4. *Ibid.*, 101 sq.

5. В. Атанацковић-Салчић, *Прелиминарни извештај са истраживања праисторијских тумула у Љубомиру*, *Трибуна*, 3, 1977, 36 Т. 2,4.

6. Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren. Katalog-Handbuch, 1988, Nr. 92 (Rrethe Bajze).

7. Č. Truhelka, *Der vorgeschichtliche Pfahlbau in Savebette bei Donja Dolina*, *Wiss. Mitt. Bosn. Herc.* IX, 1904, T. 65,23 (Н. Шокић, *Гроб 31*); 76, 21 (И. Стипанчић *Гроб 16*).

8. M/D. Garašanin *Neue Hügelgäuberforschung in Westserbien*, *Archaeologia Jugoslavica*, 2, 1956, A66, 11.

9. Бенац-Човић, *оп. цит.*, 103.

10. P. Vasić, *The Early Iron Age Regional Groups in the Uzice Area*, „*Balkanica*”, XXVIII, 1997, 45 sqq

11. Comp. R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, *PBF XIV*, 12, Stuttgart, 1999, Nr. 691–772.

12. S. Gabrovce, *Dvozankaste ločne fibule*, *Годишњак*, VIII/6, Центар за балканолошка испитивања Сарајево 1970, 24 sqq, T. IV–VI.

но или хоризонтално издужена, разликује се више варијанти.¹³ Према величини, облику ноге и урезаним украсима на луку наша фибула је најсличнија онима нађеним у Пилатовићима, у гробовима 5 и 6 тумула V, заједно са наочарастим фибулама без осмица у средини.¹⁴ Ови гробови би се датовали највероватније у прву половину VI. века пре н.е. То говори о повезаности ове фибуле са ужичким регионом, односно гласиначком висоравни.

Фибуле бр. 4 и 5 припадају наочарастим фибулама без осмица у средини. Наочарасте фибуле су један од најраспрострањенијих типова фибула уопште, постоје два основна облика, са и без осмичастог украса у средини између два диска од навијене жице, и јављају се од млађег бронзаног доба до краја старијег гвозденог доба, с тим што су се у појединим периодима јављале у различитим областима.¹⁵ У западној Србији познате су само наочарасте фибуле без осмица у средини, које се датују у старије гвоздено доба са локалитета Глободер код Крушевца, Будишић, Прњавор код Бадовинаца у Мачви, Ражана код Косјерића, Средња Добриња, Стапари, Узићи и Пилатовићи око Ужица, Забрњица код Прибоја, околина Ваљева, итд.¹⁶ При томе се може приметити да су веће и масивније фибуле карактеристичне за раније време – за VIII и VII век пре н.е., док су мањи комади чешћи у VI и почетком V века пре н.е. Наше комаде треба највероватније датовати у VI век пре н.е.

Уопште узевши, свих пет фибула могу се датовати у период од прве половине до друге половине VI века и указују на везе чачанског краја са ужичком облашћу и Гласинцем у то време. Занимљиво је приметити да неки други гробови у околини Чачка, у Атеници¹⁷, Мрчајевцима¹⁸ и нешто даље у Љуљацима код Крагујевца¹⁹ не садрже фибуле – фибула у Атеници управо потврђује правило, јер је нађена у веома богатом гробу једне кнегиње, који би морао да садржи бар 12 фибула ако је овај облик накита био у употреби²⁰ – на основу чега би се морало закључити да су ови гробови хронолошки млађи и да припадају времену

13. Idem. Comp. R. Vasić *Die Fibeln im Zentralbalkan*, Nr. 286–317.

14. Ibid., No. 299–301.

15. T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, ПБФ XIV, 6, München, 1983, 56 sqq. T.44.

16. R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, Nr. 103–175 (Велики број ових фибула није публикован и овде је први пут систематски обрађен).

17. М. Ђукнић-Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак, 1966.

18. Ј. Никитовић, оп. цит. 14 sqq.; М. Стојић, *Локалитет Гущавац у Мрчајевцима*, Зборник радова Народног музеја, XXVII, 1997, Чачак, 27 sqq.

19. Д. Срејовић, *Трибалски гробови у Љуљацима, Сивиринар*, НС 40–41, 1989–1990, 141 sqq.

20. Comp. R. Vasić, *О етничкој припадности кнежевских гробова у Атеници*, Зборник радова Народног музеја, 25, 1995, Чачак, 17 sqq.

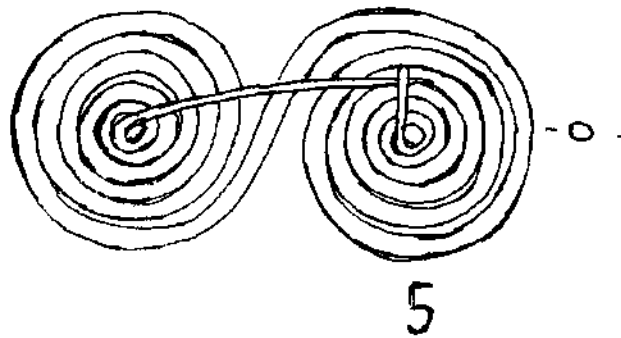
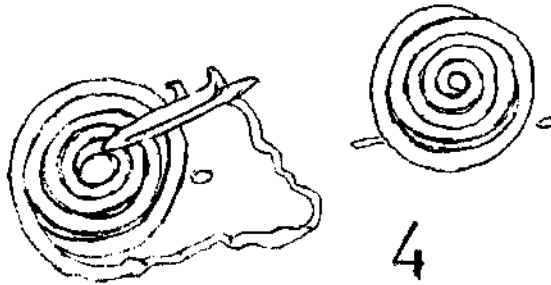
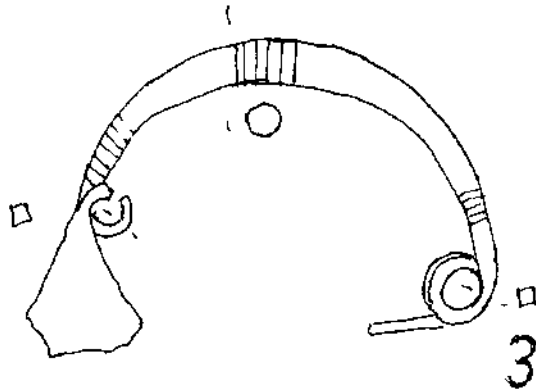
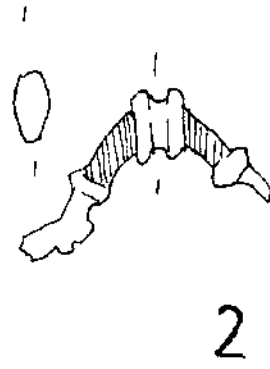
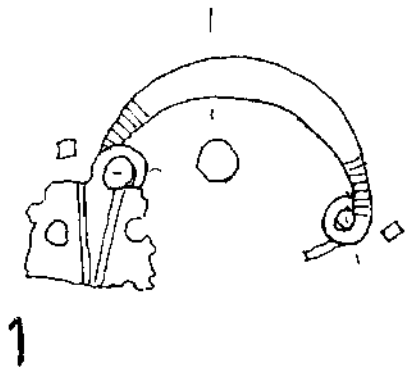
када је гласиначки, односно ужички утицај престао да буде јак²¹. Да ли је реч о истој популацији која је одбацила после неколико деценија фибуле као део ношње, или је реч о мањим племенским померањима у овој области, показаће тек детаљније анализе целокупног материјала гвозденог доба у овом региону. Стога ће и будућа ископавања последњег тумула некрополе у Мојсињу бити изузетно занимљива, уосталом као и даљи рад на пројекту у оквиру којег су вршена ова ископавања.

FIBULES DE MOJSINJE

L'auteur analyse les cinq fibules en bronze qui ont été mises au jour au cours des travaux archéologiques dans la nécropole située au-dessous des tertres du village de Mojsinje, dans le cadre du projet „Exploration des tertres préhistoriques dans la région de Tchatchak”. Malgré la dégradation de certaines de ces fibules, il a été possible d'en identifier les types avec précision. L'une est une fibule en arc, à deux boucles, au pied carré et à jour, une autre à une boucle, aux saillies annelées sur l'arc et au pied triangulaire, une troisième, en arc, à deux boucles et au pied triangulaire et les deux dernières, en forme de lunettes, sans comporter, au milieu, un ornement en forme de huit. Les deux premières fibules datent du troisième quart du VIe siècle avant notre ère, la troisième, de la fin du VIe siècle avant notre ère ou de la première moitié du VIe, alors que les deux dernières peuvent être situées à n'importe quelle période du VIe siècle avant notre ère. Toutes les cinq dénotent l'influence que les régions occidentales, celles des environs d'Oujitzé et du plateau de Glassinatz avaient exercée sur le territoire de Tchatchak entre la fin du VIIe siècle avant notre ère et le troisième quart du VIe.

Rastko Vasić

21. У том смислу говори и двопетљаста лучан фибула са ногом у облику беотског шпита, нађена у Пријевору код Чачка која се датује у крај VII или почетак VI века пре н.е. и највероватније везује за западне области – Ужице и Гласинац, *сопр. Л. Никитовић, оп. цит., 12 sq. Т. В/8.*

Фибуле из Мојсиња

БОГУМИЛ ХРАБАК

**ЈЕРМЕНИ У БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА И БЕОГРАДУ
ДО КРАЈА ХVIII ВЕКА**

Богумил Храбак
YU 11000 Београд
Цара Уроша 6

UDK: 919.81 (091)(497)

Живимо у времену наглашених националитетних питања. При томе многи неће да праве разлику између етничког и националног, јер то не одговара њиховим националистичким тежњама. Поред тога, посебно се поставља питање националних мањина и етничких група. У таквим цивилизацијским условима, у нас нема гране етно-историје, у чему нас превазилазе и суседи Румуни и Бугари. Наши етнологзи радије гравитирају антропологији (обично неодређено), него што су спремни да вредно сакупљају и уопштавају историјске податке. Ако би се ко међу њима нашао да факта тражи у архивима, тога би прогласили културним историчарем.

Грађа о Јерменима није велика, али је доста необухватива и мешовита. Овим радом се показује колико су важне дубровачке архивалије за прилике свакодневног живота. Турски пописни дефтери и ватикан-

ски мисионарски извештаји су такође значајни за одређивање бројности јерменског живља.

Јермени припадају тзв. трговачким нацијама. Са Грцима су налазили најлакше заједнички језик, а нису били пријатељи Јевреја, који су се од свих одвајали. Од свих тзв. трговачких нација најлакше су се националитетно уклапали у средину у којој су живели. Томе су допринеле верске прилике (старо-Јермени-православни, паписти-католици, муслимани-Турци), али и мала бројност, па су били принуђени да се жене не-Јерменкама. Одржавали су се као православни у католичким и протестантским земљама, као католици у православним срединама, а они који су примили ислам били су одмах националитетно изгубљени.

Постоји заблуда да Јермени нису били занатлије. Као трговци били су поштенији од Јевреја, а као сарафи мање гуликоже од Јевреја, које је свака средина презирала и мрзела. Јермени су били типични транзитни трговци, лиферанти источних производа, који су користили пре свега караване (и посебне, своје). Нису познати као поморци, али су стизали до Ливорна и Енглеске, с једне стране, и до Јаве, Филипина и Далеког Истока с друге, изузев Кине, где нису успели да се аклиматизују. Били су наклоњени држању кафана и ханова. Тек у XIX веку, кад су опште прилике ометале ранији промет на велике даљине, постали су локални трговчићи, дућанције, уосталом као и многи други из реда тзв. трговачких нација.

I ЈЕРМЕНИ У БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Јермени, стари народ кавкаске регије, у току средњег века, као трговци и занатлије, спустили су се у византијски цивилизацијски простор. Како се византијско царство простирало и у балканским земљама, Јермени су стигли и на балканско полуострво. Јермени су се удруживали у војне компаније, које су цариградски василевси насељавали по балканским регијама још у X веку, а можда и у ранијим столећима.¹ Цар Василије II Македонац, пошто је срушио Самуилову државу, колонизовао је по покореним областима грчке и јерменске насељенике.² Димитрије Хоматијан (XIII век) помиње у Охриду поједине Јермене, као и неко јерменско село код Битоља. Они су се у средњем веку раштрка-

1. F. Rački, *Borba Južnih Slovena*, Rad JAZU XXIV, 106.

2. C. Bayet, *L'Empire Byzantine du VIII au XI siècle*, Laviss-Rambaud, Histoire general, Paris, tom. I, 644.

ли и по другим балканским областима.³ Неки Јермени су се у току XIV столећа јавили и у Струмици, Пчињи и Кратову као потомци тих колониста.⁴ Један Јерменин је последњих година XIII века приказао земљу Турака Османлија као врло богату област, која располаже обиљем жита, воћа и вина, лепим коњима, многобројним стадима рогате стоке и богатим рудницима сребра и стипсе.⁵

У средњем веку Јермени су називани Арменима, а Срби тек за време османлијског ропства прихватили су турски назив Јермени (Ермене).⁶ Једно село манастира Трескавца звало се Арменохор.⁷ У трговачкој породици Арменовића у Оногошту (данашњем Никшићу) Никола (1471), Иван и Првослав (1477) узимали су у Дубровнику робне кредите, обично за тканине.⁸ У исту тематску групу сврстава се задужење неког Радоја Арменовића код једног Соркочевевића који је пословао у Сребрници и Деспотовини (пре марта 1443. године).⁹ Није јасно откуд потомци Јермена у Оногошту пре краја XV века. Треба рећи да је у првој деценији тога столећа у Смедереву забележен један Јеврејин, или Сиријац, са повећаним привредним успоном Деспотовине. Персијанци у српским земљама и у Дубровнику биће забележени тек почетком XVI века.¹⁰ Тридесетих година XV века истекло је време пословања источних трговаца у Србији – Јермена, Грка и других пословних људи са Истока.¹¹ У области Бранковића на Косову и у суседним крајевима 1455. године забележено је 15 Бугара и десетак Јермена, као избеглица, али негруписано него по разним местима, свакако досељених из источних и југоисточних делова Балканског полуострва. Занимљиво је да је неколико Јермена уписано у пописни дефтер као „синови Јермена, Бугара и Грка”. Један од њих био је „Радослав, син Јерменина.”¹² Такво нотира-

3. К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд, 1922, 42.

4. К. П. Костић, *Грађа за историју српске црковине и индустрије*, Споменик СКА, LXVI, Београд, 1926, 194; Гласник СУД, XXI, 245; XI, 136; XIII, 374; М. Пуцић, *Monumenta serbica*, т. II, 64; К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1052, 289.

5. М. Е. Кёрүлү, *Porijeklo Osmanske carevine*, превео N. Filipović, Sarajevo, 1955, 67.

6. Ђ. Поповић, *Турске и друге источњачке речи у нашем народу*, Гласник СУД, LIX, 105 и даље. Можда је јерменског порекла био и Радо Вуксанов Арменковић (Б. Михаиловић, *Неколико илустрација српских исјерава и једно писмо владике Данила*, Историјски записи, бр. 1-2/1958, 332.

7. И. Иванов, *Северна Македонија*, Софија, 104.

8. Historijski arhiv u Dubrovniku (у даљем тексту: HAD), Deb. not. XXXIX, 121'; XL, 100'; Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд, 1997.

9. HAD, Div. not. XXVI, 263 (11. III 1443). – Реч је вероватно о Смедереву, јер се помињу деспот, војвода Богдан и госпођа Теодора.

10. Б. Храбак, *Трговина Персијанаца преко Дубровника у XVI веку*, Зборник Филозофског факултета, V/1, Београд, 1948, 257-67. – Пуномоћник Персијанца: HAD, Proc. not. XVII, 18 (14. X 1539).

11. М. Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 602.

12. *Oblast Brankovića*, Sarajevo, 1966, 278, 283, 287, 319, 328.

ње би можда указивало да су добеглице већ у првим генерацијама биле изложене славизацији и србизацији.

Иако их је било и у средишњем делу Полуострва, они су се, ипак, радије држали источних страна Балкана, где су цивилизацијски резултати Византије били присутнији. У време премештања османлијске престонице из Једрена у Цариград, један Јерменин, као превозник, пренео је неке драгоцености једног Јеврејина у Цариград.¹³ У то време Јермени су се у источним областима Полуострва радо бавили кирцилуком, док су им у западним крајевима конкурисали Власи.

Један каноник дубровачке катедралне цркве био је Матеј Јерменин, доктор црквеног и цивилног права, кога је мљетски опат именовоао (1483) за свога пуномоћника.¹⁴ Јерменски трговци су пре краја XV века доносили из Италије тканине, које су продавали по балканским земљама, а свакако и источније; царинска стопа на робу приликом њиховог уласка у Дубровник била је 3,5%, а за излазак 7%, колико и за Баране.¹⁵ Јермени су се у погледу конфесионалног изјашњавања стално колебали између властите верзије источне цркве и уније са Римом. Папа Евгеније IV упутио је у Цариград Кристофора Гаратанца да установи мере за унију византијске цркве, имајући и мисију да за унију загреје Јермене и Сирце.¹⁶ Преко балканских земаља (у првом реду преко Дубровника) Јермени су у XV веку стигли и настанили се у важној трговачкој луци Анкони.¹⁷ Крајем XV столећа Јермени у Османлијском царству и по Средоземљу важили су као људи који у исто време преузимају више важних послова и јављају се као конкуренти Грцима и Јеврејима.¹⁸

II ЈЕРМЕНИ У ДУБРОВНИКУ И У БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА У XVI ВЕКУ

Првих година XVI столећа за Јермене на балканском простору Дубровник је био важан као место одакле је пословна експанзија текла ка Италији, у првом реду према Венецији и Анкони. Чести производи које су извозили били су камелот (тканина од камиље длаке), али и сах-

13. А. Хананел – Е. Ешкенази, тврeиски извори за општествено-икономическото развитие на Балканските земи, т. II, Софија, 1960, 353-55.

14. HAD, Proc. not. VII, 267 (25. III 1483). – Вид. и: Proc. not. IX, 66a (1502).

15. HAD, Cons. min. XXVI, 223 (12. X 1499).

16. Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад, 1905, 66-67.

17. Р. Matković, *Prilozi*, Rad JAZU, XV, 49; Ч. Мијатовић, *Трговачка пољитика*, Отаубина, Београд, III, 505.

18. A. Rambaud, *L'Empire Ottoman (1481-1566)*, Lavissee-Rambaud, Histoire général Paris, t. IV, 771.

тијан (кордован, штављене и обојене јареће коже) и монтоинне (обрађене овчије кожице), док су на Балкан довожене тканине западне израде, нарочито енглеске и италијанске вунене тканине.¹⁹ У том послу су се понекад повезивали, а потом у Дубровнику спорили са Крфљанима, и другим Грцима, предајући апелационе жалбе дубровачким већима на пресуде дубровачких судова.²⁰ Неки Грегор Бенегуби, јерменски трговац, као купац и преузимац пословног рачуна компаније тога Грегора и удружених јерменских трговаца, био је у Венецији повезан са Николом Перлингом из Елбасана, који је (пре 1502) учествовао са стране трговаца турских поданика у куповини вунених и свилених тканина и کالاја (из Енглеске) у пословној заједници у којој су Јермени били преовладавајући; Грегор је у Дубровнику изјавио да Николина страна учествује у пазару са 460 дуката.²¹ Поменути Никола био је трговачки посредник и писар елбанске фирме Перлинга. Године 1502. жалио се дубровачком суду на Стефана Јерменина, јер је у Венецији имао доста издатака за Турке и остале оријенталне трговце, тражећи од Стефана да му за свој део намира 35 дуката.²² У неком спору између неког Гучетића са неким Јерменином, стално насељеним у Дубровнику, спор је био због већих свота, на пример око 20.588 акчи.²³

У наредним деценијама такође је било стално насељених Јермена у граду Светог Влаха. Један од њих, Јакуб Георгов, звани Јагуб, затражио је да ужива сва преимућства дубровачких грађана, имајући и обавезе ових; гласање у сенату је најпре одложено, а затим молба није прошла (у октобру 1521), са великим бројем негативних гласова (23:6).²⁴ Такво опредељивање би упућивало на закључак да Јермени нису били популарни у редовима патрицијата, дакле и највећих финансијера и трговаца. Поменути Јагуб је умео да избегне плаћање царина тиме што је купио на кредит каризеје и други текстил од дубровачких трговаца, који су стварно за њега платили царину од 2% *ad valorem*.²⁵ Сенат се Јерменима бавио и кад им је одређивао царинске стопе, примерице 1520. године.²⁶ Занимљиво је да за обрађено сребро које су износили из Ото-

19. Један пример: HAD, Div. canc. XCV, 57-58 (5. IV 1501); Т. Поповић, *Кордовани и монтоинне у балканском извозу*, Историјски часопис, 30, Београд, 1989, 72, 77.

20. HAD, Div. not. Xa, 12-13 (23. II 1502); Cons. min. XXVII, 71 (4. V 1501).

21. HAD, Div. not. LXXXI, 161-61' (30. VIII 1502).

22. HAD, Mob. ord. XVII, 120', 124' (26. и 28. VII 1502).

23. HAD, Sent. canc. LXXXIV, 150 (6. IX 1521).

24. HAD, Cons. rog. XXXVI, 115' и 121 (14. и 23. X 1521).

25. HAD, Cons. rog. XXXVI, 125 (2. V 1521).

26. HAD, Cons. rog. XXXV, 104' (18. XII 1520). – Године 1541. за сваку балу тканина царина је износила два дуката (Cons. rog. XLV, 157') На робу спашену од удеса на мору царина није наплаћивана (Cons. rog. LXVI, 163 – 1582).

манског царства никакве наплате (1537) није било.²⁷ У Дубровнику је стално (1572) живео и јерменски свештеник Јоан Давуд, који је, заједно са другим Јерменином, Круце Симоновим, био присутан кад је Персијанац Савели, син Давилатенона, позајмио Јерменину Томазу Лузебијевом 40 сребрних талира; Томаз је умро, а пуномоћник његових наследника дао је Перијанцу у Дубровнику на име дела дуга десет либри црвца (реалгара, који је добијан у Крешеву и Шпанији) и нешто готовог новца.²⁸ Изгледа да су јерменски трговци учествовали у плаћању дубровачког трибута Порти, било што су новац носили, било што су га издали у Цариграду или Једрену на меницу; из захвалности за услугу једном Јерменину је (1544) поклоњено четири дуката.²⁹

Крајем XVI века Јермени и други султанови поданици унајмљивали су дубровачке поморце за превоз робе Јадраном. Скендер и Ајда, Јермени, са Мемишахом Сарајлијом, Мехметом Персијанцем и неким Наренчером узели су на пловидбу једног пељешког бродара за Венецију.³⁰ Године 1595. Минас Јерменин, са неким Фочацима, једним Цајничанином и једним Мостарцем, ангажовао је на кредит један дубровачки галеон, опет за дуждев град.³¹ Приликом пловидбе дешавале су се и незгоде. Сењски ускоци (1588) код острва Брача ухватили су брод са неким јерменским трговцима.³² Јерменски трговци, који су пословали у персијском граду Арсацији, а који су били на трговачкој вези са Венецијом, помогли су млетачком емисару да успостави контакт са персијским владаром за борбу против Османлија у време Кипарског рата (1570–73).³³

Јермени, не само што су чешће пловили Јадраном, него су били у сталном покрету и у балканским земљама, као изразити путујући трговци, који су ретко становали по мањим центрима, пратећи терете својих каравана (понекад искључиво њихових). Због тога су били објекат напада хајдучких дружина. Примерице, већ 1502. године били су пресретнути у околини Скопља.³⁴ У Скопљу су, иначе, радо боравили и становали шаљући своју трговачку робу у дубровачку луку.³⁵ Опасни

27. HAD, Cons. min. XXXVIII, 56.

28. HAD, Div. cans. CLVII, 131 (31. V 1572).

29. HAD, Cons. rog. XLVII, 27 (15. X 1544).

30. HAD, Div. not. CXXV, 197'-98 (26. IV 1561).

31. HAD, Div. not. XLLVIII, 49'-50 (9. VIII 1595); Зборник за историју Босне и Херцеговине I, Београд 1997, 134, 138.

32. Archivio di Stato (Venezia), Collegio V, Relazioni, busta LXXIII, 9'; *Commissiones et relationes venetae* VI, Zagreb, 1970, 24-25.

33. P. Paruta, *Della historia venetiana parte II*, Venezia, 1703, 22-23.

34. HAD, Sanitas II, 108 (12. VII 1532).

35. HAD, Cons. rog. XLIX, 174' (6. VI 1550).

разбојнички вођа из Цернице Вукић (који се истицао међу гатачким хајдучима нападао је све трговце редом: дубровачке, јеврејске, јерменске и грчке.³⁶

Пословна окретност Јермена изазвала је политичку сумњу. Султан Селим I немилосрдно их је прогањао, јер је трговце оптуживао за сарадњу са Персијанцима. Стога им је одузимана роба, а једном одлуком им је додељена отштета у висини од милион акчи.³⁷ Јермени су често бацани у затвор због неиспуњавања новчаних обавеза према држави, посебно ако су били закупци дажбина (на пример, мукана – у Тузли)³⁸ или су имали какве друге везе са државним приходима. Јермени су обављали и друге дужности. Најчувенији градитељ (мимар) турског XVI века био је Синан Аб ул Менан, по рођењу Грк или тачније Јерменин из града Кајсери.³⁹ Цариград је за Јермене био центар, из кога су одлазили у пословање по балканским земљама и у Анадол. У одласку у Венецију обично су каквом Јеврејину предавали новац да би овај на меницу био преузет од Јевреја у граду на лагунама. Слично је било и са путовањем за Дубровник. Јевреја је било више и имали су раширенију мрежу својих пословних ортака и агената. При наплати менице у Венецији или Дубровнику понекад је било тешкоћа због обостраног непознавања језика друге заинтересоване стране. Рецимо, у новембру 1577. у Дубровнику је морао бити нађен преводилац у лицу неког млетачког трговца који је знао турски.⁴⁰ Односи Јермена са Турцима могли су се лако успоставити: Турци су држали позиције у државним, политичким и верским стварима, а Јермени у трговачким и финансијским (заједно са Јеврејима и Грцима).⁴¹

У Дубровник су стизали Јермени и из Анкаре, који су своју робу слали у Анкону; у граду Св. Влаха би одредили свог заступника, слично и у Анкони, односно и у Венецији; они би били овлашћени и да излазе на суд.⁴² Анкарски Јермени су из Венеције доносили текстил и веће количине шећера (у једном случају 48 сандука).⁴³ Крајем XVI века главни извозни артикал у Венецију и даље је био камелот.⁴⁴ У једном

36. Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд, 1973, 377.

37. Исто, 121.

38. А. Handžić, *Tuzla i wena okolina u XVI vijeku*, Tuzla, 1975, 228-29.

39. F. Babinger, *Mehmed des Eroberer und seine Zeit*, München, 1953, 316.

40. HAD, Div. canc. CLXIII, 82'-83 at, 183-3' at.

41. V. Morpurgo, *Deniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću*, Starine JAZU 52, Zagreb, 1962, 243.

42. Један случај: Proc. canc. VI, 47'-8 (19. X 1595).

43. HAD, Div. canc. CLXXXVII, 84' (28. I 1548).

44. HAD, Div. canc. CLXXXII, 82'-3 (27. X 1592); No-Sic. XXIX, 134-35 (20. V 1589); XXXI, 37-8 (31. III 1595), 121 (8. VI 1595); XXXIII, 50-0' (11. III 1596); XXXIX, 190'-1 (28. V 1596).

случају вунене тканине из Венеције требало је превести у Родосто, велику извозну луку кожа у Мраморном мору, и то осигурањем, закљученим у Дубровнику.⁴⁵ Осигуравање камелота за Венецију понекад су заједно обављали Јермени и Турци,⁴⁶ мада се међусобно нису нарочито гледали. Поред камелота и кожа, Јермени и Турци из Тарза, Анкаре, Халеба и Тебриса осигуравали су терете за Венецију и сирове свиле.⁴⁷

Дешавало се да Јермени, после дугог копненог путовања оболе и умру пре пловидбе по Јадрану. Тада је тебало обезбедити оставштину (извозну робу, новац, текстил) и покренути оставинску расправу за наслеђивање.⁴⁸ У таквим случајевима дубровачка влада обраћала се назору и дефтердару, а тражила је и хоћум Порте.⁴⁹ Издржавање карантина у дубровачком лазарету било је апсолутно обавезно за све трговце са Истока, па и за Јермене; године 1532. контумацирао је један Јерменин са слугом који је дошао са јелењом кожом и оријенталним текстилом (међу којем је било и кошуља на „редице“, вероватно извезених).⁵⁰ У Дубровнику су понеки Јермени службовали као сензали, који су опорезовани и већим свотама за обављање те уносне професије; Спасу Хоџи разрезано је (1572) 105 дуката годишњег пореза.⁵¹ Било је случајева да су узапћена добра понеког презадуженог Јерменина.⁵²

Трговци у Турској и суседним земљама били су организовани у етно-верским системима, који су налагали да се пословна станица успостави и у дотад мање привлачним местима. Тако су и Јермени свакако дошли у Београд са турском војском 1521. године, ако не и раније.⁵³

III УВЕЋАЊЕ ЈЕРМЕНСКЕ ТРГОВИНЕ ПРЕКО ДУБРОВНИКА СРЕДИНОМ И У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVII ВЕКА

У првој половини XVII века нема много података о јерменским трговцима у балканским земљама. Њих је тада било у Дубровнику, Сплиту, Београду и Софији, свакако у Скопљу, можда у Охриду и Ље-

45. No-Sic. XXXII, 240^r-41^r (19. I 1596).

46. HAD, No-Sic. XXIV, 98-8^r; XXX, 51 (19. XI 1594); XXXI, 223-3^r (4. VIII 1595); XXXVII, 137^r-8 (14. V 1598).

47. No-Sic. XXV, 98-8^r (21. V 1590). – Возарина је обрачуната са 5 лира за таблу камелота и 6 за свитак сирове свиле.

48. HAD, Cons. rog. LXXVI, 219 (8. VI 1599); N. Filipović, *Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine našim zemljama*, Prilozi za orijentalnu filologiju, II, Sarajevo, 1952, 61, 75.

49. HAD, Cons. rog. LXXVI, 219 (8. VI 1599); Lett. Lev. XXXVII, 207 (22. VI 1591).

50. HAD, Sanitas II, 108 (12. VII 1532).

51. HAD, Consolati. Tassa per sansaria imposta a sansari publiciž.

52. HAD, Cons. rog. LXI, 150 (24. X 1572).

53. *Историја Београда*, књ. I, Београд, 1974, 365, 324-25.

пу. У Сарајеву, па и у Ужицу, јако су се уврежили Јевреји, па, природно, није било много места и за њихове конкуренте. У значајној извозној луци Сплита било их је уз Јевреје.⁵⁴ На ужичкој пијаци је, иначе, било (1602)⁵⁵ много кожа, које су добро пролазиле у Венецији. Јермени, који су се населили у Дубровнику, плаћали су само четвртину уобичајених царинских дажбина, без обзира да ли је реч била о сировинама са Истока или са других страна.⁵⁶ Јермени у Сарајеву су стално били у покрету, али су имали неку махалу.⁵⁷ Дубровчани су почетком столећу могли бити посебно наклоњени према балканским Јерменима; у априлу 1601. дата им је као милостиња уље за њихову цркву у Једрену.⁵⁸

Двадесетих година повећана је царина Јерменима у Дубровнику. Власти су (15. јула 1624) одредиле да ће Јермени и Грци плаћати и све нове намете, тј. имали су за волујске коже да инкасирају четири перпера за уобичајену количину увеза у увозу и осам динара за изношење из Дубровника, а за бивоље коже, много цењене за израду ђонова, двоструко.⁵⁹ Скопски Јевреји и Јермени помињу се у записницима дубровачког Сената у јулу 1624. године,⁶⁰ свакако у вези с кожама. Један Соркочевевић и софијски Дубровчанин Влахо Кауриага били су гарнти да би нашао преко 300 дуката за осигурање његове робе за Италију.⁶¹ Као и Јевреји и Грци, јерменски трговци, који су долазили са товарима караваном у Сплит, нападани су од пљачкаша, посебно оних из околине турског Клиса.⁶²

Избијањем Кандијског рата (1645) појачан је долазак јерменских, грчких, босанских (муслиманских и католичких) трговаца па и правих Турака, јер су из непријатељства са Млетачком Републиком искључени други излази у западни свет.⁶³ Јерменски пословни људи ојачали су се и у самом Цариграду, па су дубровачки поклисари од њих узимали новац на зајам, што је отплаћивано месецима јерменским компанијама у Италији. Увећање броја Јермена вреди и за Једрене и Смирну (Измир). У Цариграду је живело 200.000 Грка и Јермена.⁶⁴ У Софији је ста-

54. G. Novak, *Split u svjetskom prometu*, 105-6.

55. HAD, Div. for. X, 37 (1602).

56. HAD, Cons. rog. CXXII, 14' (14. I 1670).

57. Evlija Celebi, *Putopis*, Sarajevo, 1979, 84, 106.

58. HAD, Cons. rog. LXXVII, 158-8' (2. V 1601).

59. V. Vinaver, *Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, IV-V, Dubrovnik, 1955, 426 (година 1627).

60. HAD, Cons. rog. LXXXIX, 51'.

61. HAD, Sic. de Notaria LVII, 187 (24. VIII 1629).

62. Commissiones et relationes venetae, VIII, Zagreb, 1977, 218 (1638).

63. HAD, Cons. rog. CIX, 84-4'.

64. J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* III, Pesth, 1835, 279.

новало 3.000 Јермена поред 30.000 Турака, 25.000 Бугара и 15.000 Јевреја. И у Скопљу је увећано њихово присуство.⁶⁵ У Дубровник су њихови каравани довозили више робе, али трговци нису долазили у већим групама.⁶⁶ Због конјуктуре дубровачке извозне скеле, у Дубровнику су даље повећане царинске тарифе (1646).⁶⁷ Један аутор је песимистички тврдио да је већ средином XVII века дубровачка трговина у балканским земљама била без већег значаја, јер су трговци забележени из унутрашњости Полуострва били већином муслимани, босански католици, Јевреји, Јермени и Грци.⁶⁸ У априлу 1648. дубровачко Веће умољених прихватило је молбу у вези са дажбинама Турака, босанских католика и Јермена.⁶⁹ Случај је настао са насилним увећањем наплате од стране Турака тројници дубровачких трговаца у Новом Пазару (1647) када су они морали да доставе босанском паши 84.000 акчи; они су своту предали, али су резервисали право да тај новац сакупе и од Јевреја, Турака и осталих „нација”, које су извозиле преко Дубровника; слично је било и годину раније, кад су Дубровчани саветовали да се еспап трговаца свих „нација” која пролази кроз Нови Пазар оптерети пропорционалним постотком издатака; преко Новог Пазара пролазила је и роба Јермена.⁷⁰ Софијски Јермени су, без обзира на ратне околности, слали коже у Венецију преко Сплита, где није било царинског кајшарења.⁷¹

Османлијске власти у Босни ометале су трговински промет преко босанског елајета, па је обнародована посебна бујурулдија о наплати мимохода од свих, па и од јерменских трговаца у износу од седам талира од коњског товара кожа или млетачке мануфактурне робе.⁷² Стање бар за Јермене било је ублажено кад је, уместо насилног Мурат-паше, за босанског везира (1656) дошао Сулејман-паша, муж султаније Ајше, родом Јерменин.⁷³ Јерменско име су користили Јевреји, не само кроз Босну, него и у Венецији (уосталом, као што су користили и дубровачко име). То су запазили дубровачки цариници као злоупотребу у напла-

65. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950, 238, 58.

66. В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Буџарској крајем XVI века (1660–1700)* Историјски часопис, XII–XIII, Београд, 1963. – Један пример: HAD, Div. for. LXXXI, 219².

67. В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Буџарској*, 214.

68. Р. Самарцић, *Историјски гласник*, бр. 3-4/1951, 16.

69. HAD, Cons. rog. CI, 12²-13¹ (25. IV 1648).

70. HAD, ASMM XVII st., sv. IXI, № 2234/31; С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, Београд, 1958, 138, 170.

71. Ђ. Цићин-Šаин, *Pisma Marka Kavanjina, splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća*, Starine JAZU, XLIX, Zagreb, 1959, 135 (неки Марко из Софије 1643).

72. HAD, Lett. Lev. L, 205 (6. V 1651).

73. J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, 446; H. Kreševljaković, *Esnafi i Obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, 35.

ти царине, па су о томе обавестили своју владу.⁷⁴ Томе се не треба чудити, јер су софијски Јермени радили са тамошњим бројнијим Јеврејима; реч је о секвестру (1652) 47 бала кордована које су носиле јерменску ознаку, мада су представљале имовину софијског Јеврејина Ахива Барманвалија, упућених једном сународнику у Анкони.⁷⁵ Један софијски Јерменин био је дужан дубровачком Јеврејину Аврахаму Барјосефу 140 цекина, што је истеривано на дубровачком суду.⁷⁶

Јермени, типични амбулантни (путујући) трговци извоза и увоза, који су били присутни у разним областима Османлијског царства, били су присиљени да се повезују са пословним људима других језика, обично преко овлашћених заступника. Персијанац Исмаел Данилев у Венецији опуномоћио је Ованса Јерменина, Ховаца Валеђијана из Персије, али Јерменина и још четири трговца друге националности, као што је у име Николе и Димитрија, Грка, овластио Султана Оватсеовог, персијског Јерменина, да представе њихову робу у дубровачкој луци на броду неког Коленде, Французу Антоану Мартену; прокуру је саставио Фирентинац Франческо Вијери и оснажио ју је жигом јерменских трговаца.⁷⁷ Дакле, Јермени су у Венецији имали и неку заједницу, вероватно са локалним конзулом, као и Јевреји. Јерменски трговци Султан Јоанов, Лазар Махазур и Франтус Малагијан, заинтересовани у терету наведе, насуване под Колочепом, именовали су свога правозаступника Ламбрицу Вл. Соркочевиха са налогом да сакупи ствари са лађе.⁷⁸ Јоан Јерменин из Абилдереа (код Халеба) поставио је за свог пуномоћника босанског католика Петра Златарића, с налогом да у његово име у Дубровнику води спорове.⁷⁹ Јерменин Блазије Ђорђи овластио је (1658) Дубровчанина Марина Раданића да се у његово име појављује у дубровачким судовима.⁸⁰ Јерменин из Персије Качатур Саган именован је за свог заступника Рајмонда Мондирина – да сакупи имовину његовог умрлог брата у Дубровнику Ованса, с правом да излази на трибунал.⁸¹ Јерменски, персијски и арапски трговци појављивали су се на балканским и

74. HAD, Cons. rog. C, 223.

75. HAD, Mob. ord. XCIII, 374' (24. II 1652).

76. HAD, Mob. ord. XCVIII, 134' (31. VIII 1657).

77. HAD, Proc. canc. XLVIII, 64-65 (23. VII 1652).

78. HAD, Proc. canc. XLVIII, 143'-44 (30. IV 1653).

79. HAD, Proc. canc. XLVIII, 128 (8. III 1653). – Златарић је наплаћивао дугове Султана Јоанова, Исмаила Даниевог, Лазара Махарова и Јоана Малађијана од Фирентинца Франческа Вијерија; реч је била о преузимању робе или новца од Фирентинца који је купио робу Јермена са наведе „Madonna Buon Viaggio”, која је доживела удес код једног далматинског острва (Исто, 146, 29. IV 1653).

80. HAD, Proc. canc. L, 216, (9. IV 1657).

81. HAD, Proc. canc. LH, 183' (9. IV 1660).

подунавским тржиштима пре свега за време својих сезонских посета у невеликом броју, без сталних упоришта, покривајући простор између Цариграда, Багдада и Индијског океана, Будима, Беча и Венеције.⁸² Ипак, у Дубровнику је (1657) седео конзул Јермена и Персијанаца Јоан Паули, ожењен у Дубровнику, изабран и потврђен на тој функцији јула 1657. године.⁸³

Јермени су помињани на седници дубровачког сената у фебруару 1652. године.⁸⁴ Јермени, Грци, Јевреји и Турци често су преко Дубровника одлазили на бројне и чувене италијанске сајмове. Приликом повратка у пролеће 1656. били су нападнути од „злића” херцеговског аге Омера; сва имовина им је опљачкана, неки од путника су убијени, неки рањени, а осталима је тешко прећено; отето је и 4.000 талира у готову.⁸⁵ Хајдуци у млетачкој служби тешко су опленили (у лето 1664) јерменски караван, па су се оштећени жалили све до дужда; плашећи се новог напада херцеговачког санџак-бега, Сињорија је поново забранила хајдуцима да претерано изазивају Турке и њихове поданике,⁸⁶ ту акцију је извело 300 хајдука, а страдали су највише Јермени; Кристофор Грегориц изгубио је 16 коњских товара воска и шест товара других сировина.⁸⁷ Годину раније бокелски хајдуци су опљачкали караван у коме је било имовине и јерменских трговаца.⁸⁸

За шездесете године XVII века има највише дубровачке грађе о Јерменима у балканским земљама. Највећи део турске спољне, извозно-увозне, трговине налазио се у рукама странаца, дакле и Јермена. Роба до излазних лука, рецимо Дубровника, превожена је караванима, који су били под сталним ударом хајдука. У Бијелом Долу је највећи број коња из каравана од 300 товара одведено по споразуму између хајдука и пандура.⁸⁹ Неки западни путници XVII века запазили су да су јерменски трговци важили у народу као поштенији и мање гуликоже него Јевреји, можда већ и зато што се нису бавили давањем новца под заленашки интерес. Таква човечнија пракса долазила је до изражаја и у Дубровнику. Ту је, примерице (1665) Јерменин Стефан Давид дао на

82. R. Samardžić, *Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka*, „Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja”, Beograd, 1971, 2.

83. HAD, Cons. min. LXXX, 115' (10. VII 1657).

84. HAD, Cons. rog. CIII, 208.

85. HAD, Lett. Lev. LVI, 102, 103-3', 121, 123' (25. VI 1656); B. Hrabak, „Zlići” iz Herceg-Novog i zulumčarewe na uštrb dubrovačke trgovine 1600-1667. godine. Boka, XI, Herceg-Novog, 1980.

86. HAD, Lett. Pon. XXIV, 120-86; *Историја српског народа III/1*, Београд, 1993, 409.

87. HAD, Lett. Pon. XXIV, 106'-7 (23. V 1663).

88. HAD, Lett. Pon. XXIV, 235-5' (14. VIII 1664), 238-8'.

89. HAD, Lett. Lev. LVIII, 184-4' (2. V 1663).

зајам 15 дубровачких дуката једном Дубровчанину без наплате камате („артат“).⁹⁰ Није познато да су Јермени који су позајмљивали дубровачким поклицарима златнике при плаћању трибута и трошкова у Цариграду узимали камату, него би одмах поклицари саставили меницу на дубровачку владу да у Венецији исплати позајмљени новац, на пример, тамошњем познатом трговцу Петру Колиесу.⁹¹ У истрагама које су се тичале домаћих пословних људи они су радо сведочили; у расправи, која се односила на једног Ришњанина, поред тројице Босанаца као сведоци испитани су и Блазио и Јаков Ђорђи.⁹² Јермени су, кудикамо више од Јевреја и Грка, подлегали утицају средине у којој су стално живели, а тиме и апсорбовању, нарочито тамо где их није било у већем броју, као у Софији и осталој Бугарској. У седмој деценији један босански валија је поново био Јерменин: Ђор Али-паша (1667), који није лоше забележен ни у Дубровнику.⁹³

Венеција је била веома важно средиште Јермена. Са тим градом, не само што је обављана извозно-увозна трговина, него је то био и њихов финансијски центар на Западу, о чему сведоче њихове многобројне менице.⁹⁴ Како су хајдучким препадима страдали и вредносни папири упућени првенствено у Венецију, и око тога је било потрке и у Дубровнику⁹⁵ и у Венецији су Јермени, слично јужним Словенима и Арбанасима, развили и културну делатност, уз цркву и школу. На острву Сан Лазаро Петар Мехитар је установио (1718) типографију, у којој су тиска на нека дела о природној историји Блиског истока.⁹⁶ Из Венеције је море Јермене одвукло чак у Енглеску, мада им је у тој острвској земљи улазак најпре забрањиван, као и другима са турског политичког простора.⁹⁷

Са престанком дејстава Кандијског рата Јермени су се опет вратили Јадранском басену, као свом главном пословном простору. Са она мора још за време рата менице су обављале новчане трансакције и у великом средишту Софији.⁹⁸ Бугарска, нешто боље економски сачувана, привлачила их је, У Трнову, примерице, један Јерменин дао је ду-

90. HAD, Aptay IX, 87 (5. I 1665).

91. HAD, Lett. Pon. XXVII, 29 (8. IV 1669).

92. HAD, Intent. canc. XLV, 26' (3. III 1668).

93. Ј. Радонић, *Дубровачка акција и новеље*, књ. III/2, Београд, 1939, 615.

94. S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, t. VIII, Venezia, 1859, 354.

95. HAD, Lett. Pon. XXIV, 106'-7 (23. V 1663), 235-5' (17. VIII 1664).

96. HAD, ASMM XVII st., sv. 47, N° 1851/4 (6. IX 1668); Lett. Lev. XXVII, 29 (8. IV 1669). – *Menice Dubrovčana u Carigradu*: Lett. Lev. XXVI, 81' (30. VII 1669); ASMM XVII st., sv. 38, N° 1792 (2. VIII 1663).

97. J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches iz Europa*, IV, Theil, Gotha, 1756, 323.

98. HAD, Lett. Lev. LVIII, 118-8'.

бровачком поклисару 410 талира на зајам, што је, такође, компензирано меницом на Венецију.⁹⁹ Без обзира што су се држали Венеције, Дубровчанима су ипак више веровали, те су у самој Венецији пуномоћничка овлашћења са Млечанина пренели на Дубровчанина.¹⁰⁰ Но, у Цариграду су се прикључили Босанцима због превеликих дубровачких царина за трајања рата.¹⁰¹ Исто тако, у спору једног јерменског трговца у Дубровнику тражена је правна помоћ Венецијанаца.¹⁰² Године 1677. млетачки бродови су ухватили неку лађу са тканинама Јермена, те су је ескортирали у Задар; на ослобођењу тога еспапа радили су не само са Дубровчанима него и са браћом Брњаковићима, Сарајлијама који су се уврежили у Анкони. Код великог везира су такође навели млетачко задржавање тканина у Задру.¹⁰³ Јермени су се из Венеције одмах нашли у великом средишту средоземне поморске трговине у Ливорну због дуга од чак 10.000 талира једне јерменске групе која је пословала са Фиренцом, одакле су преко Дубровника отишли да се жале херцеговачком паши.¹⁰⁴ Занимљиво је да је 1177. године по Хиџри из Цариграда упућена наредба босанском валији да се потруди око купљења цизје од хришћана, Јевреја и Јермена у Босанском, Зворничком и Херцеговачком санцаку,¹⁰⁵ мада нема података да је Јермена тада стално насељених било у та три санцака. Јермени су у погледу нових послова некад ишли за многобројнијим и боље пласираним Јеврејима. Ови су (почетком 1670) почели остваривати велике користи од извоза пшенице из јужноарбанашког пристаништа Сајаде. Јермени су се одмах упутили у исту луку.¹⁰⁶ Једна одлука дубровачког сената односила се на довоз робе са Истока преко Дубровника за Анкону у аранжману Јермена, с тим да се сировине даље транспортују за Белгију; ту је дубровачко владајуће тело одредило ниску царинску ставку од четвртине уобичајене царине.¹⁰⁷ Реч је свакако о транзиту у правцу Енглеске, где су послови само тињали у претходној ратној деценији.

Осамдесетих година, пре него што је почео први Морејски рат (1684–99), Порта је (1588) тешко опорезовала све домаће и стране трговце, велике и мале, не заобилазећи ни муфтије, државне функционе-

99. HAD, ASMM XVII st. sv. LI, N° 1967 (Sarajevo 4. VI 1671).

100. HAD, Cons. min. LXXXIII, 120 (17. IV 1670).

101. J. Радонић, *Дубровачка акција и њено значење* књ. III/2. 888 (јесен 1677).

102. HAD, ASMM XVI st. sv. 47, N° 1843.

103. J. Радонић, н.д. 888; Lett. Lev. LXIII, 153 (2. VI 1677); Lett. Pon. XXX, 27 (8. IV 1677).

104. HAD, ASMM XVII st., sv. 49, N° 1873/1.

105. H. Hadžibegić, *Džizja ili harač, Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV, Sarajevo, 1953.

106. HAD, ASMM XVII st. sv. 47, N° 1849/8 (9. IV 1670).

107. HAD, Cons. rog. CXXII, 14 (14. I 1670).

ре, офицере па и саме везире.¹⁰⁸ Тада је Скопље имало импресивних 20.000 домова Срба, Грка, Јевреја и Јермена.¹⁰⁹ Да се одрже, Јермени су после наметања нових пореза морали да даље прошире свој наступ у копненој трговини. Према једном некомпетентном мишљењу, Јермени су, заједно са Цинцарима и Грцима попунили празнине настале сеобом Срба преко Саве и Дунава (1690).¹¹⁰ Јермени су посећивали вашаре и по малим местима, на пример већ 1656. године у босанском Дабру, где су се сусретали са Турцима и Грцима, али не и са Јеврејима.¹¹¹ О једном врло богатом Јерменину, Апро Челебији, писао је (1680) Марин Кабога дубровачкој влади наводећи да располаже власништвом од 600–800.000 дуката.¹¹²

Јерменски бродски транспорти већ на почетку непријатељстава (октобра 1684) страдали су од котарских ускока који су били под млетачком заштитом. Под Пељешцом отет је брод са робом Турака, Јевреја, Јермена и хришћана.¹¹³

IV ЈЕРМЕНИ, ПОТИСКИВАНИ И ЗБОГ ВЕРСКИХ РАЗЛОГА У XVIII ВЕКУ

Почетком XVIII столећа Јермени у Османлијској империји нашли су се у непогодном положају. Језуити, шпијуни папства, успели су да све османлијске хришћане источног порекла који нису припадали цариградској патријаршији (Јермене, Сиријце, Мароните) ставе под свој утицај. То је био разлог да је султан Мустафа II издао хатишериф, претећи тешким казнама, запленом новца и сужанством поданицима који би били обухваћени махинацијама повезаним са преласком у католичанство. Тадашњи француски представник на Порти де Сатон ефенција (Chateaub) био је заштитник исусоваца, али том приликом није реаговао. Против фаталног договора између паписта и Јермена противио се за време целог свог живота Хусеин Кебрили. Језуити, не само

108. Г. Станојевић, *Србија за време бечког ратца*, Београд, 1970, 90; ASMM XVII.

109. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, Београд, 1950, 373. – Јермени се не могу ништити из статистике о верској припадности поуплације у македонским градовима XVI века, јер су Јермени у јединственој колони са свима хришћанима (А. Stojanovski, *La population dans les villes macédoniennes au XVe et XVIe siècle*, Зборник: *La Macédonie et les Macédoniens dans le passé*, Скопје, 1970, 123-26).

110. М. Савић, *Наша индустрија и занатли*, Сарајево, 1922, 267.

111. HAD, Lett. Lev. LVI, 136; В. Винавер, *Дубровачки трговци у Србији*, 194.

112. HAD, ASMM XVII st., sv. 70, N° 2125/301.

113. S. Zlatarić, *Kronika o. Pavla Silohadovića o četovanju u Primorju (1662-1683)* Starine JAZU, XXI, Zagreb, 1889, 110 (21. X 1684).

што су се инфилтрирали у јерменску националну цркву, поставши у њој учитељи и канцелари локалних заједница (знајући турски језик), него су успели да делују и на чланове њихових породица, па и да материјално помажу оне који су били прозелити, тј. спремни да пређу у католичанство. То је особито деловало на представнике сиромашних слојева Јермена. Таквим радом био је заокупљен и јерменски патријарх. Прорштво у јерменској цркви било је везано за рат католичких сила против Турске. Тако су биле испуњене прве три године столећа са преласком великог броја Јермена у католичанство, не само у Цариграду и околини, него и у унутрашњости царства, посебно у Ерзеруму. Патријаршијска столица у току 1703. године потпуно је пала под удар трибунала Порте.¹¹⁴

Тадашњи патријарх Авиетис био је потпуно одан католичанству. Он и његови пријатељи били су засужњени. У таквим условима требало је изабрати новог патријарха. Католичка партија истакла је свога кандидата – Јуфа (Souph). Њега су подржавала три пароха који су прешли у католичанство. Њихов непријатељ био је Ефраим, епископ из Једрена, који је исповедао православно догматско становиште, а кога је узео у заштиту и диван великог везира. Но, папска странка уживала је знатну новчану помоћ Рима. Ускоро је 16 свештеника православне партије прешло исусовцима. Католичку страну помагали су, не само дипломатски представници католичких, него и протестантских држава, у првом реду нови француски амбасадор Фериол (Férial), који се за ту странку заузимао чак и у Диванском савету, одлажући пуна решења за боље дане.¹¹⁵ Католичка партија је успела да прогура свог кандидата за патријарха. Против овога дигла се православна фракција (старо-Јермени), која је хехаји намеснику у Једрену упутила делегацију на челу са Ефраимом. Епископ Ефраим је изложио опасности које отоманским Јерменима прете од језуитског католичанства („црних пароха“) и одлазка младих Јермена на школовање у Француску; таквих је (у марту 1703) било већ 300. Порта је реаговала тако, што је новог патријарха интенирала (у пролеће 1706) на Хиос. Ферон је тада помагао патријарху тиме што је његову столицу бродом пребацио на Хиос. Аведикт је био само краће време под строгим режимом. Њега је на Хиосу помагао француски вицеkonzул Бонал (Bonnal). У Цариграду је француске штићенике подржавала струја противна великом везиру, на челу са Али-пашом. Католичка партија имала је у престоници своју штампарију, која је била под изричитим покровитељством Фериола, издајући де-

114. A. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, V Theil, Gotha, 1857, 306-8.

115. Иеро, 303-10.

ла на јерменском језику. Патријарх је враћен у Цариград, а језуити су на своју страну (почетком 1707) привукли и јерусалимског патријарха, што је деловало као права бура. Порта је реаговала хатишерифом на тај начин што је патријарха са 40 присталица послала у Вањо (код Јерусалима). Многи од заточених спасли су живот преласком на ислам, док су неки „французи” завршили као мученици. Фериоловим посредништвом патријарх Аведикт је поново враћен у Цариград, а велики везир је (септембра 1706) примио 20 писама француског краља.¹¹⁶ Тиме су односи само одложени.

У погледу трговачких позиција Јермена у Царству, В. Винавер сматра да су Јевреји, Јермени и Грци двадесетих година ХVIII века сведени на локалне довознике и трговчиће.¹¹⁷ То мишљење оспорава објављена аустријска грађа. Јермени су извозили балканске сточне производе у Хабсбуршку монархију, па је један јерменски трговац из Пере (део Цариграда) имао велико складиште у Приштини (1729), одакле је сировине желео да претури преко границе у аустријску Србију.¹¹⁸ Дубровачка грађа омогућава закључак да су се трговци Јермени и Цинцари (свакако већ средњих деценија столећа) ширили по балканским и панонским областима.¹¹⁹ Италијан Пјетро Бузенело у свом дуго необјављеном рукопису „Турске белешке” устврдио је да отомански Јермени у његово време нису користили у свом пословању море, него да су то копнени трговци и да се њихов посао у највећој мери састоји у промету драгог камења; они их купују од Европљана, а потом их препродају у Турској и убиру значајне профите.¹²⁰ Авго Сућеска тврди да су Грци и Јермени држали у својим рукама спољну трговину и да су били противници Отоманског царства.¹²¹ Уосталом, и сам Винавер признаје да су Јермени представљали конкуренте дубровачким трговцима и да су још средином ХVIII века пословали преко Дубровника.¹²² У прилог реченог ваља додати да је један Јерменин ухапшен у Солуну на броду Дубровчанина Луке Содрње.¹²³

Грци и Јермени који су се увек трпели и споразумевали (док су Јевреји водили искључиву политику и као турски људи избегавали су да се удружују са политички сумњивим), удружили су се и 1776. године из-

116. Исто. 310-17.

117. V. Vinaver, *Der venezianische Goldzecken in der Republik Ragusa*, Bollettino.

118. М. Митровић, *Подаци о Србији у прошлојколу Дворској рајној саветња у Бечу (1717-1740)*, Споменик САНУ, 130, Београд, 1928, 273.

119. V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, dio II, Zagreb, 1980, 217.

120. G. Stanojević, *Vijesti o Turskoj*, Sarajevo, 1960, 87.

121. A. Sućeska, *Ajani*, Sarajevo, 1965, 146.

122. В. Винавер, *Крај дубровачке трговине на Балкану*, I, историјски гласник, бр. 1/1956, 6.

123. HAD, Lett. Lev. LXXVIIa, 244 (16. IV 1751).

вршили су удар на турске финансије, учествујући са две трећине у фондовима државне ризнице.¹²⁴ Посебно су притисли капудан-пашу, тј. турског заповедника морнарице, која је имала потреба за великим улагањима у изградњи бродова.

Турнфор је забележио да су Јермени не само господарили левантском трговином, него да су имали успеха и у промету добара по највећим европским варошима. Они су контролисали трговачке трансакције од Ливорна до дубоко у Персију. Одлазили су и до Великог Могула, у Сијам, на острво Јаву, на Филипине и у друге делове Далеког истока.¹²⁵ Преко ирачке луке и караванске раскрснице Басре доносили су индијски текстил у Цариград, који је био средиште луксуза.¹²⁶ Из индијске Калкуте су навраћали у Персијски залив до Маската, Ормуса, Бендер-Абаса или које друге луке, одакле је еспап на великим чамцима отправљен до Басре, Багдада па и Мосула, а затим је роба претоварана на караване и преко Дијарбекира упућивана у Цариград или преко Халеба у Летекију или Александрију. Доста рано су се уврежили у Марсеју и Фландрији. У XVIII веку основане су омање насеобине и по градовима изван Османлијске империје, тек толико да послуже као станице за велику транзитну трговину.¹²⁷ Било их је и у великом пристаништу Солуну, поред Јевреја.¹²⁸

Поред транзитне трговине Јермени су упражњавали и продају драгог камења и сувенира, бавећи се и мењачким пословима (сарафлуком). Они су драго камење (адићаре) набављали у Западној и Средњој Европи, глачали су их и дотеривали према источњачком укусу.¹²⁹ Продаја скупог драгог камења обављана је у Цариграду и главним отоманским градовима. Јермени нису избегавали провинцијске центре. Било их је, примерице, и у Нишу, држећи и свештеника, где су их затекли (1737) аустријски војници.¹³⁰ У Софији их је било у већем броју и у XVIII веку.¹³¹ Према једној француској статистици Јермена је (1808) било 20.000 у Бугарској. Просто је тешко веровати да су се у наполеоновској Далмацији и у суседној Босни сакупили чак њих 60.000.¹³²

124. A. W. Zinkeisen, н. д., V, 338.

125. Pitton de Tourefort, *Rexlation d'un voyage de Levant*, t. III, Lyon, 1727, 251–252.

126. К. П. Костић, *Грађа за историју српске трговине и индустрије*, Споменик СКА, 66, Београд, 1926, 153.

127. Исто, 195.

128. Исто, 195.

129. Исто, 195.

130. A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, vol. II, Roma, 1875, 264.

131. Ј. Цвијић, *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву за 1892–1901*, II, Београд, с. а., 14.

132. М. Гавриловић, *Истиси из њариских архива*, Београд, 1904, 245.

V ЈЕРМЕНИ У ПОДУНАВЉУ И УГАРСКОЈ У ХVII И ХVIII ВЕКУ

Са турском војском јерменски трговци су стигли и у Панонију. Преко Угарске пре велике хришћанске противофанзиве 1683. године они су прешли и у Аустрију и утврдили су се у Бечу. Грчки и српски трговци добили су 1667. године привилегије о свом трговању у Дебрецину (Сатмару, Сатмар-Нимету, Калоу), које су проширене и на Украјинце, Молдоване и Ердељце нарочито у погледу судства и општих права.¹³³ Из дописа Дворског ратног савета од 12. јануара 1671. произилази да су се они сместили у Аустрији и Бечу још током освајања Угарске, заједно са другим турским поданицима. Према тврдњи аустријског резидента Куница (у фебруару 1674) бечки Јермени и Срби извештавали су своје пријатеље у Београду о догађајима у ћесарској престоници па и о Дворском ратном савету.¹³⁴ Бечке власти су 1667, 1689 и 1690. изјављивали да дозвољавају јерменским, грчим и српским трговцима да одлазе у Турску како би допремили левантске производе које би слободно продавали у хабсбуршким земљама.¹³⁵ Јермени турски поданици су у Бечу држали радње са увозном робом источног порекла, и у томе су им се придружили Јермени хабсбуршки држављани. Захваљујући тој подршци, јерменски трговци су успели да потисну дубровачке трговце у Угарској, па чак и у неким градовима Србије.¹³⁶ Ипак, доњаоустријска влада је јуна 1678. године удаљила готово све српске трговце из области своје надлежности, а са њима, изгледа, и неке Цинцаре и Јермене.¹³⁷

Повластице добијене 1667. године обновљене су 1690. године.¹³⁸ У септембру 1693. Будинска коморска администрација је објавила патент о слободној трговини и о убирању таксе које су грчки и јерменски трговци у Дебрецину могли да за своје финансијске обавезе према државној каси убирају од грчких, српских и других трговаца који су долазили са стране.¹³⁹ Јермени и Грци, ослањајући се на тај патент, досељавали су се из Србије у Дебрецин, уживајући трогодишњи имунитет у погледу

133. Р. Веселиновић, *Развитак занатлијског и трговачког слоја српског друштва под страним влашћу у XVII и XVIII веку*, Градска култура на Балкану (XV-XIX век), Београд, 1984, 101, 115.

134. С. Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, књ. II (у даљем тексту: ИСУ), Београд, 1990, 74, № 61 (Беч 1690).

135. В. Винавер, *Херцеговачка трговина са Дубровником почетком 18. века*, Историјски записи, бр. 1-2/1955, 91.

136. Р. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века*. Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год., Београд, 1970, 179; Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 67-72.

137. Р. Веселиновић, *Развитак*, 114.

138. Као нап. 2/V.

139. ИСУ I (1987), 199, № 225 (Београд 4. IX 1693).

плаћања пореза, са правом да могу долазити на вашаре и друге јавне тргове.¹⁴⁰ Понеки Јермени су знали да обављају ковачке послове на турски начин у неким мањим угарским местима.¹⁴¹

Поред Јермена који су живели у Угарској још под турском управом, један број Јермена прешао је из Београда у Угарску за време велике сеобе Срба 1690. године. Неки од њих платили би 30-сетницу и царину у Осијеку (1695).¹⁴² У Петроварадину је неки од њих намирио дажбине 1699, а као стално насељени ту се бележе 1710. године да возе турску робу.¹⁴³ Павал Јерменин из Печуја довозио је лимуне и пиринач.¹⁴⁴ Исти Павал је у Печују и пописан.¹⁴⁵ Неки Јермени, вероватно они који су прешли из Београда, били су већ делом србизовани, па једног таквог бележи Будимска коморска администрација као „Србин Марко Јерменин”.¹⁴⁶

Друга сеоба Јермена из Београда у Угарску догодила се 1739. године, после аустро-турског рата 1737-39, који је завршен неповољно по Аустрију, па су се са њеном војском повукли и многи цивили, међу њима и јерменски трговци. У Петроварадинском шанцу (Новом Саду) било је, наводно, преко 150 јерменских породица, што је претерано, јер је тај број пријављен да би се добила већа помоћ из Рима за градњу цркве у Шанцу. У октобру 1743. решили су ти досељеници да подигну богомољу, што им је дозволио католички надбискуп. У мају 1746. освећен је темељ храма, а у новембру те године освећена је и завршена црква.¹⁴⁷ Угарска дијета је 1741. године забранила турским поданицима (дакле, и досељеним Јерменима) да на територији Хабсбуршке монархије тргују било којом другом робом осим турске.¹⁴⁸

Између досељеника из Београда у Петроварадински шанец треба забележити Саркиза (Сергија) Ченезија, са сином Јоаном, док му је брат у поменутом рату погинуо. У јавном животу Јоан је иступао у име породице, док је отац само трговао. За Јоана је посебно забележено да

140. Б. Храбак, *Српски и босански њрговци и занатлије у Угарској њре и њепосредно њосле Велике сеобе 1690. године*, Врањски гласник, XXIII, 1990, 13.

141. ИСУ I, 473-4 (1698), 469-70 (Будим 24. VII 1690); Б. Храбак, *Српски и босански њрговци*, 144.

142. С. Гавриловић – И. Јакшић – С. Пецињачки, *Грађа о балканским њрговцима у Угарској* (у даљем тексту: ГОБТУ), књ. I, Београд, 1985, 147 (4. XII 1695).

143. Исто, 105 (6. VI, Саин), 424 (30. III 1710, Мартин).

144. Исто, 286 (10. III 1703).

145. Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796.* Нови Сад, 1936, 4.

146. ИСУ I, 716, № 791 (Будим 16. IX 1704).

147. В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. VI, Нови Сад, 1956, 243-5.

148. Р. Весселиновић, *Ризвиџак*, 136.

је највише учинио да је у Новом Саду подигнута јерменска црква. Он је (у априлу 1759) изабран у спољашњи савет града. Повукао се 1753. из тога савета, пошто је у савет изабран његов син Саркиз. Послови млађег Саркиза почели су да посрћу, па је актива његовог пословног биланса 1771. године износила 26.937, а пасива 23.200 форинти. Поред куће на главној пијаци, Саркиз је имао 220 јутара земље. Саркиза је у трговини наследио син Симон, који је (1773) послао по робу у Беч калфу Србина, који умало што није био ухапшен због принципалових дугова; томе калфи Саркизови синови су продали породичну трговину за 10.000 форинти и напустили су Нови Сад. Симон је посто постајстор па управник и закупник спахилука у Бихорској жупанији.¹⁴⁹

Други новосадски Јерменин Јосиф Минос продао је (1760) кућу удовици једног мајора за 5.000 форинти. Други новосадски Јерменин продао је салаш од 13 јутара, али је јасно да је њиме располагао и пре продаје (1816). Може се претпоставити да је досељена породица Кода такође била јерменског порекла.¹⁵⁰ Јермени су у привредном животу Бачке у XVIII веку важили као закупци спахилука и имаоци права на држање крчми.¹⁵¹ Јерменин Бафаел Александер Агаман је добар део имовине потрошио да би се са два сина извукао испод османлијског ига. У Новом Саду, после куповине куће, стекао је завичајно право и право крчмарења (1778). Његов син Аугустин постао је тумач за оријенталне језике (1788) а његов млађи син остао је у Новом Саду, у трговини. Аугустин је отпутовао у Лондон да поведе парницу за наследство имања Која (хоће ?) Казара Грегорова, свога стрица, умрлог у Индији (1788). У Лондону је заборавио на посао и лепо се проводио, потрошивши 16.000 сребрних форинти.¹⁵² Мартин Агамир је такође бежао да се избави од турског насиља и турчења, те се сместио у српској вароши Будима. Почетком XVIII столећа Јермена је било и у Пешти, неких можда заосталих још из турских времена.¹⁵³

Историчар Новога Сада Ердунхелји је из записника о католичким визитацијама у архидијеци (Калоча) установио следећу бројност Јермена у Новом Саду: 1763. године – 36 парохијана, 1767-42, 1798-102 парохијана.¹⁵⁴

149. Исто, II (1937), 18, 202, 231.

150. ГОБТУ I, 596.

151. Исто, 409.

152. В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. VI (1956), 9–10.

153. Ј. Витковић, *Сјоменици...*, Гласник СУД, II одељење, књ. III, 146.

154. В. Стајић, *Грађа за културну историју Новога Сада*, Нови Сад, 1947, 225.

VI ЈЕРМЕНИ У БЕОГРАДУ У XVI, XVII И XVIII ВЕКУ

Није познато како и кад су Јермени дошли у Београд. Можда је то било у првим деценијама XV века, кад су заједно са другим „трговачким нацијама” и Јермени вероватно дошли са Истока. Они су на запад сигурно допрли до Никшића и Дубровника. У сваком случају, последње деценије XVI века Јермени из Дубровника су настојали да се пробију до житородних крајева Србије, сукобивши се са Дубровчанима који су живели у Београду, који су извозили пшеницу у родни град. У то време на целом Средоземљу су владали несташица жита и велика глад. За београдске Дубровчане интервенисали су тамошњи Турци, тако да је дубровачки поданик Андрија Јерменин претрпео озбиљну штету; у име накнаде за финансијске губитке, он је примио нешто хлебног зрна и одустао је од судског поступка у Дубровнику против дубровачких трговаца у Београду.¹⁵⁵

У првој половини XVII века архивских вести о Јерменима у Београду има изузетно мало. У првом месецу 1613. године у Београду је умро Хадури Јерменин, и то без деце, а био је ожењен Драгом, Дубровчанком, која је можда умрла и нешто пре њега; као наследник остала је покојничина сестра Аница Николина. Ова је именovala тројицу Дубровчана да у Београду сакупе Хадуријева добра.¹⁵⁶

Године 1651. један католички мисионарски извештај о конфесијама у Београду гласио је да је реч о православној средини која има у граду митрополита и да поред Срба има још нешто стално насељених Јермена.¹⁵⁷ Француски путник и путописац Кикле хвалио је (1658) у београдској вароши пијаце и безистен; пијаце су биле пуне разноврсне робе, а јерменски дућани су добро снабдевени, као што су и Јевреји у својој четврти имали трговачке радње и еспап. Јермени су тада у Београду били једини пословни људи који су одржавали везе са Бечом и Немачком.¹⁵⁸ Помиње се и путовање у каравану Француза Пулеа (1658), који је са собом носио туце часовника; ове је за Београђане хтео да купи неки Јерменин Јоан, који је путовао у истом каравану.¹⁵⁹

155. HAD, Div. sanc. CLXXXIV, 7; Ј. Тадић, *Дубровачка архивска зраћа о Београду*, књ. II, Београд, 1976, 78. У турском попису становништва 1582. не помињу се у Београду, можда зато што их је растерала велика куга 1579. године.

156. HAD, Cons, min. LXX, 299 (I. VII 1613); Proc. sanc. XXII, 161¹-2 (I. VII 1613).

157. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950, 232.

158. М. Марковић, *Један француски путописац у нашој земљи 1658*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. XII (1934), 314-15.

159. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XX, 34.; Н. Крешевићковић, *Еснафи и обрти у старом Сарајеву*, Сарајево, 1958, 114.

Јермени су били важан економски фактор у Београду. У неким местима су чак преотимали трговину. То су радили слично Оријенталној компанији. Један Србин (у септембру 1669) жалио се у Будиму др Брауну да јерменски трговци постепено преотимају трговину. Јерменски трговци у Београду су тада прилично ојачали. То је запазио помениути Браун, који је посетио неколико јерменских трговаца, који су посаграђивали лепе камене куће; један је имао у кући чесму и лепо купатило уз пећ.¹⁶⁰

У Београду Јермени су били повезани са Дубровчанима на начин који се није свиђао дубровачкој влади, па је покренула поступак против Јакоба Наталовог, који се највише заглибио у ортачење са Јерменима, а нарочито са Аврамом Арекутијем.¹⁶¹ При слању сировина београдски Јермени су имали дружбе и са тамошњим Дубровчанином Марком Мељејем.¹⁶² Можда се разговор о Јерменима на седници дубровачког сената 8. јуна 1660. односио управо на београдске Јермене.¹⁶³ Јерменска заједница у Београду слала је курире у Дубровник.¹⁶⁴ Главни пословни интерес у Београду биле су сирове угарске говеђе коже, но београдски Јермени експедирали су и вуну; помениути Јакоб Наталов преузео је за експедицију сто врећа од Јермена.¹⁶⁵ Једна пуномоћ показује многострукост у пословима и осредње јаким београдских Јермена. Киахинеј, жена Аврахама из Метрони (Јерменија) и њен девер Јакоб у име Аврахамове кћери и остале деце поставили су свога експонента да скупи све ефекте Аврахамова друштва, да повуче све кредите, било у ком месту, па и из околине Београда; пуномоћ су оверили челници дубровачке колоне у Београду.¹⁶⁶ Изгледа да је покојник позајмљивао сељанима новац да би повољније могао да преузме њихове производе, што је радио одвојено од трговачког ортаклука и аранжмана са Дубровником и Дубровчанима. Шездесетих и 70-их година постоји више аката о Јерменима, заведених у књигама серије „*Diversa de foris*“.¹⁶⁷

У опису Београда (1660) Евлија Челебија најпре је поменуо јерменску насеобину поред јеврејске, на дунавској страни. Постојала је и

160. Поповић, *Путопис др Брауна*, Годишњак Историјског друштва у Новом Саду, VI, Нови Сад, 1933, 331, 348, VII, 284; М. Премроу, н.н., 214; *Историја Београда I* (1974), 514.

161. HAD, Cons. rog. CXX, 2-4, 29'.

162. HAD, ASMM XVII st. N° 2221 (15. X 1662).

163. HAD, Lett. Lev. LVIII, 8 (8. VI 1660).

164. HAD, Lett. Lev. LIX, 5 (17. VIII 1663).

165. HAD, Lett. Lev. LVIII, 92-2' (28. VIII 1661).

166. HAD, Proc. not. LIII, 263-64 (24. VI 1663).

167. HAD, Div. for. CX, 22 (1674); CXII, 138, 211 (1676-77); CXIII, 53 (1677-78); CIV, 73', 145', 149 (1678-79); CXXII, 267 (1689).

посебна јерменска црква, поред осам хришћанских.¹⁶⁸ Кад су Аустријанци ушли у Београд, извршили су (1689) попис варошана.¹⁶⁹ Поред 106 одраслих Срба, 43 Грка и 27 „латина”, забележили су и 49 Јермена.¹⁷⁰

Првих година XVIII века јерменски трговци су из Београда прелазили у земље бечког монарха да би продавали и куповали. Уписан је Најаздиз (1.700, пиринач, суво грожђе, урме), Хаџи (1.700, дрвена грађа за Будим), Ђика (1.700, ракија за Будим), Абетар (1.700, аба и постава за одела), Назлу – (левангијска роба, 1.701), Ђурко (1.701, за Братиславу 2.000 столарских ладица вредних 140 форинти), Петар (1.706), Јоан (1.719, 10 бала сантијана и 10 монтона цента дувана за пушење = 70 форинти, два топа абе = 100 форинти дувана за шмркање = 15 форинти, 10 покроваца за коње, цента пиринач = 10 форинти; 1.710: пиринач и смокве = 12 форинти.¹⁷¹ Будимска коморска управа је посведочила да су београдски трговци Урош и Јаков, који су лиферовали робу у Беч, по наговору Јерменина Аветиса, ступили у ортаклук са Петром Баугтоглуом, Јерменином из Цариграда; у укупном капиталу нове компаније од 13.000 форинти Петров капитал је износио 3.000 форинти; постојао је ортаклук поменуте двојице са Марком Мануком и двојицом других не-Јермена.¹⁷²

Становништво Србије према турском попису из 1704. бројало је свега 18.000 харачких обвезника, што је било осам пута мање него пре 1688. године; штавише, мањак је био и већи, јер трговци Јермени, Грци и остали источњаци, расути око Београда, као и Јевреји насељени по варошима Београдског пашалука, плаћали су цизју одвојено, па нису уписани у спискове са обичном рајом.¹⁷³

Нови аустро-турски рат осетио се у Београду (1716) по проласку кроз варош Јевреја, Јермена, Срба и Влаха из Темишвара са пртљагом и вредносним ефектима пред трупама цараца и четама хајдука.¹⁷⁴ У колони која се вукла ка Београду било је око 12.000 турских поданика

168. Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1979, 84, 90; Споменик СКА, XLII, 10, 12. – Црквицу помиње и Е. Браун (1669).

169. Ј. Витковић, *Споменици...*, Гласник СУД, II одељење, књ. III, 182 (3. II 1709).

170. С. Пецињачки, *Два документа о Београду и његовој околини 1689-1690. године*, Годишњак града Београда, XXIV (1977), 25-26.

171. В. Храбак, *Јевреји у северној Србији од 1688. до 1739. године*, Зборник радова Народног музеја, Чачак 1991, 55; ГОПТУ, 180, 201, 209, 158, 234, 245, 352, 409, 420.

172. ГОБТУ I 125 (Марковић), 147 (Чиркуј), 135 (Мсџертсп), 122 (Исанури); ИСУ I, 780 (Исак), 67; ИСУ I, 808 (25. VI 1705).

173. ГОБТУ I, 125, 132; Р. Тричковић, *Београдски џаџалук*, необјављена докторска дисертација (Универзитетска библиотека).

174. F. Griselin, *Geschichte des temeswarer Banats in Briefen*, I Theil, Wien, 141.

са заставом и оружјем на челу колоне; повлачили су се са породицама покретном имовином на 1.000 кола – Јевреји, Грци, Јермени и хришћани сваке врсте; нападали су их разбојници под именом куруца.¹⁷⁵

Кад је аустријска војска ушла у Београд (1717) затекла је тамо само 70 Јермена (породица) у оба дела града, у дунавском и савском. Они су имали богомољу у једној подземној пећини крај тврђаве.¹⁷⁶ Царски генералисим Евгеније Савојски у свом рапорту (1717) навео је да је у дунавској вароши затекао 29 Јермена (породица).¹⁷⁷ Јермени су тада у Београду представљали малу, али не баш најсиромашнију заједницу, удружени око националне цркве у црквену општину, за коју су били везани језиком и националном верзијом вероисповести.¹⁷⁸ Јевреји као и имућнији део Јермена током аустријске окупације били су смештени у дунавском делу београдске агломерације, у коју је током времена досељено 333 Немца, уз 39 староседелаца Срба, 29 Јермена, 11 Мађара, 34 Јевреја Сефарда и 13 Јевреја Ашкеназа.¹⁷⁹

Године 1719. приспео је у Београд из Кафе а преко Трансилваније јерменски архиепископ Георг Вертабид, који је побегао од гоњења Турака. Како је колонија била малобројна да митрополиту обезбеди богато издржавање, окупацијска управа је решила да препоручи његову молбу Дворском камералном већу и цару, који су му одобрили пензију од 150 форинти годишње (која је текла од јануара 1724).¹⁸⁰

Архиепископ је одбио да служи службу божју у подземној пећини, па је најпре позвао вернике да присуствују литургији у његовом стану.¹⁸¹ Аустријска администрација је била толерантна током времена према Јерменима, те им је уступила (1723) једну турску мошеју за цркву; ипак их није хтела да прими и придружи Немцима, него их је држала одвојено, као и Србе и Јевреје.¹⁸²

Пре уласка аустријске војске у град, турски заповедник наредио је да немуслиманци (Грци, Јермени, Срби, остали неверници па и подржавани Јевреји) имају да положе оружје, плашећи се нереда или побуне.¹⁸³ То је био немио опроштај са старим господаром, кога сви (изузев дела

175. J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, V Theil, Gotha, 1857, 536.

176. Драг. М. Павловић, *Аустрија и црквена политика аустријска у Србији*, Глас СКА, LXII, 174-75; Т. Ст. Вилоски, *Рушење утврђења у Београду*, Напредак, календар за 1928. годину.

177. Исто.

178. М. Премроу, *Јерменска колонија у Београду*, Споменик СКА, 66, Београд, 1926, 213.

179. Д. Ј. Поповић, *Београд кроз векове*, Београд, 79; J. Nouzille, *Histoire de frontière. L'Autriche et l'Europe ottoman*, Paris 1973, 166.

180. Д. М. Павловић, н.н, 174-5.

181. М. Премроу, н.н, 214.

182. Д. М. Павловић, н.д, 175.

183. Р. Тричковић, *Београдски џагалук*, стр. 225.

Јевреја) нису дочекали кад се Турчин поново вратио у Београд 1739. године!

Своју већницу Јермени су подигли од дрвета и у њој су се сакупљали на саветовања, која су се, према надбискуповом тврђењу, обично изјавила. Поред поменуте пећине налазила се и једна подужа порушена кућа, коју је кнез Виртемберг, администратор окупацијске управе, дао Јерменима за мисионарске сврхе. Ту зграду мисионар Верхад је обновио, па, да би извадио трошкове за обнову (45 форинти), он је шест од осам соба издао под кирију примајући годишње по 18 форинти. Верхад је (1722) затекао у Београду 80 Јермена (породица), од којих су десет били трговци, а остали занатлије. Већ је поменут извоз дрвених фијока, што би значило да је обрада дрвета била примерно заступљена међу јерменским занатлијама. У свом извештају (од 5. децембра 1722) није пропустио да помене да је некад у Београду живело око 200 богатих јерменских породица, које су се иселиле, јер у Београду нису имале ни достојну зараду, ни довољно заштите пред Турцима у сталном покрету, ни ваљану цркву. Верхад је критиковао београдске Јермене због тога што се не држе грегоријанског календара и светковина римске цркве, него су се још увек држали јерменског (старог) календара. Јермени нису сачињавали затворену заједницу, него су се женили Немицама, Мађарицама и Српкињама. Јакоб Мартин је из Цариграда позвао једног јерменског духовника; овај је дошао, али се морао уклонити пред Верхадом, римским мисионаром. Такав поступак као и надбискупово држање покренули су духове у насеобини. Верхад је желео да оствари непосредну власт над верницима, па је радио да се реши и надбискупа.¹⁸⁴

У верском погледу постојао је сукоб између старо-Јермена, наклоњених источној цркви и паписта. Надбискуп је био од људи под утицајем Рима, па је шест јерменских свештеника продефиловало Београдом. Дошао је и један поп из Софије, који је одмах ступио у везу са месним исусовцима, који су му дозволили да сме у пећини одржавати службу божију према јерменским обичајима и на јерменском језику; иначе тај свештеник је вршио молитву и за папу и мешао је вино и воду по католичком обрасцу.¹⁸⁵ Довођени попови припадали су папистичком покрету. Писмо двојице доминиканаца против прогона паписта у Цариграду надбискуп је достављао окупацијским властима. Сам је поднео меморандум о лошем црквеном и здравственом стању у Шапцу и Ужицу, а у вези са папском булом од 27. јануара 1720. године.¹⁸⁶ У априлу

184. М. Премроу, н.н. 216-17.

185. Исто, 214.

186. М. Митровић, *Подаци о Србији...*, Споменик, СХХХ (у даљем тексту: ПСП), 54, 50, 58, 89.

1720. чињен је распоред да се две српске напуштене цркве доделе – једна Јерменима, Грцима и Србима унијатима, а да се друга остави православним Србима.¹⁸⁷ Поред велике турске напуштене мошеје, дате Јерменима, и они, и Јевреји, и Срби добили су места изван града за потребе култа (гробља).

Већина београдских Јермена ишла је уз православље, а против надбискупа и довођених свештеника. Сам надбискуп је реферисао да део пастве следи „шизматике” и да њега означавају као ренегате. Тај отпор био је још већи кад је надбискуп систематски почео да користи проповеди у којима се оборио на присталице супротне струје. Осећајући одбојност народа, надбискуп је најзад смислио да се пресели негде ван града, а да службу божију обавља у католичком капуцинском самостану. Литургијама у том немачком манастиру присуствовао је мали број Јермена. Кад је старојерменска струја довела попа из Софије, он је морао да се јави језуитима, које је окупацијска власт одредила као надлежне у питању култа, те је и он морао да повлађује протежираној фракцији.¹⁸⁸

Надбискуп је тврдио да Јермени нису вешти јерменском језику, те да зато јерменска папистичка пропаганда не постиже успех. Предложио је Пропаганди вере у Риму да за акцију међу београдским Јерменима одреди нарочитог мисника; Пропаганда је одредила за мисионара оца Качатура из јерменске насеобине у Венецији. При доласку у Београд Качатур се најпре јавио исусовцима, као надлежном органу, који нису имали повољно мишљење о надбискупу. Нови мисионар се ускоро вратио у Венецију (већ 24. децембра 1719) и реферисао да треба да се у Београду држи сталан представник Пропаганде вере. Ова централа је прихватила и тај предлог, те је послала Стефана Адеозита, из римског „Колеђа Урбина”. После овога послати су Верхад (1721-22), Илија Цариден (1732-35), Јакоб Буси (1735-37), Михал Вартиерес (1739) и Јакоб из Ерзерума. Кад су Турци повратили власт у Београду, мисија је послата у Петроварадин, под називом „Неопланта”, а нови мисионари су долазили из Мехитарова самостана из Венеције.¹⁸⁹

Постоји мишљење да је Јеврејски хамам (подигнут 1683) био додељен Јерменима уз новчану накнаду. Хамам се налазио у близини Зејнудин-агине цамије која је Јерменима дата за цркву (угао данашњих улица Цара Уроша и Солунске). Јермени су морали хамам предати варо-

187. Т. Ст. Виловски, *Нова искра*, 1906, 166.

188. Official J. Lander, *Serbien unter der Kaiserliche Regierung*, Mitteilungen des K.k. Kriegsarchivs, Neue Folge, B. III, 3, 155, 274; M. Premrou, n.n., 214.

189. М. Премроу, n.n., 214-15, 215.

шкој управи и он је неко време служио као мала касарна и тек нешто касније је са цамијом и четири суседне зграде предат Јерменима. Но, исте 1725. године Јермени су морали вратити хамам, који је варошка управа уредила на европски начин, што би значило да је пре тога био уређен на оријентални начин.¹⁹⁰ У другој половини 1723. и у пролеће 1724. године окупацијска власт је донела више решења у вези са стамбеним и културним објектима хришћана и мојсијеваца. Свима, осим Немцима, забрањено је да подижу своје храмове изван вароши, него им је саопштено да ће им се у оквиру насељеног дела вароши наћи плацеви за зидање богомоља.¹⁹¹ У току 1726. године исељени су из Дунавске вароши сви не-Немци, па је тако тај део Београда врло брзо постао заиста немачка варош. Јермени су се преместили у Горњу, српску варош и доста су учинили за привредни развитак тога дела Београда, као занатлије и трговци, уосталом, слично Јеврејима, Цинцарима и осталим.¹⁹²

Немачки досељеници су више пута интервенисали при подели града – да се сепарирају, не само од Јевреја и православних Срба, него и од Јермена и унијата.¹⁹³ Свака верска заједница се посебно снабдевала, на пример месом. Војна команда је, међутим, у септембру 1722. забранила, не само јеврејским, јерменским и турским касапима, него и немачким, да слободно крчме месо, док се контрибуцијом и егзекуцијом не обезбеди месо за војску. Постојало је и лагеровање стоке; на пример, за јерменску стоку за посек имало је да дође сено из Петроварадина, али не на штету војске.¹⁹⁴ У марту 1724. становници немачке народности су поново подносили представке да се тако уреди и распореди варош да се њиховим занатлијама доделе повољнији услови, него мајсторима других народности, и да се и у погледу занатских просторија обава раздвајање Немаца од свих других.¹⁹⁵

Однос окупацијске администрације према Јерменима био је тек нешто толерантнији него према другим не-немачким поданицима. Један од Јермена, Александер Карасон, држао је (1721-24) у закупу цигански харач.¹⁹⁶ Бивши капетан ћесарске војске Кар Перкази, Јерменин, био је повереник за експлоатацију шума.¹⁹⁷

190. Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1717–1739*, Споменик, 78, 1935; Историја Београда, I, 38.

191. ПСП, 340, 333, 344.

192. *Историја Београда*, I, 531, 532.

193. ПСП, 94 (март 1724).

194. ПСП 79 (23. IX 1722), 343 (5. V 1739).

195. ПСП, 88.

196. Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718–1739)*, Београд, 1950, 105.

197. Исто, 89.

Кад су Немци успели да обезбеде пуну превласт и кад су позиције не-немачких народности, како - тако, уређене, деценија и по представљала је врхунац у регулацији живота и напретку београдских Јермена.¹⁹⁸ Јермена је током времена ипак било и у немачкој вароши, где су, обично, држали крчме и кафане. Јерменски увозници су много допринели допреми зрневља кафе.¹⁹⁹ У Горњој вароши имали су предности као вешти и вредни занатски мајстори. Ту их је посебно нотирао попис становништва 1733. године.²⁰⁰ Јермени и Срби се почесто јављају као ортаци.²⁰¹

Јерменски трговци из Турске који су преко окупиране Србије извозили у Хабсбуршку монархију имали су проблема код граничног прелаза. Неки Јанко требало је да пребаца вуну неког јерменског трговца из Персије, који је у Приштини држао стокове извозне робе.²⁰² Отпремање сировина и мануфактурних производа између Београда и Беча обављале су две групе трговаца. Једна скупина се састојала од турских поданика, која је држала трасу Беч – Београд, а другу су сачињавали аустријски држављани, држећи руту Београд – Беч. Представници обе групе, који су становали у Бечу, настојали су да одржавају добре односе са пословним пријатељима у Београду.²⁰³

Београдски бискуп је 1738. године јавио Риму да у Београду живи 9.500 становника, од којих су 600 Срби, 500 Јевреји, док су остали Немци, Јермени, Цинцари, Грци и остали.²⁰⁴ За време окупацијске управе, број Јермена је у Београду несумњиво повећан, али није достигао ниво из 1688. године. Кад су Турци поново ушли у Београд (1739), отерали су Јермене из вароши,²⁰⁵ уколико они сами нису напустили град са аустријским трупама.

Од 1740. године удео Јермена у животу Београда био је незнатан. Њихове позиције преузели су Цинцари, као и у другим варошима Србије.

198. М. Премроу, н.н, 28.

199. В. Винавер, *Херцеговачка трговина са Дубровником почетком 18. века*, Историјски записи, бр. 1-2/1955, 85.

200. Р. Веселиновић, *Развитак*, 126.

201. Д. Ј. Поповић, *Грађа*, 22.

202. ПСП, 273 (децембар 1736).

203. Р. Веселиновић, *Продирање*, 172-3.

204. М. Јачов, *Списи Тајног вайиканског архива XVI-XVII век*, Београд, 1983, 280.

205. М. Премроу, 213. – В. Стајић је поставио питање да ли су Јермени и остали из Београда протерани или су се сами повукли (*Грађа за културну историју Новој Сада*), Нови Сад, 1947, 224.

VII САВРЕМЕНИЦИ О ПОСЛОВНИМ ОСОБИНАМА ЈЕРМЕНА

Уместо закључка навешће се што су путописци и остали свет видели од особина Јермена у обављању послова. Сматрани су ревносним, истрајним и доследним у стицању богатства. Стефан Герлах (1573-78) запазио је да су оспособљени и марљиви у вођењу трговине сваке врсте. Гилс (1783) је држао да су неотесани, груби и лакоми, али штедљиви и паметни. Богати су били трговци, сиромашнији спретне занатлије, а најскромнији баштовани и виноградари. У пословно интензивном Цариграду били су мењачи-банкари, а у унутрашњости Отоманског царства сарафи и економски стручњаци везира и паша, често долазећи из централе њиховог новчарства – из Цариграда. Чак и сама држава њих је користила као финансијске експерте и добро обавештене у вођењу спољне трговине.

Били су и „пауци”, зеленаци. Према мишљењу др Брауна, који је писао о њиховом преотимању трговине, ипак су били отворенији и поштенији од Јевреја и Грка. Од краја XVIII века, кад су отежани пословни услови, постали су, налик Јеврејима, безобзирни, те су и они навукли мржњу народа, али ипак мање од Јевреја, који су у кајшарењу били лукавији и вештији. Ами Буе је сматрао да у погледу пословне вештине нису уступали пред Грцима и Цинцарима. За разлику од Јевреја, као и Грци, нису били пријатељи Турака, због чега су их ови кињили и пљачкали.²⁰⁶

206. К. П. Костић, *Грађа*, Споменик СКА LXVI, Београд, 1926, 193.

ARMÉNIENS DANS LES PAYS BALKANIQUES ET À BELGRADE AVANT LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE

Les documents relatifs aux Arméniens ne sont pas nombreux, mais ils concernent souvent d'autres sujets aussi et il est difficile de les recueillir. Le présent texte souligne l'importance des archives de Dubrovnik lorsqu'il s'agit des informations sur leur vie quotidienne. Les deffers de recensement turcs et les rapports des missionnaires envoyés par le Vatican présentent également de l'intérêt quant à l'évaluation du nombre de la population arménienne.

Les Arméniens appartiennent à ce qu'on appelle nations commerçantes. C'est avec les Grecs qu'ils s'entendaient le mieux, alors qu'ils n'étaient pas en rapports d'amitié avec les Juifs qui vivaient isolés. De toutes les nations commerçantes, les Arméniens s'assimilaient nationalement avec le plus de facilité aux citoyens du pays dans lequel ils vivaient. Y contribuaient aussi les circonstances sur le plan confessionnel /les Vieux-Arméniens étaient orthodoxes, les papistes – catholiques, les musulmans – Turcs/, mais aussi le fait qu'ils étaient peu nombreux et, par conséquent, contraints d'épouser des non-Arméniennes. Ils réussissaient à rester orthodoxes dans les pays catholiques et protestants, catholiques dans les milieux orthodoxes, alors que ceux qui avaient embrassé l'Islam, étaient, de ce seul fait, nationalement perdus.

On considère à tort que les Arméniens n'étaient pas des artisans. Comme commerçants, ils étaient plus honnêtes que les Juifs et comme agents de change moins rapaces que les Juifs, qui étaient généralement hais et dédaignés. Les Arméniens étaient des commerçants transitaires typiques, fournisseurs des produits d'Orient qu'ils transportaient surtout en caravanes /qui parfois leur appartenaient/. Ils n'étaient pas connus comme navigateurs, mais ils atteignaient tout de même Livourne et l'Angleterre, d'un côté, et Java, les Philippines et l'Extrême Orient, de l'autre, à l'exception de la Chine où ils ne pouvaient pas s'acclimater. Ils tenaient, de préférence, des cafés et des hans. Ce n'est qu'au XIXe siècle, lorsque les circonstances générales ne favorisaient plus les longs voyages de commerce, qu'ils se firent de petits commerçants locaux, des boutiquiers, d'ailleurs, comme tant d'autres qui appartenaient à ce qu'on appelait des nations commerçantes.

Bogumil Hrabak

ДЕЛФИНА РАЈИЋ

**ЦРКВА ПОКРОВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ
У МИОКОВЦИМА**

Делфина Рајић
Народни музеј
УО 32000 Чачак

UDK: 726.5 "18" (497.11)

У српском црквеном градитељству почетком девете деценије XIX века – која је као и последња протекла у знаку превласти Ханзеновских начела – развијао се други, паралелни ток националним наслеђем инспирисане архитектуре. Тај други правац заснивао се на непосреднијем угледању на српске средњовековне споменике, а не на актуелне европске градитељске токове. Овај тип је примењиван у архитектури сеоских цркава.¹

У Миоковцима, селу које се налази седам километара северозападно од Чачка, постојала је црква коју је саградила књегиња Љубица Обреновић 1815. године. Подигнута је у славу победе српске војске на

1. А. Кадијевић, *Један век изражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 1997, 66.

Љубићу, дозволом кнеза Милоша,² и била је метох манастира Никоља.³ Из описа Јоакима Вујића сазнајемо да је црква била „нова, велика, обаче од дрва и ћерпича начињена”.⁴ На молбу миоковачких свештеника да се њихова стара црква уступи за гробљанску капелу Горњој Горевници, Духовни суд Епархије жичке одобрио је овај предлог, па је црква пренета 1905. године.⁵ Касније је изгорела.

Нова, садашња црква, посвећена Покрову Пресвете Богородице, саграђена је 1890, а обновљена и освећена 1939. године. О подизању цркве старали су се грађани парохије миоковачке и љубићке, што се сазнаје из текста уклесаног на правоугаоној каменој плочи (97 x 57 цм), двоструко профилисаној, уграђеној на јужни спољашњи зид. Текст је уклесао Јосиф Симић, један од најчувенијих каменорезаца таковског краја. Највише је радио у селима између Маљена и Суворора, на северу, и Каблара и брда Љубића, на југу.⁶

Црква Покрова Пресвете Богородице стандардно је оријентисана у правцу запад – исток. По својим спољашњим димензијама (дужина 21 м, ширина 8,50, ширина са певницама 12,50 м) сврстава се међу храмове уобичајене величине за српске пределе крајем XIX века. Налази се на источном делу села, на граници према Трбушанима. По типу основе, то је једнобродна грађевина триконхосног типа, са полукружном олтарском апсидом на источној страни и истоветним бочним конхама – певницама постављеним у симетричном распореду са северне и јужне стране. Основа цркве се састоји од три травеја, неједнаких величина. Најмањи је западни травеј (припрата) и од наоса је одвојен широком лучном конструкцијом. Припрата је завршена равном таваницом, која је нижа од наоса. Дрвено степениште води на хорску терасу, кроз четвртаст отвор у северном делу. Наос се састоји од два, готово једнака травеја. Певнице су изнутра и споља полукружне, али је висина конхи мања од висине зида цркве. Споља купасто завршене, покривене су поцинкованим лимом. Олтарски простор представља полукружна конха у пуној ширини брода. Овај елемент најближи је решењу какво је изведено на цркви Рођења Богородице у Великој Моштаници 1858. године.⁷

2. Р. Станић, *Градишњелство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, Зборник радова Народног музеја, X, (Чачак, 1979) 28; Б. Вујовић, *Уметности обновљене Србије 1791–1848*, Београд, 1986, 108–109.

3. Љ. Дурковић-Јакшић, *Епископ жички Сава Дечанац и његов преглед жичке епархије 1892–1896*, Краљево, 1989, 63.

4. Ј. Вујић, *Пушчелство у Србији, II*, Београд, 1902, 150.

5. Решење Духовног суда Епархије жичке бр. 2723, Чачак, 14. јун 1905.

6. Р. Николић, *Клесар Јосиф Симић Теочинац*, Зборник радова Народног музеја, XV (Чачак, 1985) 103; Р. Николић, *Каменорези народног образа*, Чачак, 1998, 313.

7. Види: Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда, II*, Београд, 1973, 63.

У средишту олтарске конхе је часна трпеза, а са северне стране узидана је нижа за функције проскомидије. Наос има два пара дубоких зиданих пиластара, који су међусобно повезани полукружним луцима. Свод над наосом је полуобличаст.

Читаву грађевину споља окружује сокл од камена пешчара. Фасаде су по вертикали подељене плитким лизенама, чији ритам не одговара унутрашњој подели простора. Кровни венац је профилисан на класичан начин и на њему се издвајају завршетци лизена. Кров на две воде покривен је бибер црепом. Поред главног улаза на западу, постоји и бочни портал на јужној страни. Оба су лучно завршена и сасвим једноставно усечена у зид, без иједног пластичног елемента. Врата су дрвена, двокрилна, са дуборезним профилисаним украсима подељеним на два поља.

Светлост допире из осам издужених, једноделних и лучно завршених прозорских отвора. По три прозора се налазе на подужним зидовима, док је на западном и источном смештен по један отвор. Уметање гвоздених решетака новија је интервенција, највероватније изведена у току поправке 1939. године. Ритмом уједначено распоређених прозора, постављених у истом нивоу, остварена је ликовна живост фасада.

Црква је зидана опеком, споља и изнутра је омалтерисана. Просечна дебљина зидова износи 50 до 55 цм. Под је недавно поплочан, када је денивелисан и издигнут ниво солее.

На северном и јужном зиду постављене су три спомен-плоче од црног гранита, као сећање на пале борце за слободу и уједињење српског народа у ратовима од 1912. до 1919. из Миоковаца, Милићеваца, Пријевора, Трбушана, Љубића, Ракове и Вранића.⁸

У линети над главним, западним улазом недавно је изведен мозаик, који приказује патрона цркве – Пресвету Богородицу.

Данашњи изглед црква је добила 1989. године, када је дозидан двоспратни звоник, изграђен по угледу на звоник цркве Св. Арханђела Гаврила у Заблаћу из 1986. године,⁹ који је урађен према пројекту архитекте Миодрага Бунушевца. Дограђени звоник је над улазним делом и својом фасадом прати зид црквеног pročелја док му је источни део ослоњен на два ступца (50 x 50 цм), постављена у припрати.¹⁰ Кула –

8. М. Вуловић, *Знамења слободе сјоменици буна, усјанака и ослободилачких ришова*, Чачак, 1994, 52–56.

9. Види: Д. Рајић, *Црква Свештог арханђела Гаврила у Заблаћу*, Зборник радова Народног музеја, XXVII (Чачак, 1998) 71.

10. У току радова на изградњи звоника уклоњена су четири дрвена ступца из наоса. Ступци су били зарезани по ивицама и украшени резбареним украсом у облику розете. Током исте интервенције, уместо зидане проскомидије, избачене у облику масивног испуста, у северном делу олтарске апсиде озидана је ниша.

звоник је квадратне основе. Спратне висине, на фасадама јасно маркиране прозорским отворима степенасто се смањују од подножја ка врху, а истакнуте корнишне разграничавају етажне у спољашњој обради. Плитко слепо кубе осмостраног облика завршава композицију звоника са металним крстом на врху. Првобитни архитектонски облици по-дужно оријентисане грађевине знатно су употпуњени постављањем звоника.

Црква у Миоковцима се својом архитектуром исказује као складна сакрална грађевина, која је у потпуности задовољила потребе сеоске средине. Одсуство пластике и орнаментике на њеним фасадама одраз је умерених тенденција и пројектанта и ктитора.

Стога она представља једну од низа грађевина изведених у духу романтичарског историзма на овим просторима.

Значајни радови на украшавању цркве изведени су 1938. године. Тада су браћа Рафаило и Русомир Кратић из Лазаропоља (Македонија) ангажовани да ураде, не само живопис, већ и иконостас. Њихове зидне слике је пресликао, а ступце звоника и таваницу приправе живописао Радош Стевановић, академски сликар, 1993. године, после изградње звоника. Стога се о првобитном украсу ништа одређеније не зна.

Нешто одређеније се о животу цркве може рећи захваљујући покретном материјалу који се у неко време у њој налазио или и данас припада цркви.

Међу иконама, хронолошки је најстарија она с почетка XVI века, која приказује Богородицу са Христом типа Страсне (47 x 36,5 x 2 cm).¹¹ Богородица (Мђ) је представљена допојасно, са малим Христом на левој руци, према коме лако нагиње главу. Обучена је у тамнозелену хаљину са позлаћеним рубовима око врата и рукава и пурпурни мафорион с окерним позлаћеним ивицама, златним ресама и златним звездицама на раменима и изнад чела. Христос (Їс Хс), узнемирен и заплашен, одевен је у сивкастоплави хитон са златноцрвеним цветним орнаментом и у окержути набрани химатион изведен златним шрафама. Са леве ноге му спада окер сандала. У горњем пољу иконе приказани су анђели у лету. Леви, у пурпурној хаљини и тамнозеленом плашту, доноси у окер посуди заденуто копље и штап са сунђером, док његов пандан, у тамнозеленој хаљини и пурпурном огртачу, приноси мрки крст са клиновима. Крила су им мрка и зелена, шрафирана златом, а ореоли су на златној позадини изведени утискивањем звездоликних и спиралних орнамената. Инкарнати су обрађени жутиим окером и маслинасто зеленим сенкама.

11. Икона се данас чува у ризници манастира Никоља.

Облици лица исцртани су мрком бојом, док се на горњим капцима очигледно налазе црвене линије.

Византијском сликарству од XII века познат је тип Богородице која држи малог Христа престашеног симболима страдања. У току XV века, а и касније, ова тема се често среће на већем броју икона.¹² Али, према иконографским, типолошким и стилским обележјима наша икона је настала најкасније почетком XVI века, а њен аутор могао би бити Андрија Риџос.¹³ Он је био из Кандије у Венецији, најславнији међу иконографима мадоњерима. Иако је био отворен према латинским утицајима, сликао је у грчком маниру. Са сином Николом један је од оснивача чувене критске школе иконописа.¹⁴ Андрија Риџос је познат по неколико великих потписаних, али и непотписаних, но сигурно атрибуираних икона Богородице Страсне, које су рађене у византијској традицији и схеми.¹⁵ Хармоничан изглед, миоковачке иконе са савршеном синтезом и строгом структуром волумена и драперија, има готово академски карактер. Како је ово значајно дело доспело у цркву, не може се тачно рећи. Може се, чак, претпоставити да ју је даривала ктиторка Љубице Обреновић подижући храм.

У цркви се раније чувао и Деизисни чин, који се састоји из две правоугаоне даске. На једном делу (36 x 176 x 4,2 цм; сликано поље 28 x 19 цм) сачувано је седам поља која образују низ слепих аркада на стубићима, изнад којих су различите розете.¹⁶ Поља у којима су смештени апостоли су удубљена. Апостоли су представљени допојасно, у трочетвртинском профилу. Инкарнат је ружичаст са смеђим сенкама. У исликавању позадине, златног нимба и за орнаментални украс на одећи апостола, коришћено је злато. На данас сачуваним пољима приказана су попрсја апостола Томе, Вартоломеја, Андреје и Марка, док се на преосталим површинама опажају само фрагменти. Апостол Тома (Тома) држи ротулус у рукама. Обучен је у тамнозелени хитон и цинобер химатион. Вартоломеј (Вардо..), кратке тамне косе и браде, у цинобер хаљини и тамнозеленом химатиону, такође држи свитак. Следи апостол Андреј (Андра) као старац, са седом дугом косом који десном руком благосиља, а у левој држи савијен ротулус. Одевен је у цинобер хитон и светлозелени химатион. До њега је апостол Марко (Марко) у црвеном хито-

12. С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Београд, 1998, 188.

13. Р. Станић, *Непознате иконе у југозападној Србији*, ЗЛУ 11, (Нови Сад 1975), 258.

14. С. Ракић, *нав. дело*, 187–188.

15. В. Ђурић, *Иконе из Југославије*, 1961, 106.

16. Овај део детаљно је описан у: Р. Станић, *Непознате иконе у југозападној Србији*, ЗЛУ (Нови Сад, 1975) 263–265. Плоча је данас у сталној поставци Народног музеја у Чачку.

ну и смеђеружичастом химатиону, са затвореним јеванђељем у рукама. Од следећег попрсја апостола сачуван је део зеленог хитона и златно-црвеног химатиона. Фрагменти зеленог хитона и цинобер химатиона остаци су одеће апостола који се не може идентификовати, док на седмом, последњем, пољу готово ништа није очувано.

Други део плоче (38,5 x 194,5 x 4,5 цм; сликано поље 29 x 19 цм) издељен је на осам једнаких делова.¹⁷ Дуборез је изведен на исти начин, осликани украс првих двају поља је готово потупно уништен а на остлима су незнатни оригинални делови иконописа.

Како се из описа види, првобитно су две плоче чиниле јединствени Деизисни чин, у чијем су се центру налазили ликови Богородице, Исуса Христа и Јована Претече, а бочно распоређени – по шест допојасних представа апостола. Свака фигура заузима је по једно лучно поље. Упркос оштећењима сликаних површина, сачувани фрагменти стилски су најближи остварењима насталим у четвртој деценији XVII века, можда најпре фигурама какве се по ободу појављују на престоним иконама које се данас налазе у манастиру Благовештења кабларског.¹⁸ У прилог оваквом стилском и хронолошком опредељењу Чина посредно иде и податак да је Деизисни чин у миоковачку цркву доспео из манастира Никоља. Наша стилска анализа води закључку о блискости миоковачког Чина са престоним иконама из 1934–35.

Из прве половине XIX века потиче престопа икона „Исуса Христа“ (ГС ХС, 106,5 x 80 x 2,5 цм).¹⁹ Христос је фронтално представљен – седи на престолу. У левој руци држи отворено јеванђеље са текстом,²⁰ исписаним црним словима:

Приндите бл҃го вѣннїи ѿца
 ѡсегѡ нас : аѣдвите оѹтованное
 вѡмѣ : цѣтвѣѣ ѿ сложна мїра
 Б заалка хс - бѡндастѣ ми ѣастиги:
 Бѡдѡжда хса ина по истема : странѣи
 бѣ х ѡ вѣдоѣмене :
 ма : р кѣс : гд :

17. Друга даска била је пресликана и данас је на конзервацији у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

18. Р. Станић је миоковачки Чин довео у везу са сликаром Митрофаном, који се потписао на престонј Богородичиној икони Благовештења кабларског, уочивши стилску сродност са другим двома престоним иконама које су до недавно стајале у манастиру Св. Тројице. Р. Станић, нав. дело, 265. Касније је овај аутор изразио више опрезности у атрибуцији: Исти: Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима, Зборник радова Народнго музеја, XII (Чачак, 1982), 33. Како је у новијој литератури показано, зограф Митрофан није и сликар пара престоних икона из 1634–35. године: С. Пејић – Б. Пешић, Благовештење кабларско – првобитна просторна структура и ентеријер, Зограф, 24, (Београд, 1995) 93.

19. Икона се налази у Народном музеју у Чачку.

20. Матеј, 25, 34.

Десном руком благосиља. Одевен је у тамноплаву хаљину и црвени огртач, постављен тамноплавим и оивичен позлаћеном и украшеном бордуром. Његов бели омофор има златне крстове а архијерејску одећу допуњује надбедреник. Око врата има два ланца са крстом и медаљоном на коме је Бог отац. На глави му је богато украшена круна и златан нимб (сигнатура смеђим словима ОН). У дну иконе су бели облаци. Позадина је плава, а у горњем делу су зраци сунца са облацима, који формирају сегмент неба око Христове главе. Са леве и десне стране су по три херувима. Инкарнати су светлоокер са ружичастим и смеђим сенкама, очи примакнуте. Христови брада, бркови и коса извучени су ситним потезима четком, а мала уста ружичаста. У угловима очију су црвени акценти, наглашени подочњаци. Позлаћен престо је богато украшен елементима акантусовог листа и волутастих облика, са профилацијама на свим деловима, посебно на самом седишту. Ногари су стилизовани у облику људских маски. Сигнатура је написана црвеним словима. На дну иконе налази се у левом углу година: 1848:л, а у десном углу запис донатора исписан смеђим словима:

† сію іконѣ приложи рабѣ божіи
свѣщеноего монаха • ісідор
павловичъ : за вѣчни спомнѣ:

По ободу иконе је црвена и златна трака ширине 2,5 цм. На основу стилске сродности икона, она би се могла приписати кругу молера Живка Павловића.

Из средине XIX века потиче престо икона „Богородица са Христом” (ѿр, ѿѣ; іс ѣс , 106,5 x 80 x 2,5 цм).²¹ Богородица седи на раскошном престолу, ногу ослоњених на подножник, левом руком придржава Христа, а у десној држи ружу. Обучена је у тамноплаву хаљину и тамноцрвени мафорион тамноплаве поставе оивичен позлаћеном бордуром. На глави окренутој полулево има богато украшену круну и златан нимб. Мали Христ у Богородичином крилу десном руком благосиља, а у левој држи сферу. Одевен је у окер хаљину са тамноплавим појасом и црвени огртач док му је у златном нимбу исписана сигнатура ОН Богато украшен престо лебди на густим белим облацима. Позадина централног дела је плава, а у небеском луку око Богородичине главе су сунчани зраци оивичени белим облацима на којима лебде по три херувима са сваке стране. Инкарнат је светлоокер, са ружичастим сенкама.

21. Налази се у Народном музеју у Чачку.

Линија носа и обрва је спојена, очни капци наглашени, а уста мала, ружичаста. Прсти Христових стопала и руку нешто су пунији од уобичајеног анатомског облика, оивичени смеђом линијом. Драпирање је изведено тамнијим тоновима и местимичним златним сенкама по огртачу. Богородица у седећем ставу приказана је у неправилном скраћењу. Коса малог Христа и херувима изведена је нешто слободнијим потезима четком у светлијој нијанси смеђе боје. Престо је позлаћен, богато украшен резаним елементима акантусовог листа и волуастих облика, са вишеструким профилацијама на свим деловима, посебно на самом седишту. По ободу иконе налази се црвена и златна трака ширине 2,5 цм. Сигнатуре су исписане црвеним словима, а на Христовом нимбу смеђом бојом.

Према димензијама, ликовним карактеристикама и времену настанка, икона је рад истог мајстора као и претходна, дакле из круга молера Живка Павловића.

Икона Сабор Св. апостола (соборъ : д.в. апосто:ловъ, 61 x 46 x 2,5 цм) потиче из 1857. године – стоји у доњем делу иконе.²² Сабор Св. апостола представљен је у симетричној композицији. Апостоли су подељени у две групе, које предводе Св. Петар, са кључевима и развије-

ним свитком ($\begin{matrix} \text{петро} \\ \text{πορο} \\ \text{ἰσ} \text{ } \text{πρὸ} \text{ } \text{χρ̄ς} \end{matrix}$), односно Св. Павле, који у руци држи увијене

и повезане свитке. Они придржавају модел храма, у чему им помажу јеванђелисти Јован и Матеј у позадини. Апостоли стоје на подијуму. Горњи део позадине је плав. У сегменту неба, оивиченом облачићима, налази се Христос ($\text{ἰσ} \text{ } \text{χρ̄ς}$) – благосиља, а ту су по два херувима са сваке стране. Христос је у допојасној фигури, у црвеној хаљини и тамноплавом огртачу. То је зографски неспретан рад. Фигуре су здепасте, са великим стопалима и шакама. Обриси лица и сенке на лицу су грубо дати, као и коса, брада, бркови и обрве. Икона је типичан провинцијски облик иконописа из друге половине XIX века, са свим карактеристикама девалвираног византијског стила.

У документацији Народног музеја у Чачку чувају се фотографије икона које се више не налазе у цркви: Св. Никола и Покров Богородице.

Икона Св. Никола рад је руског мајстора из раног XIX века, а рађена је према старијем предлошку. Св. Никола, заштитник Русије, па-

22. Налази се у Народног музеју у Чачку.

трон путника, дрводеља, заштитник од пожара, имао је међу руским сликарима веома распрострањен култ.²³

Икона Покров Богородице рад је руског мајстора из средине XIX века. Тема Богородичиног покроба у српску средњовековну уметност стигла је из Русије и први пут се појављује 1570. године на фресци у припрати манастира Грачаница.²⁴

Два богослужбена предмета, која се и данас налазе у миоковачкој цркви, дарови су приложника њој намењених. У хронолошком редоследу то су дарохранилница од сребрног лима и копље.

Дарохранилница од сребрног лима (висина са поклопцем 5,9 цм, дужина 9,9 цм, ширина 4,9 цм), у облику ковчежића, потиче из 1871. године. На поклопцу је представа Христовог Распећа. На ужим бочним странама урезан је у доњем левом и десном углу цветни мотив, на средини кандило, а на другој ваза са цвећем. На ширим странама је представа цркве, односно запис приложника:

Ову : куѣиу ѣриложи Обрад Обрадовић.

из села : Вранића : у цркву :

миоковачку : за вечиѣи сѣомен свој

и свема домаћим :)

1871

Копље, са полигоналном дршком (дужина 15,5 цм) од сребрног лима, датира из 1888. године, а дародавци кажу:

Ово коѣље Приложи цркви

миоковачкој

ѣок Симеуну Радовићу

жиѣељу љубићском 1888 ѣоди

Милош и Савка Радовић

из Љубића за сѣомен

вечиѣи

На жалост, ни о Обраду Обрадовићу, ни о Радовићима, ближих података нема.

Веома је занимљива историја путира у миоковачкој цркви. Иако не знамо како је овде доспео, на основу дугих угравираних натписа са-

23. С. Ракић, нав. дело, 321.

24. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке Патријархије 1557-1614* (Нови Сад), 1965, 102.

знајемо да га је 1838. године Јован Обреновић приложио цркви Св. Николе у Брусници, чији је био ктитор. Гвоздени лим путира позлатио је више од педесет година касније, 1892, Сава Божовић из оближњег села Милићеваца. Веза приложника остварује се како натпис сведочи патњом због умрлих синова:

- † сеї путиръ · са дѣскосом ·
извѣздишомъ · приложі
нѣгово · сѣатеас 'тво'
- * дѣвѣзѣионъ · генералъ · і воєні ·
комендатъ · моравоподрински ·
гдѣ ѿованъ · Теодоровѣкъ ·
Обреновићъ
- ☼ са супругомъ · са'воіом
г.: анномъ · у црквѣ · хрѣмъ
сѣог · о.: нѣкогда · у варошѣ.
Брусніці · нымъ · созда нымъ.
за вѣнни
- * споменъ · умершегъ · раба
божѣго младенца павла
сѣна своего 6 маја 1838

*Позлатио га 1892 Сава Божовић
из Милићеваца · за · ѿо · ду · Сво ·
Сина Радоице*

Путир је од гвозденог лима (висина 25 цм, пречник обода 11 цм, пречник стопе 15,3 цм) с дршком на округлој благо уздигнутој стопи. Чаша глатких зидова, позлаћена је са унутрашње стране, а споља има аплицирану бронзану мрежу.

У цркви се још чува дрвена дарохранилница (висина 96 цм, ширина постоља 15 цм, дужина 48 цм), сликана почетком XX века, чија правоугаона основа, украшена фризом лаворовог листа, налаже на четири лопаста ослонца. На њој је фиока уоквирена са две извијене волуте које носе постоље са крстом са зрацима и два медаљона на токареним стубићима. Крст са представом Христовог Распећа и медаљони са Богородицом десно и Св. Јованом лево, уоквирени су биљним орнаментом.

Најзад, ваља поменути да се у црквеној порти, поред цркве, налази споменик Милутину Никшићу из Милићеваца, нареднику Прве чете Трећег батаљона Деветнаестог пешадијског пука. Од камена је пешчара, у облику плоче, са крстом на врху, а постоље је налик храму (висина 155 цм, ширина 39,5 дебљина 12,5 цм). На источној и западној страни уклесан је текст. Споменик је обојен плавом бојом, а слова црном, жутом и црвеном.

Текст на источној страни:

У борби Противу
Непријатеља.
На Бранику сво
је отаџбине
Наредник
I^{ве} чете. 3^{хв} бат.
19^{тл} пешад. пука
Милутин
в
Никшић из Ми
лићеваца. +

На западној:

+
Разбоље се на
солунском фронту
и отиде на лечење
у француску
сиди абдолау
када умрије
3 марта 1917 г.
У 25 год. своје
старости.
Овај споменик подижу му
отац Војислав маћа Је-
лена и сестра. Ј

На дну, писаним словима, потпис је аутора: „Изради Драгић Срђић Рошци”. Овај мајстор је један од најчувенијих кабларских клесара. Као ратник Солунског фронта, вешт писању, између битака клесао је споменике погинулим земљацима. По повратку из рата највише је радио у селима с леве стране Мораве.²⁵

*

* * *

Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима типичан је храм мале сеоске заједнице на измаку XIX столећа. По својој архитектури, припада споредном току стварања тога времена, а по данас сачуваном инвентару исказује се као изузетно скромна како у смислу броја и врсте материјала тако и по њиховим уметничким вредностима. Најстарији и најбољи комади настајали су за неке друге грађевине, а овде их затичемо сплетом историјских случајности. Право место миоковачког храма са представљеним инвентаром моћи ће прецизније да се одреди тек после продубљенијих истраживања многобројних сличних храмова у околини.

25. Р. Николић, *Каменомисци народног образа*, Чачак, 1998, 293.

ÉGLISE DÉDIÉE AU POKROV DE LA TRÈS-SAINTE VIERGE À MIOKOVCI

Dans le village de Miokovci, à sept kilomètres au sudouest de Tchatchak, se trouve une église dédiée au Pokrov de la Très-sainte Vierge.

La première église de Miokovci fut bâtie en 1815, avec l'autorisation du prince Miloche, par la princesse Ljubica, à la mémoire de la victoire que l'armée serbe avait remportée à Ljubić. La description de Joachim Vujić nous apprend que l'église était „toute neuve, grande, construite exclusivement avec du bois et des briques crues”. Cette fondation de la princesse Ljubica était un métoque du monastère de Nikolje.

L'actuelle église de Miokovci, dédiée au Pokrov de la Très-sainte Vierge, fut construite en 1890, pour être rénovée et consacrée en 1933. Elle s'étend dans la direction est-ouest. Par ses dimensions extérieures (longue de 21 m, large de 8,50, sa largeur atteignant, dans le choeur, 12 m 50/, elle se range parmi les églises de dimensions moyennes, telles qu'elles étaient bâties en Serbie vers la fin du XIXe siècle. C'est un édifice à une seule nef, à plan tréflé, comprenant une abside demi-circulaire dans le sanctuaire et deux conques latérales, symétriquement disposées dans les murs nord et sud.

L'église a reçu son aspect actuel en 1989, lorsqu'un clocher à deux étages fut élevé au-dessus du narthex, à l'instar du clocher de Saint-Archange-Gabriel de Zablaće, construit selon le projet de Miodrag Bunuševac.

L'église de Miokovci est un bâtiment harmonieux, satisfaisant entièrement les besoins des milieux ruraux. L'absence d'ornements plastiques témoigne des tendances modestes de l'architecte et du kitor!

Elle représente une des premières constructions de cette région exécutées dans l'esprit de l'historisme romantique, précédant en quelque sorte le renouvellement plus ou moins littéral de la tradition nationale dans l'architecture.

L'iconostase de l'église, due aux frères Rusomir et Raphaël de Lazaropolje en Macédoine, fut exécutée en 1938.

L'icône la plus ancienne de l'église date du XVIe siècle et représente la Vierge de Passion. A en juger par les caractéristiques iconographiques, typologiques et stylistiques, elle fut probablement exécutée par André Ricos. Cette composition a été peinte dans l'esprit byzantin et son aspect harmonieux, auquel contribuent les volumes et les draperies d'une structure rigoureusement conforme aux règles, lui donne un caractère presque académique.

L'église a été un certain temps en possession d'une plaque représentant la Déisis, qui se trouve actuellement au Musée National de Tchatchak. L'auteur de cette plaque datant de la quatrième décennie du XVIIe siècle est resté inconnu. L'église avait abrité aussi les grandes icônes de l'iconostase, évoquant le Christ, la Vierge à l'Enfant et le Synaxaire des apôtres. Celles-ci sont exposées actuellement, elles aussi, au Musée Nationale de Tchatchak.

Parmi les objets particulièrement intéressants conservés dans cette église il convient de mentionner un calice de 1838, une shâsse en argent de 1871 et une autre en bois du début du XXe siècle, ainsi qu'une lance de 1888.

Delfina Rajić

Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, данашњи изглед
са јужне стране

Андрија Риџос, Богородица са Христом,
почетак XVI века

Исус Христос, 1848.

Богородица са Христом, средина XIX века

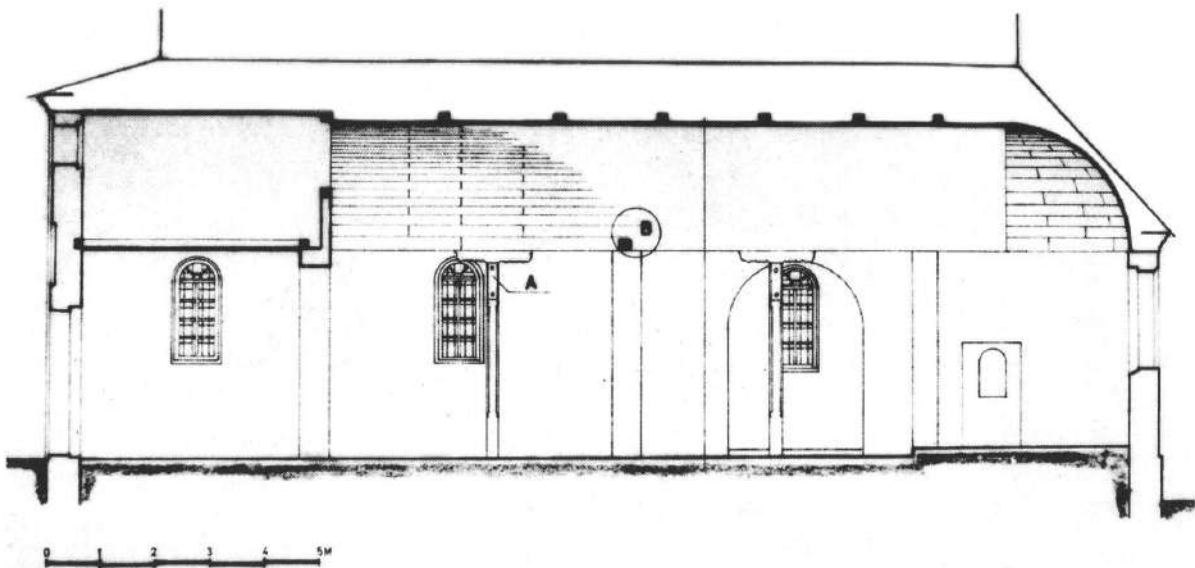
Сабор св. апостола, 1857.

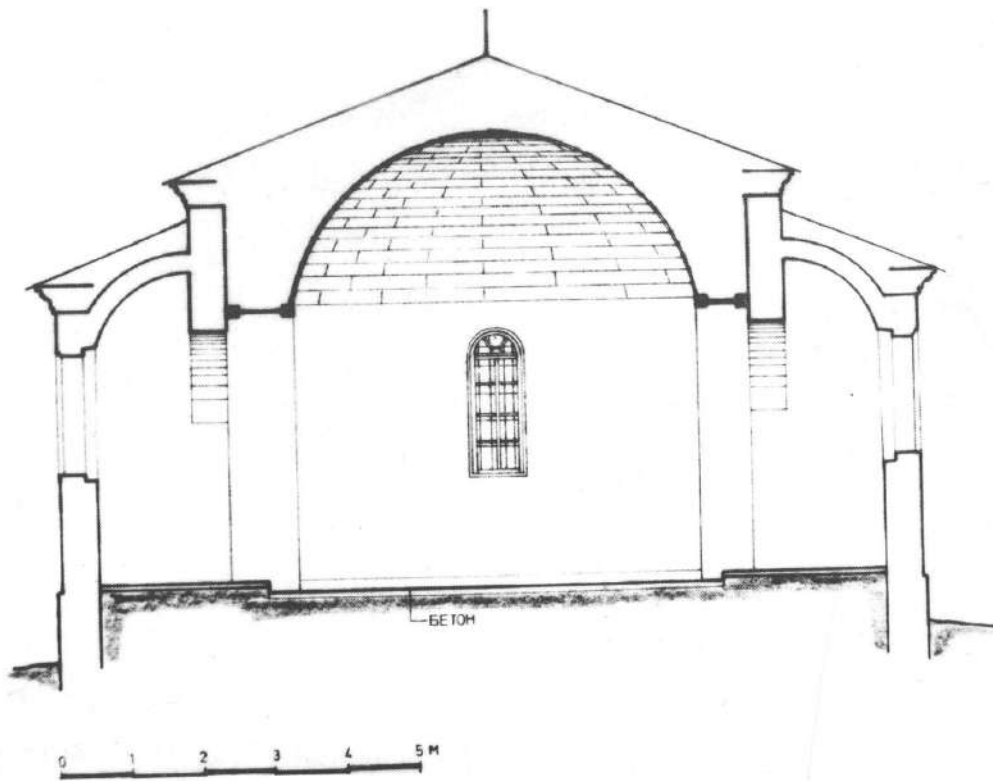
Руски мајстор, Свети Никола, рани XIX век

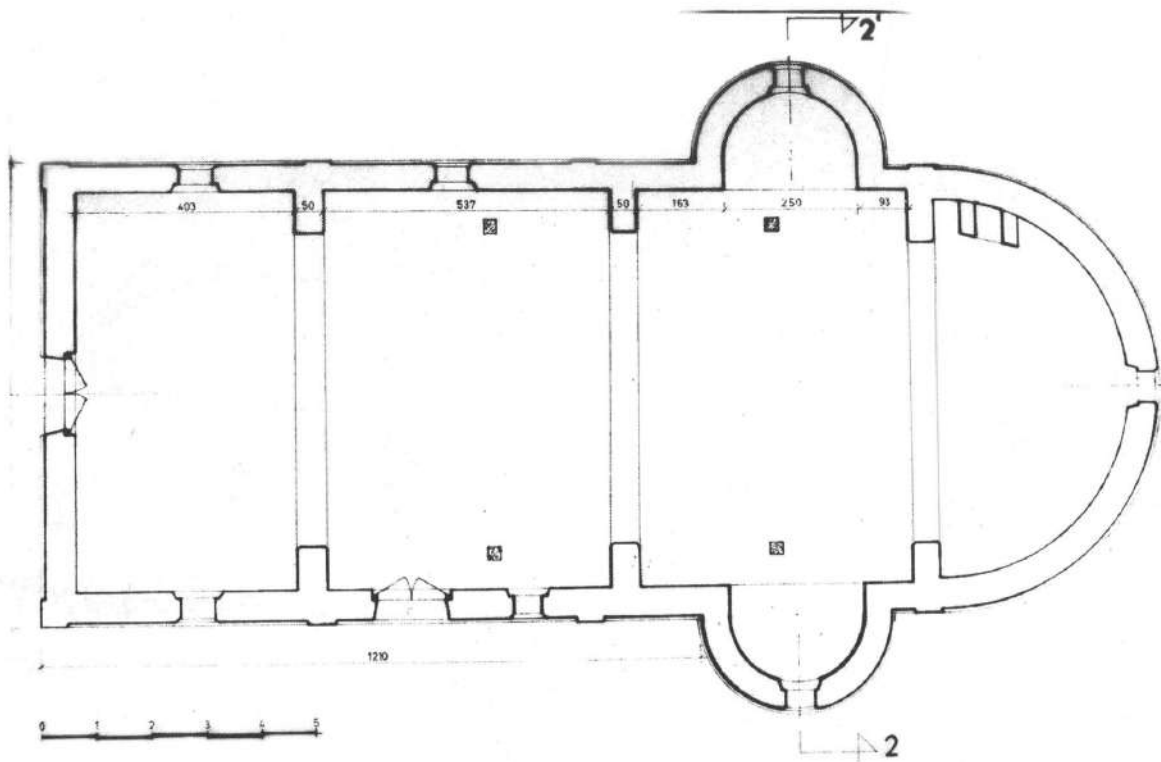
Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, некадашњи изглед са јужне стране

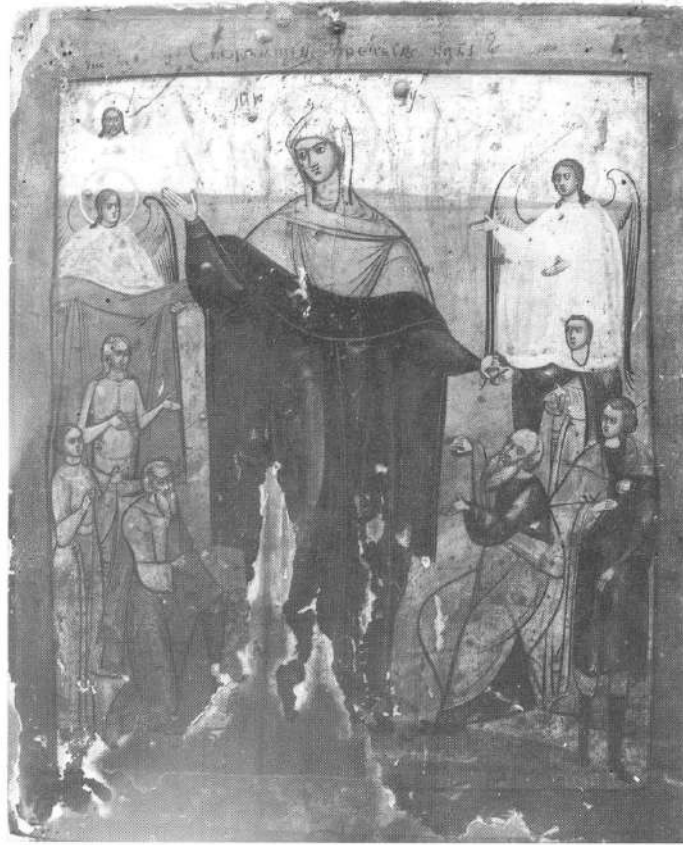
Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, пресек

Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, пресек

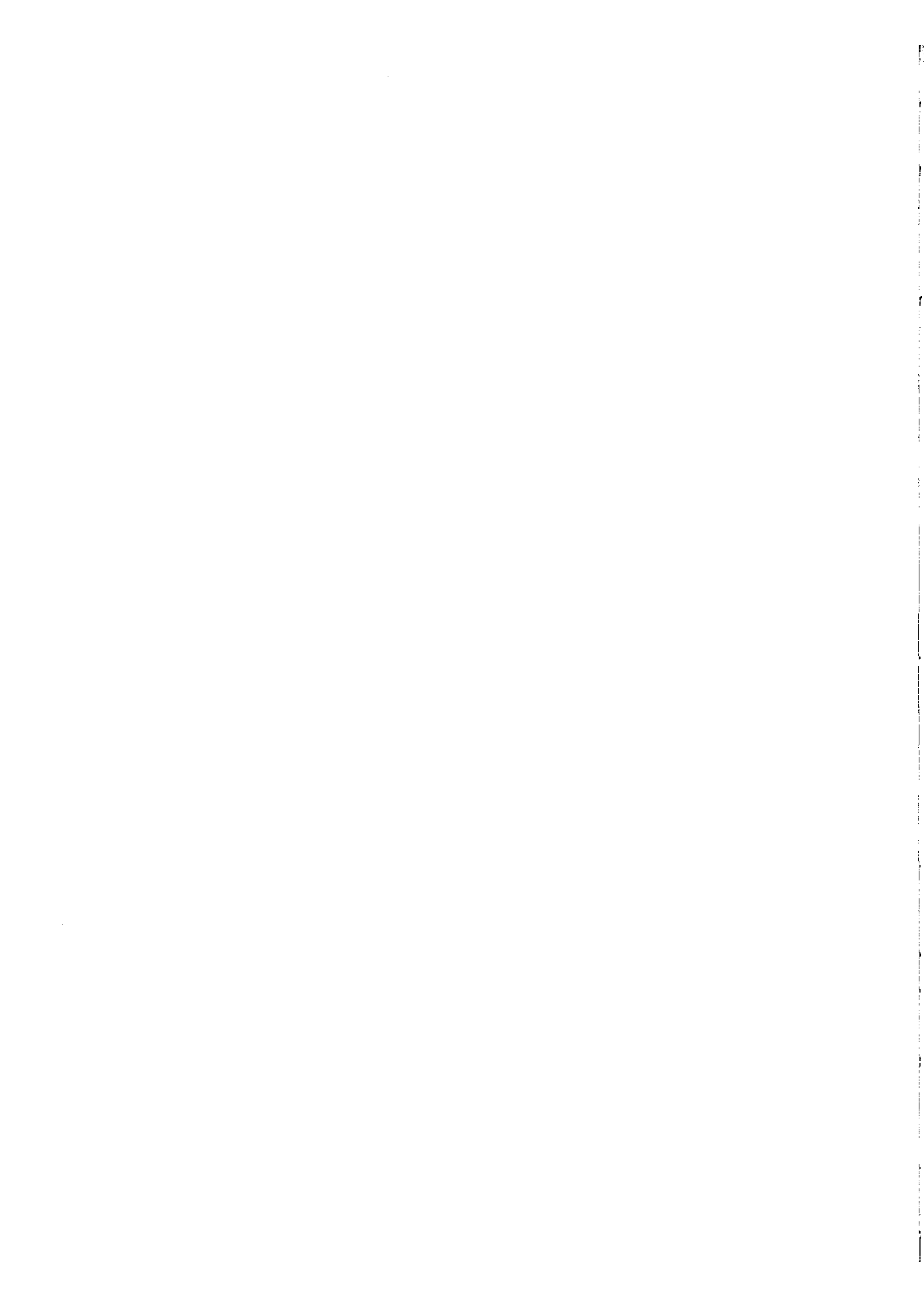
Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, основа

Руски мајстор, Покров Богородице, 1840–1850.

Дарохранилница, 1871.

ДРАГАНА САВКОВИЋ

ЧУМЉА БОГОМОЉА И ДРУГИ ОБИЧАЈИ У ВЕЗИ СА ПОЈАВОМ ЧУМЕ У КРУШЕВАЧКОМ КРАЈУ

Драгана Савковић
Народни музеј
УУ 37000 Крушевац

UDK: 398.32 (497.11)

У познатој Моравско-вардарској долини, на подручју ћићевачке општине, у непосредној близини Крушевца, налази се место Сталаћ.

Народно предање каже „да је Сталаћ добио име по два рекама (Западној и Јужној Морави) које су текле са запада и југа, ту се среле и за тренутак стале. Припојене, оне су наставиле пут ка северу, као нова река, Велика Морава, али по томе што су реке за тренутак стале, место доби име Сталаћ.”¹ Постоји и друго предање о имену овог места „да су Турци у своје време са лађама и мањим бродовима долазили до састава двеју река и да су бродове увлачили и задржавали на обалама према селу. Ту су им бродови стајали и место по томе доби име Сталаћ.”²

1. Живорад Гашић, *Град Сјсталаћ*, хроника у рукопису, Историјски архив Крушевац, Крушевац, 1964.

2. Ибид.

Занимљиво је да се каже да се Сталаћ састоји из два насеља: града Сталаћа на левој обали Јужне Мораве испод куле Тодора од Сталаћа и села Сталаћа на десној обали реке. Град Сталаћ је данас обично моравско село, кога су предање и народна поезија учинила познатим широј јавности.

Сталаћ се први пут помиње у XIV веку, тачније 1395. године, када има статус града, као и Крушевац.³ Изложен ветроветинама ратова, био је често освајан и рушен. Нарочито је страдао почетком 1413. године, када га је принц Муса попалио и порушио. Од тада почињу људи да силазе поред обале реке док им колибе и виногради остају у брдима.

Старији људи говоре да су у непосредној близини насеља биле велике непроходне шуме. За Кошарски кључ код Ћићевца најстарији људи у селу приповедају да је био права џунгла. „Шипражје је било толико густо да ако би се десило да говече оде у шуму, више се не би живо пронашло”. Те шуме су касније искрчене и насељене, па чак и пренасељене. Због тога, као и због непријатељских упада и паљења села, долазило је до њиховог расељавања. Расељавања је било и због појаве „неке страшне болести – чуме”. Чак се препричавало да се у тим шумама и крију чуме. Оне су биле узрочници великог помора људи у овим крајевима.⁴ Успомена на појаву те страшне болести одржала се и до данашњег дана у обичају да се слави „чумља богомоља”. Слави је село Сталаћ сваке године у септембру, у другу недељу по Великој Госпођи. Ову богомољу зову „чумљак”, али тек у данашње време, јер им чума сада личи на причу из далеке прошлости.

Што се ове појаве тиче, како је народ у страху говорио „страшне болести”, може се поуздано рећи да је то епидемија куге, која је нарочито чест гост била после XV века, односно након турских освајања српских земаља.⁵ Куга се јављала у свим балканским земљама, па и у нашим. Један дубровачки хроничар је записао да је 1516. године куга погодила целу Турску и да су од ње помрли многи дубровачки трговци, који су се тамо затекли.⁶ Да куга није заобишла у то време Крушевачки санџак, указује неколико дефтерских записа, који се односе на пушта села. У некима од њих говори се да је ово или оно село остало пусто због тога што су „неки од његове раје помрли, а неки се разбежали.”⁷

3. Милош Благојевић, *Крушевац у XIV и XV веку, Крушевац кроз векове*, Крушевац, 1972, 48.

4. *Сусрећи пријатељства*, Крушевац, 1972.

5. Реља Катих, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд, 1958, 107-116.

6. Милан Васић, *Становништво крушевачког санџака, Крушевац кроз векове*, Крушевац, 1972.

7. Ибид. 53.

И касније, у XVII веку,⁸ многи наши писци наводе да је куга харала у нашим крајевима: 1623. у околини Пљевља и од ње запустише многи домови,⁹ затим у Београду 1741.¹⁰, а у јулу започе куга морити по Иригу,¹¹ док је Србију захватила 1836. године.¹² За наш крај, о коме је реч, најзначајнија јебила 1873. У запису извесног Стевана Котуровића тврди се да је тада у Ћићевцу и околини владала куга и да су се због тога многе породице иселиле.¹³ О овој великој епидемији куге има помена и у књизи Мите Петровића „Финансије и установе обновљене Србије од 1842”, у којој се каже: „...И поред оваквог погрничног уређења и строгих санитарних мера ипак у години 1837. усред Србије се појавила страшна болест куга, која се ограничила на округе: јагодински, ћупријски и алексиначки и то у само седам места: у три вароши Јагодини, Параћину и Ражњу и у четири села: Ћићевцу, Радошевцу, Вароши и Пардику. У Ћићевцу је тада било 1.088 становника, разболело се троје и умрло троје, а у Радошевцу од 102 житеља разболело се 26, умрло 22, а оздравило четворо.”¹⁴ Па и сам Крушевац и његов напредак после ослобођења од Турака прекидале су епидемије колере: 1838, 1840, па поново 1849.¹⁵

Овако бројне епидемије десетковале су становништво, а лекова није било. Мере на спречавању ширења болести биле су недовољне, а често нису ни поштоване. Дубровчани су се штитили од куге на тај начин што је затварана граница према зараженим крајевима и нико није пуштан на дубровачко земљиште.¹⁶ У нашим земљама, које су биле под Аустријом, власти су увек пазиле на турску границу и нису никог пуштале без одређеног држања у карантину, јер је у Турској скоро увек било куге.¹⁷ Поред одржавања карантина, доношене су и друге мере, нарочито када болест завлада. Тако су одвајани болесни од здравих и напуштана места жаришта и забрањивано мешање болесних са здравим особама, а и спаљивана је одећа умрлих од куге. Делови Србије под Турцима били су далеко више угрожени зато што Турци нису предузимали никакве мере ни за заштиту својих сународника, а камо ли за заштиту раје.

8. Ибидем.

9. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најпјисци*, књ. 4, Сремски Карловци, 1923, бр. 6627.

10. Тихомир Р. Ђорђевић, *Неколико болести и народни појмови о њима*, Београд, 1965.

11. Ибид. 24.

12. Ибидем.

13. *Сусрети иријашљива*, Крушевац, 1972, 16.

14. Драгољуб Прокић, *Ћићевац кроз историју*, Крушевац, 1960.

15. Видосава Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку (1833–1878)*, Крушевац кроз векове, Крушевац, 1972.

16. Тихомир Р. Ђорђевић, н. д, 25.

17. Ибидем.

У оваквој ситуацији је било и место Сталаћ са околином, као гранично место, изложено директној вези са Турском, јер је трговина била веома жива. Трговало се: вином, сиром, стоком, тканинама, пролазили су читави каравани са робом и трговцима, тако да се зараза врло лако ширила и преносила у нове крајеве, а Турци, пошто нису били склони да поштују опште санитарне прописе, своје нису ни имали. Зато је куга страховито косила: где се усели у дом, мало где који остане, „не обходит док не истребит.“¹⁸ Због овако великог страдања у прошлости, због недостатка лекара и страха од немоћи пред болешћу, наш се народ окренуо магији и сујеверју. Почео је и сам да предузима разне мере, палио је ватре на раскршћима верујући да ће тако спречити „долазак куге“, коју је сматрао, у свом незнању, бићем, односно злим демоном, који у наказном облику посећује њихова места наносећи смрт.¹⁹ Овако су је замишљали у Сталаћу, Ђићевцу, Јасици и Падежу. Зато, кад почне да „бије чума“, бежали су у планине или брда, често напуштајући своја насеља и формирајући друга, где их чума неће наћи или стићи (Селиште код Ђићевца је напуштено због куге). Чинили су и многе мађијске радње да би спречили кугу да уђе у њихово село.

Једна од многих предохрана против куге, а да се заштити насеље, опште је познато „оборавање села“.²⁰ О овоме се још говори међу старијим становницима овог краја. Покојни Станоје Петровић (78) из Падежа причао је 1973. да су његов отац и деда, када су чули да „влада чума“, заорали сеоски атар – да „не бије чума“. Волони којима су оборали село морали су да буду близанци, а ако их није било, узимани су они зелене боје.

О заоравању села причао је и Антоније Чикарић (83) за село Равни у Расини. Становништво је „заравнила чума“ – скоро сви су помрли. Тада су воловима оборали круг око народа што је остао жив. Сви који су били у кругу остали су живи. Народ се запатио, а селу је, за успомену на ову „напаст“, остало име Равни. Овим начином је куги, злом демону, онемогућено да уђе у онај круг. Они што су у њему – заштићени су, јер куга не може да прескочи међу од круга. Сличан пример је и у подјастребачком селу Бољевцу, само се овде прави круг око насеља од стране вучара, мушке поворке која носи убијеног вука напуњеног сламом – „да село не бије чума“. Сем овог начина, било је и других начина заштите од куге: заветовање да се празнује дан највећег помора људи

18. Реља Катих, *Српска медицина од IX–XII века*, Београд, 1967, 307.

19. Ибид, 207.

20. Тихомир Р. Ђорђевић, н.д, 30.

од куге или, када се чује да се појавила негде у околини, „праве богомољу”, или заветину – да их мимоиђе, па се онда заветују да тај дан славе за сва времена.²¹

Станоје Мијатовић наводи да село Вратаре у Темнићу има као сеоску заветину божићне покладе – „да чума не мори село”.²² У Сланцима близу Београда сеоска је заветина Мироносна недеља, прва по Ускрсу.²³ Сељаци су се, када се куга појавила, сакрили у шуме и јаруге. Да би их болест минула, они почну да празнују онај дан када се болест појавила. То је дан њихове заветине.²⁴

„Чумљу богомољу” славе и Сталаћани од дана када се чума била појавила, па до данас. Ова слава је, увек, у другу недељу по Великој Госпојини. Према саопштењу Десанке Марковић (68) из Сталаћа, сељаци су се договорили да узму један од дана када је био највећи помор у народу и да га славе – „како би се одбили од ње.” Исто тврде и Живко Гинић (92) и Миља Динић (89) из села Сталаћа. Кажу да је чума нарочито морила децу: увече дете омркне, а ујутру га нађу мртво. Да им чума не би дошла у кућу, избегавали су да ложе по ноћи ватру, јер би „чумљак” (како су је још називали), чим види светло, улазио у кућу да се „чешља крај огњишта”.

За ову заветину су месили и секли колач (као за сваку славу) код записа и бирали колачаре све до Другог светског рата. Данас се више не иде код записа, нити меси колач, а не бира се ни колачар. Сада цело село слави овај дан, долазе им гости, рођаци и пријатељи које они примају код својих кућа. Сем Сталаћа, ову славу слави и село Трмчаре, где она носи назив „чумња богомоља”. У другим селима се не слави, али предања да је чума „владала” постоји и чува се у народу. Тако је Драгиша Савић из Падежа слушао од своје бабе да су чуме ишле по кућама у „глуво доба ноћи”, у 24 сата. За њих су жене остављале на тавану куће корито са чистом водом, чешаљ, чисту мараму, пешкир и сапун. Кад чума дође и почне да се чешља, они чују како јој чешаљ пролази кроз косу, иако је она на тавану, а они у одаклији. Чума је највише ишла у оне куће где је нечистоћа, па су, зато, жене много пазиле да им чуме не нађу нечисте или прљаве судове. Кад чума наише, деца „почињу много да плачу” и, ако чуми буде „жао”, она се јави дечијој мајци и каже да јој спреми „оно за таван”: она ће доћи те вечери, па да све буде спремно. Чуму Падежани замишљају слично вили, само што, уместо дуге распле-

21. Ибид. 32.

22. Ст. Мијатовић, *Левач и Темнић*, Београд, 1907, 332.

23. Тихомир Р. Ђорђевић, н.д. 32.

24. Р. Т. Николић, *Српски етнографски зборник*, књига V, 993.

тене косе, она носи плетенице. У селу Наупари чума има „гуњу са бодљама”, коју скида када се купа.

Спреман бакрач са водом „морао је да ћути” на вериги и ноћу, по веровању сељана из Јасике, Падежа, Ломнице, Наупара, па и Сталаћа, јер, ако би чума дошла и не би нашла „њојно”, наљутила би се и могла би сву чељад у кући да убије. Страх пред овом болести чинио је да је народ морао да уради све – да умилостави кугу да га поштеди, па је, чак, избегавао изговарање њеног имена – куга, него се говорило „кума” или „тета”.

Куги су сељаци приређивали и дочек. Сима Тројановић каже да су је у Крушевачкој жули дочекивали са извесним почастима: умесе јој погачу, па је увију у чист пешкир и ставе на софру; поред погаче ставе сир са сољу, чанак чисте воде за умивање, струк босиљка и чешаљ – да се очешља. Ако се сутрадан нађе на софри ма шта да није онако како је увече стављено (вода просута, погача начета), верује се да је ту била чума и – отишла задовољна,²⁵ у противном, може да се наљути и све живо помори. Исти писац наводи да је у Расини неки човек у старо време успео да испрати кугу из села на тај начин што су јој спремљени најлепша погача, пљоска ракије, печена кокошка, буклија вина, кита цвећа, уз поруку: „Ево ти, тето, пљоска ракије, лепа погача, печена кокошка, буклија вина, кита цвећа, немој да се враћаш, где си била!” Затим све оно метне на земљу и ћутке не окрећући се, врати у село – да се не би магијска радња растурила.²⁶ У селу Доње Левиће на Копаонику етнолог Мирјана Ивезић²⁷ записала је басму против чуме, којом се бајало на следећи начин – жена би села на трonoшку, почешљала се и везала мараму, три пута бацала чешаљ увис и бајала:

„Леви прст крста нема,
ту болести места нема.
Ту беху три деве:
Једна слепа, једна нема, једна глува.
Дође чума поведе нему,
она не проговори.
Леви прст крста нема,
ту болести места нема.
Дође поведе слепу,
она не прогледа.

25. С. Тројановић, н.д.

26. Ибид, 36.

27. Захваљујем колегиници Мирјани Ивезић на уступљеним подацима са терена.

Леви прст крста нема,
ту болести места нема.
Дође чума поведе глуву,
она не прочу.
Леви прст крста нема
ту болести места нема!”

Успомена на помор народа од чуме одржала се и у називима гробља – Чумин гроб у селу Доње Левиће на Копаонику, где су по предању сахрањени људи из села помрли од чуме. У Пироту постоји „чумина чешма” из 1837, за коју се прича да су је посећивале чуме да би се умивале и чешљале.

Из ових података са терена, која су обављена 1973, 1984. и 1986. године, и коришћене литературе могу се донети следећи закључци:

– да се у Крушевачком крају (посебно Сталаћ и непосредна околина) у народној традицији сачувала успомена на честе поморе од заразних болести, пре свега куге,

– да су ови помори утицали на депопулацију становништва у приличној мери (1837. и 1840.),

– да је народ чуму замишљао као биће које је настојао да умиловити разним поклонима, па се, чак, понашао према њој као госту кога испраћа са најлепшим понудама. Демон болести чума замишљана је као биће женског рода, са неким особинама жене (дуге плетенице око главе, умивање и чешљање, кад је задовољна смеје се или супротно плаче),

– прослављање „чумље богомоље” бледи је остатак заветине посвећене дану појаве ове болести. Више се не меси колач који је представљао бескрвну жртву уместо људи, не иде се код записа, али се и даље слави по кућама индивидуално, примају се гости и спрема им се ручак. Вечера се припрема гостима, „навече”, уочи славе. Што се тиче Вратара нико се не сећа да су икада славили ову богомољу.

INVOCATION À LA PESTE ET AUTRES COUTUMES RELATIVES
À L'APPARITION DE LA PESTE DANS LA RÉGION DE KRUSĚVAC

La présente contribution comprend la description et l'analyse d'un ensemble de rites auxquels on n'avait pas prêté jusqu'ici une attention suffisante. Il s'agit de la protection rituelle contre les épidémies, pratiquée à l'échelle d'une commune rurale. Des vestiges de ces pratiques /traditions, éléments subsistant des fêtes d'autrefois, escorte accompagnant la peste vers d'autres localités/ ont été enregistrées et observées à Stalać et dans les villages voisins; en les décrivant, l'auteur a cherché à les situer dans un contexte ethnographique et historique plus ou moins vaste.

Les recherches sur le terrain ont été effectuées au cours des années 1973, 1984 et 1986. En ayant recours à la littérature existante et en s'appuyant sur les recherches accomplies sur le terrain, l'auteur propose des conclusions suivantes:

- dans la région de Kruševac /en particulier à Stalać et dans ses environs immédiats/ il subsiste dans la tradition populaire le souvenir des fréquentes épidémies de maladies contagieuses, dont surtout la peste, qui emportait un grand nombre de personnes;
- ces épidémies entraînaient une forte dépopulation de cette région /en 1837 et 1840/;

La population imaginait la peste comme un être vivant qu'elle cherchait à amadouer par divers dons, en le traitant d'hôte que l'on comble d'offrandes au moment de son départ. Le démon de la peste est représenté comme un être féminin, revêtant certaines caractéristiques des femmes /longues nattes enroulées autour de la tête, soins de propreté du corps et manière de se coiffer, habitude de rire pour exprimer la satisfaction ou de pleurer dans le cas des sentiments contraires/;

- la fête d'invocation de la peste est un pâle reflet de la fête votive commémorant le jour d'apparition de cette épidémie. On ne fait plus le gâteau qui remplaçait le sacrifice des êtres humains, on n'organise plus les processions vers l'arbre dans le tronc duquel avait été taillée une croix, mais on continue à fêter ce jour en famille, en invitant des amis à déjeuner ou à dîner. Au village de Vratar personne ne se souvient plus de ce genre de fête.

Dragan Savković

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН

ЖИВОТНА СНАГА ВЕГЕТАЦИЈЕ У ПРОЛЕЋНОМ ЦИКЛУСУ

Снежана Шапоњић-Ашанин
Народни музеј
УУ 32000 Чачак

UDK: 502.8 (497.11)

У етнолошкој литератури опште је прихваћена подела целокупних годишњих обичаја на: зимске, пролећне и летње. Ове групе обичаја у великој мери прате смену годишњих доба, јачање сунчеве снаге, његов врхунац и пад, као и стање вегетације. Имајући у виду да је циљ сваког обичаја да се одагнају зле силе, а да се позитивне умилостиве и осигура здравље, напредак и плодна година, свака магијска радња из било које групе обичаја приближава се и утапа у ту јединствену и исконску жељу коју можемо звати најједноставнијим најсвеобухватнијим и најкраћим називом: напретком. Жеља за напретком присутна је још од човекових прапочетака, с тим што је у еволутивном смислу добијала на снази и значају, почев од крајње скромности, незнања и неупућености па до великих животних и материјалних вредности данашњих дана.

Вера у надприродно и неприродно, као религијска мера, или, како истиче Есад Ћимић, сазнање саме сржи било које религије као „веро-

вање свим срцем”¹ у нешто, што је вечно недокучиво и невидљиво, даје основ да се укорак са природним појавама, као претечом сваке друштвене активности, зачиње религијско сазнање. Наиме, реч је о паганским религијским оквирима, претечом свих каснијих примитивних, али и савремених религијских оквира.

Тако, целокупна српска традиционална култура налази своје дубоке корене у предхришћанским, односно паганским основама духовности са тенденцијом да у еволутивном смислу непрестано добијају нове и све шире и свеобухватније оквире. Неопходно је истаћи да у сталној религиозној надградњи, њени стари темељи остају као некакав централни стуб веома јаки и готово непрекидно присутни. Њена стална модификација и надградња постају општа неминовност.

Имајући у виду изречену кратку уводну расправу, а на основу свеопштих познатих чињеница, можемо тврдити, а то исто у даљем тексту и доказати, да сви обичаји везани за буђење природе у пролећном периоду воде порекло из предхришћанских, односно паганских времена. Њихови корени су далеко старији од самог хришћанства. Српска православна црква је у светлу свог религиозног учења сачувала бројне паганске елементе, заоденувши их новим хришћанским рухом.

Још је Фрејзер претпостављао и са бројним примерима поткрепљивао хипотезу да човек законима симпатичке, тачније хомеопатске магије утиче на биљке. Моћан је да дрвећу и биљкама преноси своје лоше и добре особине² и физичка стања. Као што увек бива на основу закона хомеопатске магије, тај утицај је узајаман³. Како биљке утичу на човека, исто тако и човек има моћ да утиче на биљке. Основну узајамност Фрејзер види у сличности магије и физике и чињеници да су акција и реакција подједнаке и супротне⁴. Тако се животна снага вегетације у пролећним обичајима настоји пренети на људе, животиње и усеве, што има за последицу егзистенцијалну сигурност у наступајућем периоду.

Борба између паганства и хришћанства трајала је дуго. Победом хришћанства долази до престанка обожавања старих богова. Истина, та појава се споро дешавала, а трагови су видљиви појавом демона и бројних других митских бића. Ипак, многа стара схватања и веровања у надприродно су присутна све до данашњих дана. А. Петровић тврди

1. Есад Ђимић, *Драма айеизације*, Београд, 1984, 20.

2. Ц. Ц. Фрејзер, *Злајна грана*, Београд, 1992, 24.

3. Исто, 25.

4. Исто, 44.

да је источна црква тражила начина да се у неким случајевима прилагоди старој религији⁵.

Пролећни обичаји су у великој мери и, како тврди Ј. Вукмановић, више него и један други⁶, са магијским и старопаганским ритуалним радњама. Дубљом анализом ова радња је очигледна. У далекој „старици“ они су имали своју пуну улогу, „која се временом под разним утицајима мењала, или слабила“⁷. Пролећни обичаји представљају скуп „остатака исконских многобожачких обреда и њихових хришћанских утицаја“⁸.

Наша целокупна културна традиција, уопште, па и скупина пролећног циклуса, у тесној је спрези са географским положајем и укрштањем разних путних праваца. Сасвим је очигледна и неоспорна чињеница да наша народна култура представља скуп свеукупног словенског културног наслеђа, као и „извесних старобалканских оријенталних и многих хришћанских елемената“⁹. Честа је појава да су земљораднички и сточарски обичаји измешани – да се надовезују и допуњују и у великом броју случајева чине целину.

Напуштањем своје прапостојбине, Срби су на Балкан донели са собом своја предања, обичаје и веровања, која су, у великој мери, задржали, развили и одуховили затеченим културним наслеђем. Тако, Срби су на балканским просторима прихватили хришћанство, али не у тој мери, како тврди С. Зечевић, да би из „њихове свести сасвим истиснули стару веру и старе религијске обичаје“¹⁰.

Посебно важну чињеницу у пролећном циклусу треба истаћи кроз расправу о одуховљености целокупне природе и појаве манизна, односно обожавања предака, појави коју су Словени донели из своје прадоковине. У тесној и сталној вези са манизмом налази се и анимизам, коме је како тврди Токарјев, а са чим се сложио и С. Зечевић, претходио урођени страх од мртвих. Умилостивити претке на најразноврсније начине значило је стећи њихову наклоност и обезбедити здравље људи и плодност усева, тако да се циљеви манизма и обреда везаних за пролећни култ готово подударају.

Обичаји пролећног циклуса, поникли су у најстарија времена, а и задржали су се и до данашњих дана. Временом су се модификовали и

5. А. Петровић, *Грађа за изучавање наше народне религије*, ГЕМ, XIV, Београд, 1939, 31.

6. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963.

7. Исто.

8. Исто.

9. Исто.

10. С. Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд, 1992.

прилагодили најзначајнијим црквеним забранама. Олга Московљевић старину пролећних обичаја види у њиховој распрострањености на веома удаљеним географским просторима.¹¹ Тако је свака етничка група имала неко дрво, које је представљало тотем одређене заједнице, а које је у датом простору било најраспрострањеније.

Скупина пролећних обичаја започиње хришћанским празником Младенци, који увек пада 22. марта. Од тог дана природа почиње да се поново буди и добија нову животну снагу. Сунце се „поново рађа”, дани постају све дужи и топлији. Младенце слави православна црква у помен 40 „хришћанских мученика” спаљених 320. године. Зато се и спрема 40 „младенчића”, односно малих колачића, који се премазују медом. Опште је веровање, и у чачанској околини и на ширим просторима да се пре Младенаца не једе ништа што је младо. На Младенце треба јести куване младе коприве и зеље, па и мед, како би се „очистила крв”.¹² Некада су на Младенце гутали дренов цвет (Зеоке, Горичани, Јанчићи, Врнчани) ради здравља. Ово су нарочито чиниле девојке. На Младенце се углавном није радило, поготово не на земљи. Обавезно се постило. У селу Врнчанима владало је мишљење да на Младенце ваља започети неки посао, поготово женски (плетење, ткање). И Петар Ж. Петровић истиче да су се тада код ватре испод кућног улаза окупљала женска деца и први пут плела,¹³ што истовремено представља и својеврстан обред иницијације. Оваква појава је у супротности са веровањем да одрасли не смеју узимати игле у руке како у наступајућем пролећном и летњем периоду људе и стоку не би нападале змије. У Врнчанима се на Младенце, као и за време Великог или Ускршњег поста, змије нису смеле ни поменути.

Младенци су и празник младих брачних парова, венчаних у претходној години. У почетку су тај празник младенци славили у градској средини, ређе у сеоској. Раније је обележавање Младенаца било много скромније. Само је најужа родбина долазила код младог брачног пара и доносила скромне и симболичне поклоне, углавном у ситном посућу. Храна је била обавезно посна (у Прислоници: кромпир, пасуљ, пита од пиринча, ређе риба). Данас Младенце славе готово сви брачни парови венчани до тог празника, уз богату посну, мада поједини и уз мрсну трпезу, без обзира да ли живе у градској или сеоској средини. Дешава се да се у чачанској средини и венчавају на Младенце, или, пак, праве ма-

11. О. Московљевић, *О пролећном дрвцењу и његовој шибемској улози код северних народа и код нас*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 291.

12. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1998, 309.

13. Исто.

ње свадбе на тај дан. Истина, последњих година Српска православна црква одбија да обави црквено венчање на Младенце из једноставног разлога, зато што је у току Ускршњи пост.

Паљење буњишта у кућном дворишту, па и испред самог улаза у кућу на Младенце, имало је за циљ да спали и одагна негативне зле силе и змије. Чак је забележено да је спаљивана и стара метла.¹⁴ У Јанчићима су на Младенце децу трљали угарком по лицу, чији је циљ да одагна и уништи негативне силе које би нашкодиле детету. Прескакање ватре на Младенце је имало чистилачку моћ. Забележено је и уношење ватре у кућу¹⁵ са истим циљем.

Осим на Младенце, ватре, које имају чистилачку функцију, паљене су и на Благовести, Велику суботу, Ђурђевдан и Видовдан.¹⁶ Ватра је у народним веровањима имала апотропејску илустративну моћ против мистичних сила.¹⁷

Корени паљења и прескакања ватре, као и играње око ње, веома су дубоки и раширени. Слични обичаји су познати још и из античког доба, а Фрејзер закључује да су они постојали још пре хришћанства.¹⁸

Постоји веровање, које заступа и Ј. Вукмановић, да ватра користи расту усева и напретку човека и животиња,¹⁹ тако што на посредан или непосредан начин отклања несрећу и зле чини. Фрејзер је ватру назвао „ватром радосницом”,²⁰ вероватно имајући на уму њену чистилачку и заштитну моћ.

Ватре, уз помоћ имитативне магије у пролећном обредном циклусу, имају циљ да „имитирајући велики извор светлости и топлоте на небу”,²¹ осигурају довољно светлости и топлоте неопходне за живот људи, стоке и биљака у наступајућем пролећном периоду. У овом случају ватра је имитација сунца.

Већу улогу обредног паљења ватри у пролећном циклусу Ј. Вукмановић види у чистилачкој теорији сунца, када оно својом снагом и великом топлотном енергијом спаљује и уништава и физичке и духовне

14. Исто.

15. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 260.

16. Исто.

17. Н. Пантелић, СМР, Београд 1970, 55.

18. Ц. Ц. Фрејзер, *Златна грана*, Београд, 1937, 727.

19. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 261.

20. Ц. Ц. Фрејзер, *Златна грана*, Београд, 1937, 727-728.

21. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 261-262.

елементе, који својом негативношћу прете да нанесу општу штету управо оживелој природи.²²

Како сунце тако и ватра одагони и уништава све видљиве и невидљиве негативне силе. Употреба ватре у свим свечаним приликама и празницима у пролећном циклусу је општа, веома значајна и свеобухватна. Основна њена улога се сужава у јединствену жељу – заштита наступајуће родне године. Софрић наводи да искре од ватре „кријеса”²³ оживе и поистовећују се са сазревањем жита, што, посредством имитационе магије, има циљ да омогући и осигура плодност жита, односно богату годину. Из оваквог става произилази тежња за благостањем и жеља да се осигура довољно хлеба као „симбола благослова и плодности.”²⁴

Сунце представља фрагмент „космичке” митологије.²⁵ Посебна пажња сунцу је посвећена у пролећном циклусу, када од његове топлотне енергије и снаге зависе плодност усева и општа економска сигурност њених субјеката. Животну снагу сунца Д. Бандић представља у две верзије. По првој, сунце живи годину дана. Почетак његовог живота настаје онда када је најслабије у време зимског солстиција.²⁶ Упоредо са растом дужине дана, расте и животна снага сунца, све до своје кулминације у време летњег солстиција. Ова појава „циркулише” по већ утабаној стази у временском распону од годину дана, за разлику од друге Бандићеве верзије, да живот сунца траје један дан,²⁷ када се оно рађа у зору, врхунац достиже у подне, умире у мрак, после чега наступа нови дан у једном бескрајном кругу. И Ш. Кулишић истиче постојање веровања да сунце увече умире, а да се изутра поново рађа.²⁸

У српској традиционалној култури сунце је често поистовећивано и персонификовано са самим човеком. Замишљано као људско биће, често су му приписиване људске особине. Имајући у виду да од његове наклоности према човеку зависи његова егзистенција, па и опстанак, сасвим је разумљива појава поистовећивања сунца са божанством. У народним обредима смер кретања се одређује обавезно према кретању сунца, као напредном правцу.

На основу остатака паганског и многобожачког веровања, у старој традиционалној култури позната је чињеница постојања „соларне

22. Исто, 262.

23. П. Софрић, *Главније биље*, Београд, 1912, 247.

24. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 264.

25. Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 њојмова*, Београд, 1991, 76.

26. Исто, 77.

27. Исто.

28. Ш. Кулишић, СМР, Београд, 1998, 429.

године”,²⁹ када су годишње време и доба одређивани на основу кретања сунца између зимског и летњег солстиција, и пролећне и јесење равнo-дневнице.

Посебан, готово изузетан значај у пролећном циклусу заузимају прастари култ дрвећа и вегетације уопште. Неоспорна чињеница у прилог овој тврдњи свакако је појава буђења природе и целокупног биљног света из дугог зимског сна. Веровало се да је дрвеће станиште разних духова, тако да је поштовање дрвета значило и поштовање духа који у њему обитава. Примитиван човек сматра да су цео свет и све оно што га окружује – живи. У почетку култа, свака биљка је била поштована, док касније, „селективним путем”, поједине карактеристичне врсте добијају на значају и имају предност обожавања.³⁰ Оваква појава у пролећном циклусу представља незаобилазну магијску радњу.

Позивајући се на народно схватање, Ш. Кулишић истиче да биљке имају душу и да живе као индивидуална бића.³¹ Н. Пантелић говори о вери Јужних Словена – да су стабла „боравишта” демона,³² најчешће добрих а ређе злих.

У српској традиционалној култури многе биљке имају изузетно велику улогу у народном лечењу. Велики број биљака, захваљујући вери у њихову магијску моћ, служи као амајлија. У готово свим пролећним обичајима провлачи се основна, увек присутна нит, а то је да се животна снага младог биља пренесе на људе и све друго из његовог окружења, од чега зависи његова егзистенција. Посебну пажњу у том смислу заузима младо биље, које Ш. Кулишић назива „леторастом”.³³ Пролећни циклус, како у чачанском крају, тако и у свеобухватној српској традиционалној култури, наравно и шире, препуни су обичајима умивања или купања у води у којој је потопљено младо биље, кићење цвећем, плетење венаца, опасивањем младим гранама, љуљање под дрветом. Некада су младе биљке, односно њени пупољци, захваљујући својој мистичној снази, служили и као причест. Тако се у Цагањама, Јанчићима, Врнчанима и Прислоници причешћивало на Ускрс пупољком од дрена, чиме се преко имитативне магије желело постићи здравље.

Полазећи од неоспорне чињенице да зелени лист представља плодност, раст и наду оживљавање и обнову,³⁴ сасвим је јасна и логич-

29. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1998, 126.

30. С. Шапоњић-Ашанин, *Култ вегетације у светлу ђурђевданских обичаја*, ЗНМ, 1997.

31. Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970, 19.

32. Н. Пантелић, СМР, Београд, 1998, 154.

33. Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970, 19.

34. *Речник симбола*, Београд, 282.

на његова употреба и незамењива улога у пролећним обичајима. У еволутивном погледу зеленило у пролећним обичајима у чачанском крају временом добија на значају и снази. Заиста је велики број биљака које имају незамењиву и веома важну улогу: здравац, липа, леска, коприва, храст, глог, оман, селен, дрен.

Некада се и копривом причешћивало. Највећу моћ и најснажније дејство коприва има у пролеће када је њена улога и најзначајнија. Коприва има заштитну улогу од грома. Људи су се китили копривом, јер гром не „удара у коприве”. С обзиром да је Свети Илија у српском митолошком тумачењу представник грома, Н. Пантелић доводи у везу овог свеца са копривом, дајући јој заштитну улогу: „Неће свети Илија у коприве”.³⁵

Глог представља „грчко-римски невестињски цвет”,³⁶ који је штићео од враџбина. Имао је велику улогу у српској митологији, тим пре што су испод њега становали духови и виле.

Магијске и митске особине здравца јасно су видљиве из његовог имена. Основна функција здравца јесте очување здравља и општег човековог напретка. Посебно лековиту моћ здравца је имао ако је убран на Биљани петак и уочи Ђурђевдана,³⁷ када је стављан у воду за купање и у појас. Ова биљка, верује се, хомеопатском магијом преноси здравље на људе и стоку. Н. Пантелић наводи да се у околини Ниша веровало да је здравца настао од зноја Богородице, који је капао по земљи док је преко брда бежала са новорођеним Исусом.³⁸

Миричним цветовима липе придају се умирујућа својства, а сама липа, као симбол пријатељства,³⁹ својим мирисом и зеленилом, симболизује буђење природе, њено оживљавање у нову још јачу животну снагу.

Липа је у српској митологији убрајана у сеновито дрво,⁴⁰ тако да је у култу дрвећа заузимала значајно место. Она, је у давнини била поштована као светиња. Веровало се у њену чудотворну моћ, тако да су јој многи, у циљу услишавања молитви, приносили жртве.⁴¹

Дреново дрво има заштитну моћ од урока и других негативних и невидљивих сила. Због своје чврстине и жилавости, дрен представља

35. Н. Пантелић, СМР, Београд, 1998, 251.

36. *Речник симбола*, Београд, 109.

37. Н. Пантелић, СМР, Београд, 1998, 193.

38. Исто.

39. *Речник симбола*, Београд, 281.

40. Н. Пантелић, СМР, Београд, 1998, 292.

41. Исто.

симбол „чилости, крепкости и здравља”.⁴² Отуда улога дреновог дрвета у пролећним обичајима заузима веома значајно место.

Употреба зелених гранчица, без обзира на врсту, представља највероватније остатак некадашњег ритуалног обичаја који је у дугом временском низу изгубио своје првобитно значење. У већини народних обичаја у биљкама је оличена нека религиозна идеја, посвећена неком божанству, или им се придају лековита својства.

Родном гранчицом неког дрвета шарају се обредни хлебови, што представља својеврстан вид жртве са задатком да позитивно делује на нови род усева. Циљ оваквог вида жртве јесте да се сличним жели постићи слично, односно да се жртвује оно што се жели постићи. С обзиром да је хлеб симбол благослова и плодности,⁴³ његова жеља са зеленом обредном гранчицом има циљ да магијским путем обезбеди благостање за целу наступајућу годину.

Кићење зеленилом и пролећним цветовима има веома велики симболички значај, а то је да се свему живом да нова још јача животна снага и енергија. Један од начина објављивања доласка пролећа јесте доношење најразноврснијег биља у кућу.

Храст, симболишући узвишеност, попут врховног небеског божанства, представља станиште предака и предмет је обожавања од стране необразованог и неупућеног човека. Представља, и у духовном, и у материјалном смислу, чврстоћу, моћ, узвишеност и дуговечност. Захваљујући његовој „аксијалној” улози, храст представља средство комуникације између неба и земље, па чак има и вредност храма.⁴⁴ Због свог широког стабла, веома богатих грана, мноштва лишћа, па и сопственог симболизма, он је често представљао и амблем гостопримства.⁴⁵

Већина биљака, присутних у пролећном циклусу, бива ношена у цркве и храмове, ради благослова, чиме се умногоме њихова снага повећава. Тако се гранчица врбе носи у цркву на дан Врбице или Лазареве суботе. Значајно место које врба има у пролећном циклусу произилази из некадашњег веровања да се у њој скрива некадашњи бог пролећа. Ударање врбовом гранчицом по деци и људима уопште, представља преношење снаге неког старинског тотема.⁴⁶ Наш празник Врбице

42. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 261.

43. Исто, 264.

44. *Речник симбола*, Београд, 513.

45. Исто, 515.

46. В. Чајкановић, *Живот и обичаји народни*, СЕЗ, XXX, Београд, 1924, 48.

има исто, односно заједничко, порекло са руским празником.⁴⁷ Освештане врбове гранчице имају улогу светиње и чувају се по кућама у циљу заштите.

Лазарева субота је нерадан дан. Посебно се тада у Врнчанима није смело радити на земљи – да град не би уништио летину. Са врбовим гранчицама, окићена звончићима, деца су певала и одлазила у цркву и школу. У школи није било наставе, само је читан „Оченаш“ (Врнчани, Цагање). У Врнчанима су бране врбове гранчице у потоку званом Ивље. Деца су на овај дан облачила ново одело. У циљу очишћења од негативних демона, нека деца и омладина се у Врнчанима купају на реци.

Човек се кроз пролећне обреде поистовећује са одређеним биљкама, које представљају „замишљену митску силу“⁴⁸ када се његов лични положај, и у природи, и у друштву, знатно појачава. Многим симболичким акцијама у пролећном циклусу настоје се дочарати плодност, здравље и свеопшти успех у послу.

Уношење најразноврснијег цвећа у кућу означава долазак пролећа и нову животну радост за све укућане. Цвети су за многе породице и крсна слава. Од цвећа је на Цвети највише бран маслчак, од кога су плетени венчићи, а у Врнчанима и Рошцима још и петровац и љубичица. Ако је неко из куће умро, није ваљало да нико од укућана бере цвеће и да се кити. У селима Драгачева и око Каблара у тој кући се и не сади цвеће, нити се од некога узима, нити икоме даје семе од цвећа. Табу важи и за сва друга семена.

За празник Благовести, који припада Великој, Страсној или Глувој недељи, тесно су повезана заштитна средства од змија и злих очију. Посебна заштитна улога придаје се у скретању погледа злих очију на неке друге необичне ствари и предмете. Тако се међу кошнице ставља коњска или воловска лобања.⁴⁹ Ј. Вукмановић истиче да је употреба животињске кости против урока веома стара и јако раширена. Чак су и Арапи, још пре Мухамеда, носили кост око врата, која је имала заштитну улогу од злих очију.⁵⁰

На Благовести у Врнчанима, Рошцима, Зеокама, Горачићима ни су уношена дрва у кућу, нити привлачена из шуме у двориште да се ни змије не би „привлачиле“. Ништа није ваљало привлачити кући због

47. П. Софрић, *Главније биље*, Београд, 1912, 71–76.

48. Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970, 155.

49. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 264.

50. Исто.

змија. У Врнчанима није ваљало забадати иглу у вунено клупче – да се овце не би надимале и да их не би уједале змије. И на Благовести и за све време трајања Ускршњег поста није се змија смела поменути.

Велики четвртак или Ратарски пир, како је овај дан назвао Вук Карацић, представља најзначајнији дан у току Страсне недеље; у њему се испољава тежња постизања родне године. И код Срба и код многих других народа Велики четвртак има многобожачко порекло.⁵¹ Словенска митологија је више него сигурна да је Велики четвртак био посвећен Перуну, најглавнијем словенском богу.⁵²

У Врнчанима се на Велики четвртак први пут врши мужа оваца, када се у посуду стави гранчица глога. Тада се и овце први пут симболично подшишују. Посебан значај у домаћој митологији имају сви четвртци од Великог четвртка до Спасовдана: рад у пољу и прање рубља строго су табуисани.⁵³ Објашњење ове забране лежи у хомеопатској магији – да белина рубља у додиру са водом не би изазала град. Тако се у чачанским селима често чује: „Не перем због града”.

Сматра се да ће се постићи богат род, а усеви спасити од непогода, ако се сви табуи везани за четвртке у овом периоду уредно испоштују.

Цео комплекс обичаја поштовања четвртака, чији је основни задатак да усева сачувају од непогода, указују да је овај дан био посвећен неком паганском божанству, вероватно господару облака и громава.⁵⁴ Како истиче П. Ж. Петровић, Ровински и Нидерле су сматрали да су Црногорци у четвртак поштовали громовника због града.⁵⁵

Имајући на уму народно веровање да леска штити од грома, она се може довести у везу са богом громовником. Ову тврдњу можемо поткрепити везом леске и Св. Илије. Народ сматра да је најбоље да се чобани заштите од грома ако стоје поред лесковог дрвета. Многи обичаји везани за Велики четвртак указују да је овај дан посвећен богу громовнику.⁵⁶

Сматрано је да се на Велики четвртак отварају рајска врата и, да се све што се тог дана удели сиротињи – види у рају.⁵⁷ Кува се и једе млада коприва, што, на посредан начин, представља заштиту од грома. У

51. С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗ, XVII, 186–188.

52. Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 268.

53. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1998, 463.

54. Исто, 464.

55. Исто.

56. Исто.

57. Исто.

Јанчићима је прављена пита од коприве ради здравља. Од Великог четвртка до Спасовдана не износи се ватра из куће – ради заштите млечних производа.⁵⁸ Први четвртак по Васкрсу се зове Празни, а девети Заклопити четвртак.

У народним обичајима Велики четвртак испољава двострук карактер: незнабоштва и хришћанства.⁵⁹

Имајући на уму да је код свих хришћана Велики петак најтужнији дан у години, дан када је разапет Исус Христос, обичаји на овај дан су јако оскудни и сиромашни. Чак ни ватра нијеложена, нити је припремана храна. Многи верници на овај дан спроводе најригорознији пост.

Ипак, у Чачку и околним селима на Велики петак су шарана, фарбана и кувана ускршња јаја. Прво офарбано ускршње јаје у црвеној боји се назива „чуваркућа” и чува се у кући до следећег Васкрса, када се може оставити под родно дрво или у цвеће, или, пак, дати кокошкама да га поједу.

Велика субота је последњи дан седмонедељног поста. Радан је дан и углавном се тада врше припреме да би се Васкрс дочекао што лепше, богатије и свечаније.

Васкрс је дан Христовог васкрсења и увек пада у прву недељу после пуног месеца из пролећне равнодневнице (од 22. марта до 8. маја). „Сиромаштво” обичајног живота, по Бандићу, потиче управо из његове покретљивости.⁶⁰ По неким старим турским изворима, то је празник „Црвених јаја”.⁶¹ Васкрс обилује богатством црквеног учења.

На Васкрс се прво омрси ускршњим јајетом. Рано се устајало, облачило ново одело, умивало бацањем воде на лице, без трљања, при чему се у Врнчанима изговарало: „Три пута сам бацио воде на лице. Верујем на три Исуса. Дај ми, Боже, живота и здравља”. Вода је рано доношена, а водоноша се морао умити на бунару. Остали у кући се умивају „првом водом”. У Врнчанима се бунару захваљивало: „Хвала на твојој води, што сам спрала са лица рђу и прљавштину”. Из овога се јасно види чистилачка улога ускршњег умивања. Дете које није проговорило у Врнчанима пије воду из меденице или суда претходно окренутог на воденичком точку – да би брже прозборило. (Ова појава у већини других села карактеристична је за Ђурђевдан). Једно ускршње јаје је ношено и остављано у млекар.

58. Исто.

59. Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 њојмова*, Београд, 1991, 52.

60. Исто, 323.

61. Исто.

Ко умре на Ускрс, свештеник му чита посебно опело. Сматра се да је живео сретно и да његова душа иде у рај. Ово се веровање рачуна од Великог петка па надаље – наредних седам дана. На Васкрс се ишло на гробље и ношена су јаја (Рошци, Цагање, Зеоке). Остављан је онолики број јаја колики је број гробова из те куће; јаја су ношена на гробље на Побусани понедељак.

На Васкрс се у Врнчанима и гатало како би се освојила наклоност одређене особе. Ставља се шећер на воденички камен – да се једном окрене и изговоре речи: „Како се окретао овај камен, тако се и Јован окретао око мене”.

Обичај да се на Васкрс, па и Лазареву суботу и Ђурђевдан, полива водом води пореклом је из далеке предхришћанске старине. У њему се можда чува „бледи остатак људске жртве”, познате свим народима.⁶²

Многи обредни елементи везани за Васкрс преузети су из многобожачких веровања, а у вези са оживелом природом и њеним ускрснућем из дугог зимског сна.⁶³ Посебна животна снага пробуђене вегетације на човека је преношена обичајем да се рано на Васкрс умива неначетом водом у коју су стављени црвено јаје, босиљак, дрен или коприва и здравац. Црвеним јајетом се трљају деца по лицу, углавном у облику крста. Коприва је у ускршњем обичају имала улогу очишћења организма, што се види и из чињенице да се у Цагањама и Јанчићима причешћивало куваном копривом испод неког калема, или родног младог дрвета. О овоме пише и Петар Ж. Петровић.⁶⁴

Црвена боја ускршњег јајета симболизује здравље и поновно рађање природе. Најпре је ускршње јаје закопавано у њиву, заједно са усевима, као жртва божанству које штити усеве.⁶⁵ У Врнчанима се коре од јајета бацају у мравињак – да би кокошке убудуће обилато носиле јаја.

Шарање јаја прастари је обичај, највероватније пренет из прадомовине. Јаје има велики значај у религији и митологији. Постоји, чак, веровање да је свет постао из јајета. Оно има велики значај и у загробном животу – представља његово продужење. Зато се јаја и носе на гробље, као жртва прецима. Снага јајета се још више повећава његовим фарбањем у црвену боју, односно боју крви и живота. Апотропејско дејство јајета се преноси и на његову кору, као и на боју у којој је обојено.

62. В. Чајкановић, *О ускршњим обичајима*, СКГ, 7, Београд, 1930, 525–526.

63. П. Ж. Петровић, *СМР*, Београд, 1998, 446.

64. Исто.

65. Исто.

Васкрс је први дан после седмонедељног поста. Тада се могло играти у колу и веселити се. Из оваквог народног табуа проистиче веровање да се за време поста не праве никаква веселја, ни свадбе и венчања.

Васкршњи понедељак и Васкршњи уторак су други и трећи дан Васкрса, који су, такође, нерадни и свечани.

Побусани понедељак је први понедељак после Васкрса. На тај дан се посећују гробне хумке и душама покојника се деле бојена јаја. То је Васкрс за мртве.

Ђурђевдански обичаји представљају остатке архаичне поделе године на зиму и лето. То је празник оживеле природе, када се безбројним и разноврсним радњама настоји пренети снага оживеле природе на људе, стоку и усеве. У жељи да се магијским путем обезбеди здравље укућана, рано на Ђурђевдан се умивало водом у којој је претходно потопљено најразноврсније биље.

Ђурђевдан је празник стоке и сточара.⁶⁶ У Прислоници се ранило на бунар или извор. Бране су дренаже гранчице, а кућа је кићена лесковим крстићима. У Врнчанима се на Ђурђевдан рано устајало, а људи и извори су кићени копривом. Жене су ишле да захватају воду са воденичког точка. Оваква вода је имала изузетну магијску и лековиту моћ. Обавезно су купана деца. Одрасли су се у готово свим чачанским селима купали хладном водом, или само симболично прскали, као замена за купање. У Цагањама су се купали на реци – ради здравља и раста. Децу су жарили копривом – да би брзо расла (као коприве). Водом са „котла” воденичког точка су напајана деца – да не би била ђутљива и да не би муцала. Вода са воденице је доношена кући и давана стоци. Пре Ђурђевдана није ваљало седети под дрветом, нити јести напољу.

У Врнчанима су се девојке умивале росом – да би биле лепе и беле. Када је кувано млеко, у њега је стављан струк коприве.

У Ђурђевданским обичајима посебну важност је заузимала воденица. Она представља везу са оностраним светом. По предању, воденицу су створили Бог, Свети Сава или, пак, ђаво.⁶⁷ Бандић истиче да су забележена предања у којима се воденица јавља као производ удруженог деловања сила добра и зла.⁶⁸

Пошто се воденица замишља као опасно место, око кога се ноћу окупљају надприродна бића, воденичари су јој приносили одређене да-

66. Д. Бандић, *Народна религија Срби у 100 њојмова*, Београд, 1991, 327.

67. Исто, 90.

68. Исто, 90–91.

рове – да би се осигурала њихова наклоност. Под воденичким колом остављани су демонски дарови. Бандић бележи да се међу даровима налазила и глава петла.⁶⁹

Опште је прихваћено веровање у народу да у воденици влада посебна мистична атмосфера и да она има велику магијску моћ. Отуда су баш на Ђурђевдан у чачанском крају позната многа бајања око воденице. Велики здравствени и магијски карактер имала је вода са воденичког точка „омаја”. Жене су ову воду сакупљале и користиле је у магији и лечењу. У Трнави је водом са воденице прано болно место или брадавица на некој раскрсници. Вода „омаја” коришћена је у љубавним враџбинама – да би се придобила наклоност вољене особе.

У ђурђевданским обичајима значајно место заузима присуство магијског круга. С обзиром да је негативна магија у српској народној култури раширена, створен је веома значајан одбрамбени механизам са циљем да се људи и целокупна имовина заштите од њеног дејства. Веома је распрострањена појава ђурђевданских „чинилица”, против којих се морало ићи разним гатарима, за које се веровало да својим позитивним чинима могу негирати и отклонити негативно дејство. Ђурђевдан је „варовни дан”. Препун је магијских радњи и табуа.

Да би се заштитила стока од негативних чини, у Јанчићима су пре сто година испред стаја паљене свеће. Уочи Ђурђевдана бране су најразноврсније траве, којима је требало да се стока рано изјутра нахрани, односно „натрави”. На Ђурђевдан се она рано изјутра прска чистом водом или још боље Богојављенском – да би била здрава и одолевала погледима „урокљивих очију”. Производња сира и кајмака добијала је ритуални карактер. На Ђурђевдан домаћице нису никоме ништа давале из куће, поготово не бели мрс, нису га чак ни продавале, како на тај начин не би био изнет из куће њихов квалитет и како се на тај начин не би назадовало.⁷⁰

Ђурђевдански обичаји истоветни су са обичајима осталих словенских и финских народа. Ову сличност Ш. Кулишић види у вези са првобитним поштовањем шумског демона и божанства који је представљен као господар дрвећа и биља, шумских вода и животиња.⁷¹

Плодотворна снага младог биља и зелених гранчица преноси се на све усеве на сличан начин на који се клало и жртвено јагње и тиме приносила жртва невидљивим божанствима. Јагње представља благост,

69. Исто, 92.

70. Опширније о обичајима везаним за Ђурђевдан у раду: *Култи вегетације у светлу ђурђевданских обичаја* у Зборнику Народног музеја у Чачку, XXV, Чачак, 1997.

71. С. Кулишић, СМР, Београд, 1998, 170.

невиност, крепкост, чистоту и неупрљаност, тако да су врачари немоћни пред њиховом невиношћу. Ово симболизује Христа у патњи и тријумфу, његово страдање и ускрснуће.⁷² Лик јагњета се много користи у симболици хришћанске уметности, тако да оно са крстом приказује распеће, а са заставом – ускрснуће.⁷³ Тако жртвовање и једење јагњета у српској обредној митологији представља обичај ритуалног једења тотема.⁷⁴

На Ђурђевдан су здравцем и другим биљкама кићене ведрице, нарочито оне намењене првој жени. Често је венац од пролећног цвећа стављан најбољој овци око врата. Здравцац је стављан у семе намењено сетви, док је селен имао великог значаја у љубавним магијама које су спровођене на Ђурђевдан. Оваква улога селена потиче из његовог опојног мириса.

Биље у ђурђевданским обичајима има веома значајну улогу. Веровало се да ће његово присуство учинити стадо здравијим и напреднијим. Прва жена оваца у тесној је вези са пролећним обичајима. Некада се обављала на Ђурђевдан, када је посебан значај придаван првој и последњој помуженој овци, или, пак, оној која се прва те године ојагњила. У циљу заштите целокупног стада прибегавало се примени одговарајућих магичких радњи. Тако је млеко кувано са струком коприве, која је имала чистилачку улогу и у физичком и у материјалном погледу. На стаје су бацани венци пролећног цвећа – да би, попут магичког круга, спречили дејство негативних сила на стоку.

Магичка радња љуљања на Ђурђевдан позната је многим старим народима. А. Милошевић-Јанковски сматра да је она аграрног карактера: треба да утиче на плодност земље.⁷⁵ И у осталим празницима пролећног циклуса присутно је обредно љуљање. Овај обичај води порекло од примитивног човека, преко античких народа, све до данашњих дана. Често га убрајају у сезонске игре за плодност, када се истиче његова аграрна улога.⁷⁶ Љуљашка, односно „цуљајка”, како је бележио Вук Врчевић, представља највеселији састанак момака и девојака од Ђурђевдана до Петровдана.⁷⁷

72. *Речник симбола*, Београд, 194.

73. Исто.

74. С. Кулишић, СМР, Београд, 1998, 169.

75. А. Милошевић-Јанковски, *Љуљање као калдаркитична акција*, Жива антика, V, Скопље, 1955, 156-160.

76. М. Илијин, *Обредно љуљање у пролеће*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 273.

77. Исто, 274.

У свим обичајима време љуљања је било ограничено. Када нека свечаност прође, љуљашке се више не употребљавају. Фрејзер бележи да све до наредне сезоне никоме више и не „пада на памет да се љуља”.⁷⁸

Дрво на које је постављана љуљашка морало је имати култни карактер и бити плодно и младо, са жељом да усеви те године буду што богатији.⁷⁹ Временом употреба љуљашке у пролећним обичајима губи аграрни карактер, а све више добија забавни.

У српској традиционалној култури Свети Јеремија је постао заштитник од змија отровница. Он је, по библијском предању, укротио змије и крокодиле. На овај празник жене не шију иглом, која се путем имитативне магије доводи у везу са змијом.⁸⁰

Опште је распрострањена појава да жене рано изјутра на Јереминдан лупају клепетушама или другим металним предметима стварајући велику буку и изговарајући: „Јеремија у поље, све змије у море”. Формиране су и обредне поворке од момака и девојака, које су ишле по селу изговарајући исте или сличне речи, све у жељи да се отерају змије што даље од сеоског атара. Петар Ж. Петровић бележи да ова појава представља остатак некадашње поворке девојака, које су се свечано облачиле и ишле уочи Јереминдана од куће до куће, звониле клепетушама и изговарале: „Јеремије у поље а све змије у море, само једна остала, за зло њено остала, оба ока избола, на два трна глогова, на четири шипова.”⁸¹

У Врчанима Јереминдан још зову и „Пољобраније”, јер се овај дан није ваљало радити у пољу, како би се поља одбранила од града и непогода. Занимљива је прича Милана Илића, сељака из Врчана, који тврди да су на Јереминдан обавезно сејани краставци. Претходног дана би се направили оцаи и на Јереминдан би се рано посејали. Разлог оваквог, на неки начин ритуалног, сејања краставаца непознат је.

На Јереминдан се није смео употребљавати чешаљ, јер се веровало да је змија настала од оживеле длаке у води.⁸² Бритве се на Јереминдан нису смеле извлачити из корице. Ништа се није привлачило кући, поготово не дрва – да се змије не би привлачиле близу куће.

78. Ц. Ц. Фрејзер, *Злајна грана*, Београд, 1937, 364.

79. М. Илијин, *Обредно љуљање у пролеће*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 267.

80. П. Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, ФЕМ, 60, Београд, 1996, 62.

81. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1998, 231.

82. Исто, 465.

Спасовдан увек пада у четвртак и на четрдесети дан по Васкрсу. Сматра се срећним даном и празником,⁸³ највероватније захваљујући његовом називу. Спасовдан је био везан за старо словенско божанство, чија је улога била да заштити и спасе људе.⁸⁴

Спасовдански обичаји, имајући у виду да је реч о сточарском празнику, слични су ђурђевданским. Браће најразноврснијег биља и на Спасовдан постало је обавезно и незамењиво, тим пре што се ради о празнику у време када читава природа буја. Требало је снагу пробуђе-не природе „ухватити” и пренети је на људе и животиње.

Њиве, баште и торови су кићени крстићима од лесковог прућа са циљем да се сачувају од грома и временских непогода. У Васојевићима су крстиће забадали и на места за која се веровало да су легло ђавола – да би их на тај начин прогнали.⁸⁵

Обичаји везани за Спасовдан воде порекло из предхришћанског периода. Реч је о божанству које је имало улогу спасавања. Сматра се да је Свети Спас у народним песмама уствари Христос. Овакво схватање се подудара са црквеним. Спасовдан је био „многобожачки дан празновања главног четвртка у години”.⁸⁶

У Врчанима се на Спасовдан устајало веома рано, у „расвит”, када се деле ноћ и дан. Сечени су лескови пругићи и од њих су прављени крстићи, који су се стављали на кућу, капију, све друге привредне грађевине и поља. Спасовдан је и обетина у селу, која се последњих година почела поново славити. Некада су на челу литије ишли кмет, поп, калуђер и барјактар, а сада први иду они што носе крст и литије. Литија је кретала из манастира Благовештења.

Спасовдански и ђурђевдански обичаји имају много сличности. Највероватније да је црква многе спасовданске обичаје пренела на Ђурђевдан.⁸⁷

Педесети дан по Ускрсу су Свете Тројице или Педесетица. Празник увек пада у недељу и слави се, као и Васкрс, три дана. Као и сви празници пролећног циклуса, и Тројице воде порекло из предхришћанског многобожачког периода. У народу Света Тројица је представљена као светица. Уношење свеже покошене траве у цркве и храмове представља остатак из многобожачке религије. Верници у току литургије

83. П. Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, ГЕМ, 60, Београд, 1996, 66.

84. Ш. Кулишић, *О свешћеновању четвртка*, ГЕМ, XIV, Београд, 1939, 93-96.

85. П. Ж. Петровић, СМР, Београд, 1998, 415.

86. Исто.

87. Исто, 416.

плету венчиће од траве, за сваког члана породице по један, које су носили кући и стављали на зид, прозор, врата и на славске иконе.

Карактеристично је поменути здравицу за Тројице из Врчана:

„Прва за помози боже,
Друга за у бољи час,
Трећа света Тројица
Где се спомињала, ту помагала
Где славио ове године, ту и догодине”.

Значајно место у пролећним обичајима заузимају обетине – заветине. То су сеоске славе: свако насеље имало је свог свеца, који је славлен и коме су приношене колективне жртве. Оне трају од Васкрса до Петровог поста.

По Тројановићу, а како истиче Ш. Кулишић, заветине представљају молбене жртве за вегетацију, као и за сву стоку.⁸⁸ Жртве се огледају у виду клања заједничког јагњета, кићења записа цвећем и воћем, као и приношења обредног хлеба и друге хране. Запис је преливан вином. Комадић од заједничког колача добијао је сваки учесник. Код стабла се обавезно ручало.

Запис представља култно место. Углавном је то дрво, које је свето и у непосредној је вези са божанством из паганске религије или са хришћанским свецем. Ово представља станиште божанства, које штити село од болести и грома и поља од олује и грома.⁸⁹ Заветног дана обредна поворка, састављена од мештана, посећује запис. Записи се не смеју скрнавити, сећи, па ни јести њихов плод. Жене су му се клањале, а мушкарци код њега скидали капе.⁹⁰ Није се смео уништити чак ни онда када се дрво осуши.

Заветине се славе у периоду када је посејаним усевима најпотребнија киша, тако да обредне поворке имају сличности са додолама и лазарицама, женским обредним поворкама. Око записа свештеник врши црквене обреде, а онај ко носи крст „закрсти” запис, односно ножем уреже крст и прилепи восак. Негде је обичај да болесник легне на земљу да би преко њега прешла литија.⁹¹ Запис се обилази три пута.

Обредна поворка о заветини, по правилу, обилази цео сеоски атар и на тај начин ствара магијски круг, који је имао за задатак да спречи продор болести и злих сила у село. Ово је заштитна улога. Свештеник

88. С. Кулишић, *Из сџтаре српске религије*, Београд, 1970, 29.

89. П. Ж. Петровић, *СМР*, Београд, 1998, 189.

90. Исто.

91. Ј. Ердџановић, *Етничка зраћа о шумадинцима*, Београд, 1951, 156.

је приликом обреда помињао имена свих домаћина и тако се молио за њихово здравље, као и за здравље њихових укућана.

Сматрало се да је добро имати запис на свом имању. Највероватније је да су записи настајали за време српског ропства под Турцима, како би се обележило шта је хришћанско, па би, веровало се, ђаво и Турци бежали од крста.

На култ предака упућује и обичај неких крајева Шумадије да поједина села имају записе и на гробљима.⁹²

У Прислоници су крстоноше обилазиле све куће у атару, улазиле у млекаре и пиле млеко. Задње поворке у овом селу су ишле 1946. године, када се полазило испред манастира Вујан.

У Врчанима се испред записа могло молити, исто као и у цркви. Посипан је вином и водом. Ако се догоди да се запис из било ког разлога одсече, морало се на истом месту посадити дрво. Ако се тако не би урадило, неко из куће на чијем је имању запис умро би у најскорије време. Осушени запис, дрво, није се смело сећи, нити палити, већ је требало пустити да само иструне. Управо из тог разлога многи записи су најобичнији пањеви, што никако не умањује њихов значај и моћ.

У Јанчићима се плодови записа могу слободно јести. Чак се веровало да имају лековиту моћ, па су, стога, давани болесницима.

У обредним поворкама у пролећном циклусу значајно место су заузимале лазарице, краљице и додоле. На овим просторима доста давно изобичајене (пред Други светски рат). Лазарице су биле окићене зеленилом и као такве представљале духове природе. Поворку су сачињавале девојке пред удајом. Тако су овим обредом пролазиле и кроз иницијацију.⁹³ Оне су, певајући, посећивале сваку кућу са жељом да пољима и стоци донесу плодност, јако значајну на почетку пролећног периода, односно новог земљорадничко-сточарског производног циклуса. Овај обичај води порекло из времена неолита и непосредно је везан за женску мотичку земљорадњу.⁹⁴

И краљице су представљале духове природе и девојака пред удајом. Овај обред, поред жеље за плодном наступајућом годином, представља женску иницијативу за браком. Лазарице и додоле воде порекло из матријархалне културе.

У периоду између Ђурђевдана и Спасовдана, када је за раст посејаних усева била неопходна киша, по селу су ишле поворке девојака до-

92. Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970, 30.

93. П. Костић, *Годишњи обичаји у Драгичеву, околини Чачка и Горњеј Милановца*, ГЕМ, 60, Београд, 1996, 63.

94. Исто, 64.

дола са жељом да својим обредним песмама изазову кишу. Обред је праћен сталним прскањем водом, што је, на основу имитационе магије, када се сличним жели постићи слично, требало умилостивити невидљиве силе и шумске духове да земљи подаре кишу. У овим на нашим просторима изобичајеним поворкама, и у свеукупним обредима везаним за пролећни циклус, значајно место и незамењиву улогу има жена. Она бере зелене гранчице и цвеће, сакупља дренове пупољке, тера зле силе, баја против змија, пали обредне ватре, боји и шара ускршња јаја, справља крму за стоку. На Ђурђевдан се девојке купају на реци, а женској деци буше уши и сплићу плетенице – да би им коса брже расла. Жене гатају и рашчињавају чини. У већини обреда жена представља посредника између овог света и замишљених или невидљивих сила, које нису баш увек добронамерне према човеку.

Она је та која је непрекидно оптерећена предрасудама и сујеверјем и у сталном је страху од дејства чини и негативних злих сила. Главни је и готово једини иницијатор у трагању за адекватном заштитом. Она „непрекидно продужује век једном стању које и њој мученици и њеном породу задаје толико патњи, невоља и страдања.”⁹⁵

У целокупним пролећним обичајима очигледно је поистовећивање човека са природом и култом вегетације, што је имало циљ да снагу и моћ озеленеле и оживеле природе пренесе на самог човека. Тако причешћивање са пупољком неког дрвета значи његову идентификацију, а понекад представља и „нумен самог божанства”.⁹⁶

Обреди пробуђене природе представљају шаролик и веома испреплетан комплекс паганских, прасловенских, словенских и наравно хришћанских елемената. Тако многе особине паганских божанстава пренете су на наше свеце, што се дубљим проучавањем и анализом обреда може разоткрити и разјаснити.

95. Д. Ђорђевић, *Улога жене у неким пролећним обичајима у лешковачкој Морави*, Рад IX конгреса савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, 296.

96. Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970, 156.

FORCE VITALE DE LA VÉGÉTATION DANS LE CYCLE PRINTANIER

Toutes les coutumes relatives au réveil de la nature dans la période printanière tirent leur origine des temps païens. Leurs racines sont beaucoup plus anciennes que celles du christianisme. L'Église orthodoxe serbe a gardé, dans l'esprit de son enseignement religieux, de nombreux éléments païens, en leur donnant un nouvel aspect.

L'histoire des coutumes printanières peut s'ouvrir par la fête orthodoxe des Nouveaux mariés, célébrée tous les ans le 22 mars. A partir de ce jour, la nature, se réveillant de nouveau, commence à acquérir une nouvelle force vitale. Les jours deviennent plus longs que les nuits et de plus en plus chauds. Le samedi précédant le Dimanche des Rameaux, dit Samedi de Lazare, les enfants portent des clochettes et des rameaux de saule – symbole du printemps. La Semaine des Rameaux est l'avant-dernière des sept semaines du Carême. La place centrale dans le cycle printanier de coutumes revient à Pâques, une des fêtes chrétiennes les plus grandes et les plus joyeuses. Elle est précédée par le Jeudi saint, le Vendredi saint et le Samedi saint. La pratique magique principale parmi les coutumes pascales consiste à colorer les oeufs de Pâques. Le premier oeuf coloré en rouge s'appelle „gardien de la maison”.

Le force de la nouvelle végétation que l'on voudrait transmettre aux gens et aux animaux fait l'objet de nombreuses coutumes accompagnant la Saint-Georges. Les nombreux procédés magiques pratiqués à l'occasion de la Saint-Jérémie ont pour but d'assurer la protection contre les serpents.

La célébration de l'Ascension a pour but la protection des champs contre les intempéries et la foudre, ce qui permettrait de sauver la récolte. L'Ascension est fêtée le quarantième jour après Pâques et la Sainte-Trinité le cinquantième jour; la semaine suivante, dans laquelle commence le jeûne de la Saint-Pierre, marque la fin du cycle printanier de coutumes.

Toutes les pratiques magiques s'échelonnant au cours de la période printanière, nombreuses et variées, n'ont qu'un seul but et n'expriment qu'un seul souhait, celui d'assurer la bonne santé de tous les membres de la famille, la fertilité des champs et la fécondité des bestiaux. On cherche à chasser les esprits du mal qui pourraient porter préjudice à l'homme et à obtenir la grâce et l'aide indispensable de ceux du bien.

Snežana Šaponjić-Ašanin

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО АТЕНИЦЕ

Радован М. Маринковић
УУ 32000 Чачак
Радише Попића 8

UDK: 314.92 (497.11)

*Срећен Баралић он е рођен у Драгачеву у селу
Крварици а досељен у ову Аџеницу 1846 год.*

Гробље

*Рођен у селу Горачићу срезу Драгачевском...
Досели се у Аџеницу 1877...*

Гробље, Милосав Ружичић, умро 1878.

Рођен у Лейојевићима у Сџарој Србији...

Гробље, Јован Драгутиновић (52), умро 1880.

*Чедо Чедомир Крунић чувени домаћин из села Ва-
силевића оџишине ковиљске срез моравички доц-
није из Аџенице од 1874–1940. Сџомен дижу сино-
ви Добрица и Благоје.*

Гробље

У непосредној близини Чачка, увлачећи се и у његов урбани део, стере се село Атеница. Северно су Кулиновци, северозападно – Чачак, источно Трнава, јужно Трнава и планина Јелица (иза које су драгачевска села Горачићи и Граб), а северозападно и западно Кулиновци.

Легенда каже да је село добило име по неком Атли-бегу.¹ Друга, наводно, што је и савремена конструкција, да се ту налазила грчка колонија, па Атеница значи – Мала Атина (Атина).² Да се ради о простору који је настањиван од давнина, сведоче, поред осталог, и праисторијске кнежевске хумке из VI века пре нове ере, откривене у овом селу, са налазима који овај локалитет убрајају у она светског значаја.

Већина топонима у Атеници упућује на људе, човека уопште: Гавровина, Павловина, Главоњске ливаде, Благојевића (раније Недељковића) башча, Средојевића луке, Пантовића лука, Пекића чаир, Петронијевића брдо, Крговина, Париповина, Врећовина (по неком Врећу, мајстору за израду врећа), Петково брдо, Шилковина (по Шилковићима), Тешовина, Павловића забран, Мицин забран, Беговина, Кићановићи, Вулићевина, али и Благојевића поток и Турски поток. Неки топоними говоре о одређеним појавама и збивањима: Сабориште, Теферич, Плац. Или упућују на природне облике: Криваја, Ада, Бубњевина (када се на том потесу обрађује земља, чује се некакво „бубњање“), Обријез, Суво поље, Дрварски кључ, Дрварска ада, Долови, Сушица, Ровине. Неки на старе грађевине и друге објекте: Градина, Аниште, Стара судница (на потесу Два ора или Нова школа). Неки на биљни свет: Ливаде, Дријење, Мали гај, Јелак, Врбак, Дрвари. Неки на животиње: Жабљак. Ту су и стара гробља: Грчко, Маџарско и Турско, али и Синђића, док су нова добила називе по томе како су, у селу, распоређена: Горње, Средње и Доње.

Сеоска обетина је: Бела недеља.

Атеница је старо насеље. Ово сведоче не само праисторијске кнежевске хумке, већ и други локалитети. У званичним документима помиње се први пут 1476. године, у турском катастарском попису, као Горња, Доња и Средња Атеница; налазила се у тимару Ширмерда из Пловдива, посадника тврђаве Островица. Имала је 21 домаћинство и

1. Легенду је забележио аутор овог рада и публиковао је у књизи *Јеличке легенде* (Чачак, 1977). Извесно је, међутим, да она нема историјску основу: Атеница се, наиме, помиње у турском катастарском попису, са тим именом, 1476. године. Ако се има у виду да је овај део Србије потпао под турску власт 1458/59. године, сигурно је да се та власт још није брзо учврстила, самим тим не може се говорити о некаквом Атли-бегу из тог времена.

2. Казивачи ове легенде не заборављају да се на Градини (планина Јелица) налазило некако античко утврђење, на коме је, поред осталог, откривено постојање пет базилика импозантних димензија из VI века нове ере.

једно удовичко Кућедомаћини су поседовали 10 исправних (радили су читаве године) и један запуштени млин-воденицу. Житељи су гајили: пшеницу, зоб, конопљу, бостан, грожђе и свиње; њихове феудалне дажбине износиле су 2.133 акче (аспре). У каснијим пописима из XV и XVI века налазе се подаци да су Горња, Средња и Доња Атеница биле настањене муслиманима, али да су и тада воденице биле у власништву хришћана – било их је 28.³

Истина, село се у једној народној песми именује и пре него што су овим делом Србије овладали Турци: полазећи у некакав бој, бан Милутин, властелин из времена Цара Душана, помиње своје винограде у Атеници.

Не расположемо са подацима о Атеници из XVII и XVIII века. Истина, нешто народних легенди забележили су из тог времена њени хроничари Вук Петронијевић и Димитрије Јањић.⁴ Поред осталих, и онај о хану у Атеници после 1718. године.

Документа, надгробни споменици и памћење народа помињу учешће ратника из Атенице у Првом српском устанку, Хаџи-Продановој буни и Другом српском устанку. У изворе такве врсте спада и овај епитаф на споменику: „Овај биљег показује храброг војника Јована Лишанина из Атенице који је за род крст часни и вјеру кристијанску закон српски и за отечество од Ђаја пашине војске на Чачку при битки јуначки борећи се погинуо 1815 љета”.⁵

Атеница је 1820/21. године имала 35 кућа, 36 ожењених и 74 арачке главе. Године 1821/22: 39 кућа, 43 пореске и 89 арачких глава.⁶ Тада је припадала видовском, а касније, све до иза Другог светског рата, трнавском срезу. Са суседним Кулиновцима углавном је сачињавала једну политичку општину (понекад и са Лозницом и Трнавом). Не ретко припадала је општини Чачак, у којој је и сада.

У селу је 1890. пописано: 107 домова са 668 житеља, 1948 – 260 домова са 1.276 житеља, 1971 – 676 домова са 2.398 становника, 1991 – 1.273 дома са 4.300 становника.⁷ Ови подаци довољно речито сведоче о

3. Подаци су коришћени из *Турских каймаџарских войиса неких подручја западне Србије, XV и XVI век*, I–III, које је приредио Ахмед С. Аличкић, а публиковани су 1984. и 1985. године у Чачку.

4. Рукопис те хронике чува се у Међуопштинском историјском архиву у Чачку. Шири изводи публиковани су под називом *Нејокоറെи*, у Чачку 1981. године. Нешто од тих података доноси Димитрије Јањић и у *Летопису Атенице и Кулиноваца* (Чачак, 1992). У овом раду коришћени су и касније откривени извори.

5. На овај епитаф скренуо нам је пажњу Радојко Николић, књижевник из Чачка.

6. Подаци су из књиге *Чачак и Горњи Милановац 1815–1915*, I. др Бранка Перуничкића, Чачак, 1968, стр. 35 – 80.

7. Подаци су добијени из Завода за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку.

досељавањима у ово село, најпре из драгачевских и старовлашких насеља. Узроци досељавања су политички (после буна, устанака и ратова), економски (до хлеба се лакше долазило у плоднијим крајевима), „власнички” (Драгачевци су, по правилу, стизали на своја раније купљена имања), сроднички (неки родови стизали су на позив својти, а ту су и домазети). Досељавања у Атеницу, која и даље трају, нарочито су била бурна после Другог светског рата из разлога који су познати: школовање и запошљавање млађих људи.

Сви атенички родови су досељенички, утврдили су хроничари Петронијевић и Јањић. Уз све друго, Јањић је – са потписником овог рада – публиковао прва сазнања о пореклу становника овог села у књизи „Летопис Атенице и Кулиноваца” (Чачак, 1992). Аутор овог рада наставио је истраживања и, ево, до којих је сазнања дошао:

НИКОЛИЋИ (3 к, Никољдан) су, уз **ПЕТРОНИЈЕВИЋЕ** и **ЏАМАДАНОВИЋЕ** (који су изумрли), најстарији атенички род. Сматра се да су старинци. Презиме им је образовано од имена Николе Мањоловића, који је 1822. године пописан као власник ситне стоке.⁸

ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (4 к, Никољдан) су почетком XVIII века стигли од Невесиња. Старије презиме им је Богићевић, а ново упућује на претка Петронија Богићевића.⁹ После 1920. године образовали су једно домаћинство и у Београду, а три деценије касније – три у Чачку.

ВОЈИНОВИЋИ (2 к, Ђурђиц) су досељени од Пећи средином XVIII века. Презименом потврђују припадност старом српском роду Војиновићи (Вујиновићи). Шездесетих година XX века настањивали су се и у Чачку (3 к) и Београду (1 к).

МАНГОВИЋИ (8 к, Никољдан) су у XVIII веку дошли из херцеговачких Брда – од Никшића. Није јасно порекло презимена овог рода – ако не упућује на некакво име или надимак. После Другог светског рата настањивали су се и у Чачку (7 к).

СУБОТИЋИ (3 к, Никољдан) су крајем XVIII века стигли из Радојне у Старом Влаху. Старином су, иначе, „од Котора”.¹⁰ Род су им Суботићи у суседној Трнави. Мада упућује на реч субота, сопствено презиме овај род не уме да растумачи. Након Другог светског рата населили су се и у Чачку, Банатском Карловцу, Пули и у суседним Кулиновцима (по једно домаћинство).

8. На овај податак скренуо нам је пажњу Радош Ж. Маџаревић, архивски саветник у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

9. Исто.

10. Ово тврде сви припадници овог рода.

ЛИШАНЧИЋИ (5 к, Ђурђиц) су доселци из драгачевске Лисе. У Атеници су свили породично огњиште под крај XVIII века (неки кажу после Хаџи-Проданове буне 1814. године). Презименом чувају успомену на завичај. После 1950. године по једно домаћинство образовали су и у Ваљеву, Чачку, Београду и Крагујевцу.

ЛИШАНЧИЋИ-ВУЧИЋЕВИЋИ (5 к, Ђурђиц) су нешто касније стигли из Моравичког Старог Влаха (вероватно из Шареника). Доселили су се Богић и Драгић и настанили су се у близини старих Лишанчића, од којих су из непознатих разлога узели презиме; оно старије (Вучићевић) упућује на неког претка Вучету. Два домаћинства имају и у Чачку, а једно у суседним Кулиновцима.

РАФАЈИЛОВИЋИ (6 к, Никољдан) су давни доселци из околине Будве. Презименом чувају успомену на претка Рафајила. Пре три деценије два домаћинства засновали су у Чачку, а једно у Нишу.

ПЕКИЋИ (2 к, Лучиндан) су пред Први српски устанак стигли из околине Никшића. Презиме им је образовано од имена претка Петка.

ЈЕРОТИЈЕВИЋИ (5 к, Алемпијевдан) су некако у исто време пристигли из Шареника у Моравичком Старом Влаху. Неки кажу да је ово било касније – после Другог српског устанка. На претка Јеротија Чуповића упућује њихово презиме. Пописивани су у XIX веку и као Димитријевићи.¹¹ Неки су, као Јеротијевићи, досељавани и касније. Пре 1940. године имали су једно домаћинство и у Крагујевцу, а после 1955. настанили су се и у Чачку (1 к).

ДМИТРИЋИ (6 к, Никољдан) су 1814. године пристигли из драгачевске Котраже. На неког претка Дмитра или (Дмитру) подсећа њихово презиме. После 1950. године у Чачку су образовали три домаћинства, у Словенији два и у суседним Кулиновцима једно.

ВАСИЛИЈЕВИЋИ (1 к, Јереминдан) су давни доселци из Шекулара. Старо презиме им је Кастрат. Могуће је да су потомци Василија Капетановића, који је 1822. године пописан као власник ситне стоке.¹² Од његовог имена изведено је презиме овог рода. Три дома имају у Чачку и један у Лазаревцу.

ВЕЛИСАВЉЕВИЋИ (4 к, Андријевдан) су стари досељенички род. Незнано откуда су приспели. Могуће је да су из Горњег Дубца у Драгачеву. Презименом чувају успомену на претка Велисава. После Другог светског рата два домаћинства засновали су у Чачку, а једно у Београду.

11. Бројна документа у Мсђуопштинском историјском архиву у Чачку.

12. Као под 1.

МАСЛАЋЕВИЋИ–МАСЛАЋИ (6 к, Јовањдан): Милић се са породицом доселио после Другог српског устанка из Мусине Реке код Краљева.¹³ Неки кажу да су из драгачевских Милатовића. Мада упућује на реч масло, није у потпуности јасно порекло овог презимена. После 1950. године настанили су се (по једно домаћинство) и у Љубљани, Чачку и суседним Кулиновцима.

ЂИРКОВИЋИ (24 к, Никољдан) су 1815. године дошли са Јавора у Моравичком Старом Влаху. На име претка Ђирка упућује презиме овог рода. После 1950. године засновали су шест домова у Чачку, седам у Београду, три у Кулиновцима, а по једно у Ивањици, Ужицу, чачанским Коњевићима, Француској и Немачкој.

СРЕДОЈЕВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су некако у исто време доспели из Васојевића – од Андријевице. Презименом чувају успомену на претка Средоја. Могуће је да им је старије презиме Новић, под којим су 1830. године у један тефтер унесени Милован и Михаило мали.¹⁴ Тридесетих година XX века образовали су три домаћинства у Београду, а има их и у Чачку. Једну кућу имали су и у Канади, али је она угашена.

НЕНАДИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су вероватно 1815. године дошли из околине Нове Вароши. Презиме им је настало од имена претка Ненада. Једно домаћинство засновали су и у Банату.

ПАРИПОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су стара дошљачка породица – стигли су из правца Старог Влаха. Презиме им је изведено из неког надимка. Пописивани су најпре као Парипи, па Савићи, на крају – Париповићи. У Чачку имају две куће.

СИМЕУНОВИЋИ (9 к, Алемпијевдан) су досељени као Кезуни из Брезове у Моравичком Старом Влаху после 1815. године. На претка Симеуна упућује презиме овог рода. У Чачку су им три домаћинства.

СИМЕУНОВИЋИ II (2 к): порекло овог рода није утврђено.

ДАЧОВИЋИ (2 к, Алемпијевдан) су стара досељеничка породица. Не знају одакле су дошли. Име претка Дача чувају у свом презимену. Једно домаћинство засновали су и у Чачку.

СЛОВИЋИ (5 к, Аранђеловдан) су Дробњаци. У Атеници су се настанили после 1820. године долазећи из Драгојловића код Сјенице. На женско име Слова подсећа њихово презиме. Њихови далеки сродни-

13. Казивања Здравка Маслаћевића из Атенице.

14. Као под 1.

ци у драгачевским Зеокама имају основно презиме Петровић, а помоћно – Словић. Пре три деценије настанили су се и у Чачку (4 к).

МИЛОСАВЉЕВИЋИ (- к, Аранђеловдан) су се, долазећи из околине Ивањице, у Атеници настанили после 1815. године. Раније презиме било им је Шиљак (Шиљковић), а ново је образовано од имена претка Милисава. Изумрли су крајем 1990. године.

ИСАИЛОВИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су 1820. године доспели вероватно из Брекова код Ариља. Могуће је да су потомци Исаила без презимена, који се помиње, 1822. године¹⁵ као власник ситне стоке и од чијег им је имена настало ово – породично. У чачанској Прељини имају два домаћинства, у Београду – такође два, а једно у Чачку.

СПАСОЈЕВИЋИ (2 к, Никољдан) су се у више наврата настањивали у Атеници долазећи из драгачевских Горачића. Помињу се у овом селу после 1830. године; уз то – протокол умрлих сведочи да је у Атеници 1890. преминуо Тихомир Спасојевић (8), рођен у Горачићима, а 1926 – Танасије (48), такође рођен у Горачићима.¹⁶ На претка Спасоја подсећа њихово презиме. Пописивани су и као Спаловићи, пошто је Спасоје имао надимак Спале.

МАРКОВИЋИ (4 к, Ђурђиц) су у више наврата долазили из Миланце у Моравичком Старом Влаху. Помињу се са старим презименом Паунац после 1820, а протокол умрлих бележи податак да је у Атеници 1883. преминуо Јевто (40), рођен у Миланци.¹⁷ На неког претка упућује презиме овог рода. У Чачку им је једно домаћинство.

ЛУКОВИЋИ (1 к, Никољдан) су 1842. досељени из Маћа – Брезове у Моравичком Старом Влаху. Отуда су побегли услед некаквих веза са хајдучима. Старије презиме им је Михаиловић, а ново је образовано од имена претка. Најпре су се настанили у Кулиновцима, одакле су прешли у Атеницу. Протокол умрлих сведочи да је у Атеници 1935. године преминуо дошлац Божо (83), рођен у Маћама.¹⁸ По једно домаћинство засновали су у Чачку и Ивањици, а два у Београду.

ПЕРИШИЋИ–ДАНОЈЛИЋИ (7 к, Аранђеловдан) су средином XIX века досељени из Беле Реке златиборске. Стигли су брат и сестра Периша и Данојла, на које упућује и њихово „двојно” презиме. У про-

15. Исто.

16. Матична књига умрлих у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

17. Исто.

18. Матична књига умрлих у Скупштини општине Чачак.

токолу умрлих чува се податак да је 30. децембра 1894. у Атеници преминуо Алекса Перишић-Данојлић (75), рођен у Белој Реци „ужичкој”.¹⁹ После Другог светског рата основали су једно домаћинство и у Чачку.

ПЕРИШИЋИ-ВАЉАРИ (4 к, Стевањдан) су као Бошњаконићи пристигли из Брезове у Моравичком Старом Влаху средином XIX века. На претка Перишу подсећа њихово презиме. По једно домаћинство имају и у Чачку, Београду и Кулиновцима.

БАРАЛИЋИ (5 к, Никољдан) су Драгачевци. На споменику Сретену Баралићу пише: „Он је рођен у Драгачеву у селу Краварици, а досели се у ову Атеницу 1840 год[ине]”. На реч бара упућује презиме овог рода – није јасно да ли се, при том, мисли на некакво насеље или подбарно земљиште на коме су (негде) живели. Пре ће бити да сведочи њихово даље порекло из старовланских Бара. После 1955. године по једно домаћинство засновали су у Београду, Младеновцу, Мрчајевцима, Балуги (прељинској), а два у Чачку.

ГАВРИЛОВИЋИ (5 к, Никољдан) су 1868. године стигли из драгачевске Лисе у Жаочане, па прешли у Атеницу. Старо презиме им је Окулић,²⁰ а ново је изведено из имена претка Гаврила. (Занимљива је појединост да документа знају за Гавриловиће у Атеници и из ранијег периода, што може да упути на чињеницу да су се у више наврата досељавали). После 1960. године у Чачку су образовали четири, а у Београду и Смедеревској Паланци по једно домаћинство.

ГАВРОВИЋИ (2 к, Митровдан) су средином XIX века приспели у Атеницу из Моравичког Старог Влаха: једни кажу из Дубраве, други – из Добрача (године 1889. у Атеници је умро стари Петар, рођен у Добрачама).²¹ Презиме ове фамилије упућује на претка Гавра.

НЕДЕЉКОВИЋИ (3 к, Никољдан) су такође Моравичани. У Атеници су свили породично огњиште после 1860. године. Протокол умрлих каже да је овде 1890. преминуо Милоје Недељковић (45), рођен у Брезови.²² Презименом чувају успомену на претка Недељка. Има их и у Чачку (2 к) и Кулиновцима (1 к).

ЈЕВРЕМЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су домазети у Недељковићима од пре три деценије. Пореклом су из драгачевских Горачића, а на претка Јеврема подсећа њихово презиме.

19. Као под 16.

20. И данас их понеко тако назива.

21. Као под 16.

22. Исто.

МАТОВИЋИ (2 к, Митровдан) су Моравичани: 1894. у Атеници је преминуо Павле (60), рођен у Мочиоцима.²³ На претке Мата упућује презиме овог рода.

БОКИЋИ (3 к, Ђурђиц) су после 1860. године, како сами тврде, досељени из Брезове у Моравичком Старом Влаху као Стамболићи. Надоумицу, међутим, изазива податак из протокола умрлих: у Атеници је 1891. преминуо Милован Ђокић, рођен у Трешњевици код Нове Вароши.²⁴ Име претка Ђока чува презиме овог рода. Два домаћинства имају у Чачку, а једно у Београду.

КОЈОВИЋИ (5 к, Никољдан) су стигли из Трудова у Старом Влаху: тамо је рођен Тиосав (63), који је преминуо у Атеници 1883. године.²⁵ Презименом се сећају претка Која. После 1950. године једно домаћинство образовали су и у Чачку.

ЈЕВТОВИЋИ (4 к, Ђурђевдан) су пореклом из Бјелуше код Ариља, одакле су дошли 1876. године. Тамо је рођен Марко (70), који је у Атеници преминуо 1892.²⁶ Презиме им је изведено од имена претка Јевта. У Чачку имају три, а по једно домаћинство и у Београду, Скопљу и Славонској Пожеги.

ЈАНКОВИЋИ (3 к, Трипундан) су после 1865. године стигли однекуд из Црне Горе. Презименом се сећају претка Јанка. У Чачку су засновали два, а у Смедеревској Паланци једно домаћинство.

ГУДУРИЋИ (15 к, Ђурђевдан) су од Никшића стигли у Бистрицу код Нове Вароши, одакле је у Атеницу 1862. године дошао Обрен са синовима Николом и Јевремом. Јеврем није имао деце, па је усинио сестрића Велимира Живковића из Трнаве код Чачка. Један део овог рода стигао је у Атеницу из Збојштице код Ужица, а то потврђују и надгробници у Доњем атеничком гробљу. На реч гудура асоцира њихово презиме – није јасно да ли се ради о терену на коме су живели, или, пак, о некаквом надимку. После Другог светског рата образовали су шест кућа у Чачку, две у Београду, а по једну у Крагујевцу и Лучанима.

РАКИЋЕВИЋИ (12 к, Аранђеловдан) су нешто раније доспели из Вапе код Сјенице. Ово потврђује и један дефтер из 1830. године: Лазар Ракићевић „нежењен, рани стару мајку и 2 сестрице, убог, без баштине”; није се, дакле, још заимао. На некакво име упућује њихово презиме. Једно домаћинство имају и у Чачку.

23. Исто.

24. Исто.

25. Исто.

26. Исто.

БОГДАНОВИЋИ (- к, Стевањдан) су Моравичани. Ово потврђује и протокол умрлих: 1887. у Атеници је преминуо Петар (55), рођен „у Турској”, уствари у селу Сивчини.²⁷ Презименом су чували успомену на неког претка Богдана. Угасили су се 1990. године.

ВАСИЛИЋИ (10 к, Никољдан) су Старовлашани. Ово потврђује и податак из протокола умрлих: тамо је, у Ојковици, рођен Василије Василић (70), који је у Атеници преминуо 1891.²⁸ На неког претка упућује презиме овог рода. Друго презиме им је Коровић. После Другог светског рата засновали су четири домаћинства у Чачку, а по једно у Београду и чачанској Вапи.

ЂУРОВИЋИ (2 к, Јовањдан) су после 1850. године досељени са правца Бијело Поље – Пријеполје. На претка Ђура подсећа њихово презиме. Нису род са Ђуровићима који су били досељени из драгачевске Гуче, али их више нема у Атеници. После Другог светског рата настанили су се и у Београду (1 к), а два домаћинства имају и у Валенсу (Француска).

РУЖИЧИЋИ (7 к, Ђурђевдан) су Драгачевци. На споменику Милосаву Ружичићу пише да је из драгачевских Горачића, одакле се „досели у Атеницу 1877 г[одине]”.²⁹ Женско име Ружа чува презиме овог рода. После Другог светског рата засновали су по једно домаћинство и у Чачку, Београду, Сарајеву и у Француској.

КАПЛАРЕВИЋИ (2 к, Никољдан) су такође Драгачевци. На споменику Вићентију Капларевићу у Доњем атеничком гробљу, пише – „који је дошао из села Милатовића у Драгачеву... из службе је купио имање у Петковоме брду, туна је начинио кућу па свео старога оца и браћу и сестре”. Живео је 53 године, а преминуо 1899. Презиме овог рода казује да је неки њихов предак био каплар у војсци. После Другог светског рата образовали су три домаћинства и у Кулиновцима, а по једно у Београду и Сарајеву.

ДРАГУТИНОВИЋИ (3 к, Никољдан) су Старовлашани. Протоколи умрлих кажу да је 1892. у Атеници умро Благоје (45), рођен у Лепојевићима, а пре њега Јован (52), такође рођен у Лепојевићима.³⁰ Презименом чувају успомену на неког претка Драгутина. У Чачку имају пет, у селу Лозници два и у Београду једно домаћинство.

27. Исто.

28. Исто.

29. Податак са споменика у Доњем атеничком гробљу.

30. Као под 16.

ШИПЕТИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су прешли из драгачевског Граба 1910. године. Неки њихови преци помињу се, међутим, у документима првих деценија XIX века. По свој прилици, дакле, они су у Атеници одавно баштинили некаква имања. Није јасно порекло овог презимена. Алекса Шипетић из Чачка тврдио је да су потомци неког Руса Шипетова. После 1950. године у Чачку и у Београду засновали су по два домаћинства.

ВУЈОВИЋИ (4 к, Никољдан) такође су Драгачевци. Године 1896. у Атеници је преминуо Радоје Вујовић (30), „рођен у селу Грабу, ср[ез] драгачевски”, пише му на споменику. Овај род презименом упућује на неког претка Вуја. Иначе, даљим пореклом су из Трћа – Смиљевца у Моравичком Старом Влаху. Из Граба су се у Атеницу пресељавали у више наврата.

ЈАЊИЋИ I (3 к, Аранђеловдан) кажу да су 1876. године дошли „од Пећи”. Међутим, протокол умрлих бележи да је 1932. у Атеници преминуо Алекса Јањић (75), рођен у Буковику код Нове Вароши.³¹ Могуће је да су у Буковик доспели „од Пећи”. У том старовлашком селу основно презиме им је Курћубић, а помоћно Јањић.³² На некакво име упућује презиме овог рода. Два домаћинства имају у Чачку.

ЈАЊИЋИ II (5 к, Никољдан): Велисав се 1895. године преселио из драгачевских Горачића на своје имање пошто је изучио абацијски занат и пошто се оженио; други су стизали и касније (после Првог и после Другог светског рата).³³ Презименом чувају успомену на неког претка. После Другог светског рата четири домаћинства засновали су у Београду, по два у Чачку и Љубљани, а по једно у Краљеву, Ровињу и Макарској.

ЂИРОВИЋИ (1 к, Никољдан) су дошли из старовлашког Трудова: тамо је рођен Радоје, који је као педесетогодишњак преминуо у Атеници 1892.³⁴ Од имена претка Ђира добили су презиме. Једно домаћинство имају и у Чачку.

РАЂЕНОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су 1892. године прешлаци из драгачевских Горачића, а пореклом су из Лучана (Драгачево). Презименом чувају успомену на претка Рађена. Вељко Рађеновић више живи у Чачку, него у Атеници.

31. Исто.

32. Податак је добијен од Синише Дилпарића, судије у пензији, публицисте из Чачка.

33. Казивања припадника овог рода.

34. Као под 16.

ПРЕЛИЋИ (2 к, Никољдан) су стигли у Атеницу из чачнске Жежевице 1902. године. На некакав надимак упућује, како сами тврде, њихово презиме. После Другог светског рата образовали су по једно домаћинство и у Чачку и Београду.

ТРИПКОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су из старовлашке Пресеке дошли у чачанску Бањицу, одакле су прешли у Атеницу. Ово потврђују и документа: Вуле Трипковић пописан је 1863. године у Бањици, а преминуо је као шездесетогодишњак у Атеници знатно касније, с тим што се наглашава да је рођен у Пресеци.³⁵ Овај род презименом чува успомену на претка Трипка. После Другог светског рата образовали су једно домаћинство у Београду, а два у Чачку.

ВУЧИЋЕВИЋИ (5 к, Јовањдан и Аранђеловдан) су из Моравичког Старог Влаха. Ово сведочи и протокол умрлих: у Сивчини је рођен Вуле Вучићевић (80), који је 1935. преминуо у Атеници.³⁶ Од имена претка Вучића изведено им је презиме.

ГЛAVOЊИЋИ (7 к, Никољдан) су после 1880. године прешли из драгачевских Горачића. Протокол умрлих каже да је у Атеници 1935. преминуо Радован Главоњић (55) рођен у Горачићима.³⁷ Други су се, на своја имања, доселили после 1950. године. Старије презиме им је Баковић, а ново је од надимка. Једно домаћинство имају у Крагујевцу.

ПЛАЗИНИЋИ (2 к, Никољдан): Гајо из Губереваца (Драгачево) је од пре шест деценија домазет у раније досељеним Главоњићима. Презиме овог рода упућује на речи лаз, оплазина.

НОВИТОВИЋИ (6 к, Аранђеловдан) су пред Први светски рат досељени из Добраче код Ариља, а даљим пореклом су Никшићи. Презименом чувају успомену на неког претка Новита. По једно домаћинство засновали су у Смедереву и Немачкој.

ЧУБРАКОВИЋИ (1 к, Никољдан) су, долазећи из златиборског Љубиша, засновали породицу 1905. године у Атеници. Презиме овог рода изведено је из надимка.

ЈОВИЧИЋ (1 к, Никољдан) су Драгачевци. Ово сведоче и протоколи умрлих: у Атеници је 1918. преминуо Јован (40), рођен у Грабу, а 1928 – Никола (54), такође рођен у Грабу.³⁸ На име неког претка упућу-

35. Исто.

36. Као под 16.

37. Исто.

38. Исто.

је њихово презиме. Одскоро једно домаћинство имају и у Горњем Милановцу.

СТЕВАНЧЕВИЋИ (11 к, Лучиндан) су такође приспели из драгачевског Граба: тамо је рођен Обрад (50), који је 1918. преминуо у Атеници.³⁹ Даљим пореклом су Никшићи. Од имена претка Стевана образовано им је презиме. После 1950. године два домаћинства засновали су у Чачку, три у Београду, а по једно у чачанској Виљуши и у Мрчајевцима.

ЈЕЛУШИЋИ (2 к, Бурђиц) су такође из Граба: тамо је рођен Петроније који је као четрдесетогодишњак преминуо у Атеници 1932.⁴⁰ Није јасно порекло овог презимена. Живе и у две куће у Чачку и једној у Бијељини.

ИЛИЋИ I (8 к, Никољдан) су 1907. године стигли из Трудова код Нове Вароши. На претка Илију подсећа њихово презиме. По једно домаћинство имају и у Чачку и Београду. (Занимљива је појединост да се пре њих у Атеници помињу неки старији Илићи, које нисмо успели да идентификујемо).

ПАНТОВИЋИ (1 к, Никољдан): Светислав се пред Први светски рат призетио из Кулиноваца у Раковиће (којих више нема). Старо презиме им је Бугарчић, а ново је образовано од имена претка Панта Бугарчића, који се помиње у документима после Другог српског устанка. У Београду живе у четири, а у Чачку у два домаћинства.⁴¹

РАДОВАНОВИЋИ (2 к, Јовањдан – 20. јануар) су дошлаци из чачанских Милићеваца. Стигли су некако када и Пантовићи. Име неког претка Радована чувају у свом презимену.

ТЕРЗИЋИ (3 к, Бурђевдан) су Златиборци: у тамошњем Љубишу рођен је Владислав (62) који је 1935. године преминуо у Атеници.⁴² Презиме овог рода потврђује да су им преци били терзије. Једно домаћинство имају и у Љубљани.

РАДОСАВЉЕВИЋИ I (1 к, Аранђеловдан): Милић је досељен 1910. године из драгачевског Лиса. На неког претка Радосава упућује њихово презиме.

39. Податак из протокола умрлих.

40. Исто.

41. Подаци добијени од Милољуба С. Пантовића, новинара и публицисте из Чачка (рођен у Атеници).

42. Као под 39.

РАДОСАВЉЕВИЋИ II (1 к, Атанђеловдан): Мићо је 1910. године дошао из драгачевске Котраже. Овај род презименом чува успомену на претка Радосава, за кога не знају када је живео.

ПАУНОВИЋИ (5 к, Лучиндан) су прешлаци из оближње чачанске Виљуше – у Атеници су се настанили 1917. године. Иначе су Никшићи. Име претка Пауна задржало се у њиховом презимену. После Другог светског рата пет домаћинстава засновали су у Чачку, а једно у Панчеву.

ИЛИЋИ II (5 к, Никољдан) су из драгачевског Граба: тамо је рођен Радисав, који је 1923. године преминуо у Атеници.⁴³ На претка Илију подсећа презиме овог рода. У Чачку имају три куће.

ПОПОВИЋИ (2 к, Никољдан) су стигли 1933. године из старовлашке Брезове. Преци су им били свештеници-попови, што потврђује и само презиме овог рода. После 1960. године по једно домаћинство засновали су и у Чачку, Београду и Трстенику.

СИМОВИЋИ (2 к, Никољдан) су 1925. године стигли у Атеницу из драгачевске Котраже. Презименом се сећају претка Сима.

КОСТИЋИ (1 к, Никољдан) су дошлаци од 1919. године из драгачевских Ртију. На претка Косту упућује њихово презиме.

РОГОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су доселци из Сивчине у Моравичком Старом Влаху. У Атеници су свили породични дом 1928. године. На некакав надимак подсећа њихово презиме.

ПРОПАДОВИЋИ (2 к, Никољдан) су из драгачевске Рогаче: тамо је рођен Бранко који је као осмогодишњак преминуо 1924. у Атеници.⁴⁴ Иначе, даљим пореклом су Никшићи, Старије презиме им је Пропадало – изведено од некаквог надимка. Два домаћинства образовали су и у Чачку.

ЈОВАНОВИЋИ (2 к, Никољдан) су нешто раније приспели из старовлачких Мочиоца. Име претка Јована чува се у њиховом презимену. Два домаћинства имају и у Чачку.

КРУНИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су Моравичани. Ово потврђује и један споменик у Доњем атеничком гробљу: „Чедо Чедомир М. Крунић чувени домаћин из Васиљевића општине ковиљске срез моравички доцније из Атенице”. На реч круна (можда и женско име Круна) подсе-

43. Исто.

44. Исто.

ћа презиме овог рода. Једно домаћинство засновали су после 1945. године у Сједињеним Америчким Државама, а касније једно и у Београду.

ЈОЛОВИЋИ (3 к, Врачеви) су из драгачевске Лисе. Пред Други светски рат Александра Јоловића усинио је Вукосав Милорадовић, који се из чачанског села Заблаћа призетио у Кулиновце, одакле су прешли у Атеницу. Овај род презименом чува сећање на неког претка Јола, за кога не знају када је живео.

ОСТОЈИЋИ (1 к, Бурђевдан) су из Старог Влаха стигли у Атеницу: у Комаранима је рођен Тимотије који је као седамдесетогодишњак преминуо у Атеници 1934. Већи део овог рода живи у суседној Лозници. У презимену овог рода налази се име претка Остоје.

БЛАГОЈЕВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су пред Први светски рат прешли из Чачка – дошли су на имање свога ујака, трговца Стевана Недељковића Ћоса. Иначе, старином су из околине Пљеваља. Презименом чувају успомену на претка Благоја. Живе и у Чачку.

СЛАВКОВИЋИ (2 к, Митровдан): Миладин је пре Првог светског рата дошао у Трnavу из драгачевских Ртију, а касније (1940) прешао у Атеницу. Име претка Славка налази се у корену презимена овог рода. После Другог светског рата два домаћинства засновали су у Чачку, а по једно и у Београду и Ваљеву.

ПАЈИЋИ (- к) су после Првог светског рата досељени из околине Ужица, али их више нема у Атеници. Презименом чувају успомену на претка Паја. По једно домаћинство закућили су у Нишу и Марибору.

НЕШОВИЋИ (1 к, Јовањдан) су истоветни са оним у суседним Кулиновцима. Стигли су из Старог Влаха у Атеницу 1876. године. На претка Неша подсећа њихово презиме.

САВОВИЋИ (1 к) су 1941. године досељени из Македоније. Презименом чувају усвојену на претка Сава. После Другог светског рата засновали су домаћинства у Чачку и Београду.

ЉУБОЈЕВИЋИ (- к, Трипундан): Мићо се из старовлашких Челица после Првог светског рата (1919. године) настанио у Атеници. Нису знали када је живео предак Љубоје, од кога су добили овакво презиме. Изумрли су 1990. године.

МИШОВИЋИ (- к): Милутин је после Првог светског рата прешао из Кулиноваца у Атеницу на своје имање. Презиме овог рода обра-

зовано је од имена Миша Рошића, који је после Другог српског устанка доселио из Херцеговине у Кулиновце. После Другог светског рата по једно домаћинство образовали су у Пули, Београду и Швајцарској.

ШУКОВИЋИ (- к) су били пореклом из Жљеба у Црној Гори, где је рођен Радојица, који је умро у Атеници 1918. године. Није јасно порекло презимена овог рода, ако не упућује на некакв надимак. Пред Други светски рат једно домаћинство засновали су у Чачку.

ВИТОРОВИЋИ (6 к, Никољдан) су Златиборци: у тамошњој Белој Реци рођен је Младен, који је 1926. године преминуо у Атеници.⁴⁵ Презименом чувају успомену на претка Витора. У Чачку и Словенији засновали су по једно домаћинство.

МИЈАТОВИЋИ (1 к): Мијат се доселио из Прилика код Ивањице после Првог светског рата. На претка Мијата упућује њихово презиме.

СТОЈАНОВИЋИ (3 к) су нешто касније стигли из Драгојевца код Ариља. На претка Стојана подсећа њихово презиме. Један Стојановић је официр Војске Југославије.

МИЛОШИЋИ (- к) су стари атенички род, у чијем презимену чува се име претка Милоша. Више их нема у овом селу. После Другог светског рата два домаћинства засновали су у Краљеву, а једно у Београду.

СТАНИЋИ (- к, Аранђеловдан) су, такође, стари род. И њихово презиме упућује на претка. Једно домаћинство имају у Кулиновачком Пољу (Чачак).

РАВНИЧАНИ су се 1920. године одселили у Београд. Од речи равница образовано им је презиме.

СТЕВАНИЋИ такође више не живе у Атеници. Стари су досељенички род. Презименом чувају успомену на претка Стевана. У Чачку имају два, а у Немачкој једно домаћинство.

ДУЊИЋИ, пореклом из Гоња код Сјенице, одселили су се у Чачак. Од женског имена Дуња образовано им је презиме.

БОРИЧИЋИ (1 к) су стари досељенички род. Није утврђено одакле су дошли из правца Старог Влаха. Презименом чувају успомену на неку Борику.

45. Исто.

ГЛИШИЋИ, који су после Првог светског рата приспели из драгачевске Краварице и чије презиме упућује на име претка Глиша, образовали су четири домаћинства у Чачку, а једно у Београду.

ИКОДИНОВИЋИ, који су из Гуче досељени 1900. и чије је презиме изведено од имена претка Икодина, одсељени су у Лозницу, Вапу (Чачак) и Смедеревску Паланку (по једно домаћинство).

ПЕТРОВИЋИ (1 к) су давно дошли у Атеницу, није утврђено откуда. Презименом се сећају претка Петра. Одсељени су у Чачак, где имају једно домаћинство.

После Другог светског рата, нарочито од 1950. године, Атеница је интензивно насељавана. И ти родови носе презимена изведена из имена, занимања или надимака предака. Изузеци су ретки.

Досељени су:

АЋИМОВИЋИ (1 к) из Слатине (Чачак), АЛЕКСИЋИ (2 к) из Жаочана (Чачак), АЈДАЧИЋИ (1 к) из Лисе (Драгачево), АВРАМОВИЋИ I (2 к) из Чедова (Сјеница), АВРАМОВИЋИ II (1 к) из Глеђице (Ивањица), АНЂЕЛКОВИЋИ (1 к) из Бањске (Косовска Митровица), АНИЧИЋИ (1 к) из Глеђице (Ивањица), АНДРИЋИ (1 к) из Горње Вишњевице (Коњиц), АКСЕНТИЈЕВИЋИ (1 к) из Рашке, АНГЕЛОВИ (1 к) из Чачка и АРСИЋИ (1 к) из Босне;

БЈЕЛИЋИ (1 к) су из Ђурашића (Пријеполје), БОЖОВИЋИ (1 к) из Брусника (Ивањица), БРКИЋИ (1 к) из Обрежа (Варварин), БЕЖАНИЋИ (2 к) из Каоне (Драгачево), БИСЕНИЋИ (2 к) из Рајца (Чачак), БРАЈОВИЋИ (2 к) из Гоња (Сјеница), БОШКОВИЋИ I (4 к) из Царичине (Сјеница), БОШКОВИЋИ II (2 к) из Премеће (Чачак), БЕЛОПАВЛОВИЋИ (1 к) из Ласца (Краљево), БЈЕЛОПАВЛИЋИ (1 к) из Биједића (Бијело Поље), БЕШЕВИЋИ (4 к) из Рајца (Чачак), БОЈОВИЋИ I (1 к) из Мишевића (Нова Варош), БОЈОВИЋИ II (2 к) из Васиљевића (Ивањица), БОЈОВИЋИ III (1 к) из Ковиља (Ивањица), БРАНКОВИЋИ (2 к) из Премеће (Чачак), БОГДАНОВИЋИ I (3 к) из Куманице (Ивањица), БОГДАНОВИЋИ II (1 к) из Зубиног Потока, БОГДАНОВИЋИ III (1 к) из Милочаја (Краљево), БРКОВИЋИ (1 к) из Бурале (Нова Варош), БИОЧАНИ (2 к) из Брњице (Сјеница), БАКОВИЋИ (1 к) из Ерчега (Ивањица), БОДИЋИ (1 к) из Горачића (Драгачево), БАБИЋИ (1 к) из Пећи, БОЖАНИЋИ (1 к) из Ораховца, БАСАРИЋИ (1 к) из Губереваца (Драгачево) и БОГАВЦИ (1 к) из Медовина (Ивањица);

ВЕЛКОВСКИ (1 к) из Чачка (а пореклом из Велеса у Македонији), ВИЛОТИЈЕВИЋИ (1 к) из Рогаче (Драгачево), ВИШЊИЋИ (1 к) из Глеђице (Ивањица), ВАСИЉЕВИЋИ I (10 к) из Горачића (Драгачево), ВАСИЉЕВИЋИ II (1 к) из Горачића (Драгачево), ВАСИЉЕВИЋИ III (2 к) из Правошева (Пријепоље), ВУЈОВИЋИ I (3 к) из Бачија (Сјеница), ВУЈОВИЋИ II (4 к) из Трнавe (Чачак), ВУЈОВИЋИ III (1 к) из Горачића (Драгачево), ВУКАЈЛОВИЋИ (3 к) из Губереваца (Драгачево), ВИДИЋИ (1 к) из Ровина (Ивањица), ВРАТОЊИЋИ (1 к) из Лисе (Ивањица), ВРАНИЋИ (1 к) из Чедова (Сјеница), ВУКОВИЋИ (1 к) из Врсјенице (Сјеница), ВУЛИШИЋИ (4 к) из Премеће (Чачак), ВУЛИНОВИЋИ (1 к) из Губереваца (Драгачево), ВЕЛИЧКОВИЋИ I (1 к) из Дренове (Горњи Милановац), ВЕЛИЧКОВИЋИ II (4 к) из Милића (Сјеница), ВУЧИЋЕВИЋИ (2 к) из Милатовића (Драгачево), ВУКИЋЕВИЋИ (2 к) из Милатовића (Драгачево), ВУКОСАВЉЕВИЋИ I (1 к) из Трнавe (Чачак), ВУКОСАВЉЕВИЋИ II (3 к) из Лепојевића (Нова Варош), ВРАНЕШЕВИЋИ (2 к) из Радобуђе (Ариље), ВАСИЛИЋИ I (1 к) из Бањице – Жежевица (Чачак), ВАСИЛИЋИ II (2 к) из Трудова (Нова Варош), ВУКАШИНОВИЋИ (2 к) из Горачића (Драгачево), ВЕСКОВИЋИ (2 к) из Горичана (Чачак), ВЈЕТРОВИЋИ (1 к) из Штиткова (Нова Варош), ВЕЉОВИЋИ I (2 к) из Горачића (Драгачево), ВЕЉОВИЋИ II (1 к) из Катрге (Чачак), ВОЛИНОВИЋИ (6 к) из Дунишића (Сјеница), ВЕСЕЛИНОВИЋИ I (2 к) из Жежевице (Чачак), ВЕСЕЛИНОВИЋИ II (2 к) из Горачића (Драгачево), ВУЛОВИЋИ (1 к) из Средње Реке (Ивањица), ВЕЛИЧИЋИ (2 к) из Каоне (Драгачево), ВАРКУЉЕ (1 к) из Сегедина (Мађарска), ВУЧЕТИЋИ (1 к) из Жежевице (Чачак), ВАСИЛИЈЕВИЋИ I (1 к) из Живице (Драгачево) и ВАСИЛИЈЕВИЋИ II (1 к) из Сивчине (Ивањица);

ГАВРИЛОВИЋИ I (1 к) су из Рудника (Горњи Милановац), ГАВРИЛОВИЋИ II (2 к) из Рајца (Чачак), ГОБЕЉИЋИ (2 к) из Шушуре (Сјеница), ГРУЈИЧИЋИ (2 к) из Премеће (Чачак), ГЛAVOЊИЋИ II (1 к) из Граба (Драгачево, а пореклом су од истоименог рода у Горачићима), ГАЈОВИЋИ (1 к) из Накучана (Горњи Милановац), ГАБОРОВИЋИ (1 к) из Негришора (Драгачево), ГАГРИЧИЋИ (1 к) из Трудова (Нова Варош), ГЊАТОВИЋИ (1 к) из Билишана (Обровац), ГАЧИЋИ (1 к) из Срезојеваца (Горњи Милановац), ГЕРЗИЋИ (2 к) из Лучана (Драгачево – потичу из драгачевске Виче), ГИЗДАВИЋИ (1 к) из Девића (Ивањица), ГРУЈОВИЋИ (2 к) из Премеће (Чачак), ГЕМАЉЕВИЋИ (1 к) из околине Сјенице и ГУГЛИ (1 к) из Ниша;

ДРАГОВИЋИ (5 к) су из Рајца (Чачак), ДРОБЊАЦИ (2 к) из Трудова (Нова Варош), ДУМИЋИ (2 к) из Гоња (Сјеница), ДУКАНЦИ (1 к) из Осонице (Ивањица), ДИШИЋИ (1 к) из Брановине (Нови Пазар), ДУКИЋИ (1 к) из Горњег Дубца (Драгачево), ДАРИЈЕВИЋИ (1 к) из Прилика (Ивањица), ДРАГОЈЛОВИЋИ (1 к) из Реке (Краљево), ДАВИДОВИЋИ I (2 к) из Горачића (Драгачево), ДАВИДОВИЋИ II (1 к) из Нове Вароши, ДРАШКОВИЋИ (1 к) из Мочиоца (Ивањица) и ДОСТАНИЋИ (1 к) из Турице (Драгачево);

БОКИЋИ I (1 к) су из Косовице (Ивањица), БОКИЋИ II (1 к) из Коритника (Ивањица), БУРОВИЋИ I (2 к) из Рајца (Чачак), БУРОВИЋИ II (2 к) из Кушића (Ивањица), БУРОВИЋИ III (1 к) из Скивјана (Ђаковица), БУРОВИЋИ IV (1 к) из Гуче (Драгачево), БОКОВИЋИ I (1 к) из Ровина (Ивањица), БОКОВИЋИ II (3 к) из Добрача (Ариље), БОКОВИЋИ III (1 к) из Грабовице (Горњи Милановац), БОКОВИЋИ IV (1 к) из Трудова (Нова Варош), БОРЂЕВИЋИ (1 к) из Виче (Драгачево), БОРИЋИ (1 к) из Доњег Статовца (Прокупље), БЕНАДИЋИ (1 к) из Губереваца (Драгачево) и ЂАКОВИЋИ (1 к) из Босне;

ЕРИЋИ (1 к) су из Заблаћа (Чачак), а ЕЛВЕЋИ (2 к) из Ђаковичких Селаца (Осјек);

ЖИВКОВИЋИ (4 к) су из Трнавe (Чачак);

ЗАРИЋИ (1 к) су из Кушића (Ивањица), ЗОРИЋИ (1 к) из Божећића (Нова Варош), ЗЕЧЕВИЋИ (2 к) из Доњег Дубца (Драгачево), ЗОЂЕВИЋИ (2 к) из Рогаче (Драгачево), ЗЕКОВИЋИ (1 к) из Соколца у Босни, ЗИМОЊИЋИ (6 к) из Горачића (Драгачево);

ИВКОВИЋИ (1 к) су из Бугариња (Прешево), ИКОНИЋИ (3 к) из Бањице (Чачак), ИЛИЈЕВИ (1 к) из Ракита (Бабушница), ИВАНЧЕВИЋИ (1 к) из Овчар Бање (Чачак), а ИГЊЕВИЋИ (1 к) из Остре (Чачак);

ЈАЋИМОВИЋИ (1 к) су из Обудовца (Босански Шамац), ЈОВИЋЕВИЋИ I (1 к) из Ерчега (Ивањица), ЈОВИЋЕВИЋИ II (2 к) из Осонице (Ивањица), ЈАНКОВИЋИ (1 к) из Гошева (Сјеница), ЈОЛОВИЋИ (1 к) и Лисе (Ивањица), ЈОКСИЋИ (1 к) из Жежевице (Чачак), ЈОВАНЧЕВИЋИ (3 к) из Смиљевца (Ивањица), ЈЕЛИКИЋИ (2 к) из Божећића (Нова Варош), ЈЕВЕРИЦЕ (2 к) из Мочиоца (Ивањица), ЈЕРИНИЋИ (1 к) из Горачића (Драгачево), ЈОКИЋИ (1 к) из Бесеровине (Бајина Башта), ЈЕВРЕМЧЕВИЋИ (4 к) из Горачића (Драгачево),

ЈОВОВИЋИ (2 к) из Лисе (Ивањица), ЈАКОВЉЕВИЋИ (4 к) из Аљиновића (Пријепоље), ЈЕКИЋИ I (3 к) из Граба (Нови Пазар), ЈЕКИЋИ II (1 к) из Медовина (Ивањица), ЈОВАНОВИЋИ I (3 к) из Брекова (Ариље), ЈОВАНОВИЋИ II (3 к) из Мушковине (Пријепоље), ЈОВАНОВИЋИ III (1 к) из Милатовића (Драгачево), ЈОВАНОВИЋИ IV (1 к) из Ртију (Драгачево), ЈОВАНОВИЋИ V (1 к) из Радаљева (Ивањица) и ЈАЊИЋИ (10 к) из Горачића (Драгачево);

КИКОВИЋИ (2 к) су из Гоња (Сјеница), Кривокуће (4 к) из Смиљевца (Ивањица), КОВАЧЕВИЋИ (2 к) из Краварице (Драгачево), КНЕЖЕВИЋИ I (1 к) из Кнежевића (Плужине), КНЕЖЕВИЋИ II (2 к) из Липнице (Чачак), КНЕЖЕВИЋИ III (1 к) из Богданице (Горњи Милановац), КНЕЖЕВИЋИ IV (1 к) из Драгојевића (Сјеница), КОСТИЋИ (2 к) из Ртију (Драгачево), КОСТИЋИ II (1 к) из Доњег Душника (Гацин Хан), КАПЛАРЕВИЋИ I (1 к) из Брезовица (Чачак), КАПЛАРЕВИЋИ II (10 к) из Милатовића (Драгачево), КИЋАНОВИЋИ I (2 к) из Рајца (Чачак), КИЋАНОВИЋИ II (1 к) из Брђана (Горњи Милановац), КУЧИ (1 к) из Корита (Бијело Поље), КРАСИЋИ (4 к) из Штавља (Сјеница), КУЗМАНОВИЋИ I (1 к) из Котраже (Драгачево), КУЗМАНОВИЋИ II (1 к) из Остре (Чачак), КУЗМАНОВИЋИ III (1 к) из Трнавe (Чачак), КРСТИЋИ (1 к) из Бањице (Чачак), КОНЕСКИ (1 к) из Дреноваца (Прилеп), КОРИЋАНЦИ (2 к) из Властелица (Драгачево), КАРОВИЋИ (1 к) из Мрчајеваца (Чачак), КУРЋУБИЋИ (1 к) из Брезове (Ивањица), КУРТИЋИ (1 к) из Штиткова (Нова Варош), КАЉЕВИЋИ (1 к) из Гривске (Ариље), КРУНИЋИ (1 к) из Парменца (Чачак), КИЈЕВЧАНИНИ (1 к) из Плешина (Рашка), КУВЕКАЛОВИЋИ (2 к) из Мочиоца (Ивањица), КАРАЦИЋИ (3 к) из Доњег Дубца (Драгачево), КОПУНОВИЋИ (3 к) из Буковика (Нова Варош), КОТУРОВИЋИ (2 к) из Доброг Дола (Ивањица) и КОЛАКОВИЋИ (1 к) из Косовице (Ивањица);

ЛУЧИЋИ (1 к) из Миоковаца (Чачак), ЛАЗОВИЋИ I (1 к) из Прилика (Ивањица), ЛАЗОВИЋИ II (1 к) из Бреснице (Чачак), ЛАЗОВИЋИ III (1 к) из Липнице (Чачак), ЛАЗОВИЋИ IV (2 к) из Премеће (Чачак), ЛУКОВИЋИ I (7 к) из Премеће (Чачак), ЛУКОВИЋИ II (2 к) из Врсјенице (Сјеница), ЛУКОВИЋИ III (1 к) из Глеђице (Ивањица), ЛЕПОСАВИЋИ (2 к) из Глеђице (Ивањица), ЛОНЧАРЕВИЋИ (1 к) из Блажева (Нови Пазар), ЛАКОВИЋИ (9 к) из Мишевића (Нови Пазар), ЛИШАНИ (1 к) из Доброг Дола (Ивањица), а ЛАЦМАНОВИЋИ (2 к) из Пљеваља;

ЉУЈИЋИ (3 к) су из Правошева (Пријепоље), а ЉУБИСАВЉЕВИЋИ (1 к) из Премеће (Чачак);

МАТОВИЋИ I (1 к) су из Долца (Нови Пазар), МАТОВИЋИ II (1 к) из Трнавe (Чачак), МАТОВИЋИ III (2 к) из Пресеке (Ивањица), МИЛУНОВИЋИ (2 к) из Виљуше (Чачак), МАРИНКОВИЋИ I (1 к) из Трнавe (Чачак), МАРИНКОВИЋИ II (1 к) из Девића (Ивањица), МАЦАРЕВИЋИ (1 к) из Слатине (Чачак), МИЛУТИНОВИЋИ I (1 к) из Самаиле (Краљево), МИЛУТИНОВИЋИ II (1 к) из Лука (Ивањица), МИРОСАВИЋИ (2 к) из Вучковице (Драгачево), МИЉИЋИ (2 к) из Котраже (Драгачево), МАКСИМОВИЋИ I (1 к) из Прилика (Ивањица), МАКСИМОВИЋИ II (1 к) из Смиљевца (Ивањица), МАКСИМОВИЋИ III (1 к) из Жаочана (Чачак), МИЈАИЛОВИЋИ I (3 к) из Куманице (Ивањица), МИЈАИЛОВИЋИ II (1 к) из Горње Краварице (Драгачево), МИЈАИЛОВИЋИ III (1 к) из Пребрeze (Блаце), МИЈАИЛОВИЋИ IV (1 к) из Цоковића (Нови Пазар), МАРКОВИЋИ I (1 к) из Губереваца (Драгачево), МАРКОВИЋИ II (1 к) из Горачића (Драгачево), МАРКОВИЋИ III (1 к) из Доброг Дола (Ивањица), МАРКОВИЋИ IV (2 к) из Трнавe (Чачак), МИЛОШЕВИЋИ I (1 к) из Премеће (Чачак), МИЛОШЕВИЋИ II (1 к) из Косовске Митровице, МАРИЋИ (1 к) из Ерчега (Ивањица), МУНИЋИ (3 к) из Дружинића (Сјеница), МАРИЧИЋИ (1 к) из Комадина (Ивањица), МАЈСТОРОВИЋИ (2 к) из Брезовица (Чачак), МИЛОВАНЧЕВИЋИ (1 к) из Крстаца (Драгачево), МИЛЕКИЋИ (2 к) из Брезовица (Чачак), МИТРОВИЋИ (1 к) из Милићевог Села (Пожега), МИРКОВИЋИ (1 к) из Бањице (Чачак), МИХАЈЛОВИЋИ (2 к) из Павље (Нови Пазар), МИНИЋИ (1 к) из Накучана (Горњи Милановац), МОМИРОСКИ (1 к) из Дреноваца (Прилеп), МАТИЈЕВИЋИ (1 к) из Нове Вароши, МАНАСИЈЕВИЋИ (1 к) из Горњег Села (Врање), МИЛИКИЋИ (2 к) из Бискупића (Пријепоље), МИЛАДИНОВИЋИ (1 к) из Рајца (Чачак), МИЛЕНКОВИЋИ (2 к) из Лука (Ивањица), МИЈУШКОВИЋИ (2 к) из Вионице (Ивањица), МИЈАТОВИЋИ (2 к) из Вучковице (Драгачево), МАНДИЋИ (1 к) из Трнавe (Чачак), МЛАЂЕНОВИЋИ (4 к) из Крстаца (Сјеница), МИЛОВАНОВИЋИ (3 к) из Прилика (Ивањица), а МИЛИЋЕВИЋИ (1 к) из Дајића (Ивањица);

НЕШИЋИ (1 к) су из Беле Паланке, НИКОЛИЋИ I (1 к) из Дедеваца (Краљево), НИКОЛИЋИ II (3 к) из Ртију (Драгачево), НИКОЛИЋИ III (1 к) из Новог Пазара, НИКОЛИЋИ IV (2 к) из Риђага (Чачак), НОВАКОВИЋИ (4 к) из Гоња (Сјеница), НЕШОВИЋИ (1 к) из

Глеђице (Ивањица), НИКШИЋИ (3 к) из Доњег Дубца (Драгачево) и НИЦОВИЋИ (1 к) из Трнаве (Чачак);

ОБУЋИНЕ (1 к) су из Буковика (Нова Варош), ОЦОКОЉИЋИ (1 к) из Лиса (Драгачево), ОБРАДОВИЋИ I (1 к) из Лубнице (Иванград), а ОБРАДОВИЋИ II (3 к) из Дубраве (Ивањица);

ПЕТКОВИЋИ (9 к) су из Горачића (Драгачево), ПЕШИЋИ I (5 к) из Гоња (Сјеница), ПЕШИЋИ II (4 к) из Медовина (Ивањица), ПЕШИЋИ III (1 к) из Ерчега (Ивањица), ПЕШИЋИ IV (1 к) из Мишевића (Нова Варош), ПАЈОВИЋИ I (2 к) из Жевице (Чачак), ПАЈОВИЋИ II (2 к) из Горачића (Драгачево), ПЕШАКОВИЋИ (4 к) из Исева (Лепосавић), ПОЛИЋИ (1 к) из Брезне (Прибој), ПРЕЛИЋИ I (2 к) из Мишевића (Нова Варош), ПРЕЛИЋИ II (2 к) из Рајца (Чачак) ПАРЕЗАНОВИЋИ I (4 к) из Куманице (Ивањица), ПАРЕЗАНОВИЋИ II (1 к) из Бањице (Чачак), ПАВЛОВИЋИ I (1 к) из Заблаћа (Чачак), ПАВЛОВИЋИ II (1 к) из Сурдула (Врање), ПИПЕРИ (1 к) из Пећи, ПЕТРОВИЋИ I (3 к) из Горачића (Драгачево), ПЕТРОВИЋИ II (1 к) из Пожеге, ПЕТРОВИЋИ III (2 к) из Шушура (Сјеница), ПРТЕЊАЦИ (2 к) из Котраже (Драгачево), ПЕТАКОВИЋИ (4 к) из Дружинића (Сјеница), ПЕТРИЋИ (3 к) из Горачића (Пријеполје), ПАУНОВИЋИ I (10 к) из Урсула (Сјеница), ПАУНОВИЋИ II (3 к) из Буковика (Нова Варош), ПЕРИШИЋИ I (2 к) из Горачића (Драгачево), ПЕРИШИЋИ II (2 к) из Вионице (Ивањица), ПЛАЗИНИЋИ I (3 к) из Горачића (Драгачево), ПЛАЗИНИЋИ II (2 к) из Губереваца (Драгачево), ПЕЈОВИЋИ (1 к) из Премеће (Чачак), ПОПОВИЋИ (1 к) из Горачића (Драгачево), ПУРИЋИ (1 к) из Радијевића (Нова Варош), ПАЛИБРЦИ (2 к) из Ерчега (Ивањица), ПЕРОВИЋИ (1 к) из Горње Краварице (Драгачево) и ПЕЈУШКОВИЋИ (1 к) из Пећи;

РАДИЧЕВИЋИ (1 к) из Горње Краварице (Драгачево), РАДОШЕВИЋИ (2 к) из Ивањице, РАДИВОЈЕВИЋИ (1 к) из Вучковице (Драгачево), РАКИЋИ (1 к) из Дубнице (Свилајнац), РУДИНЦИ (3 к) из Горњег Дубца (Драгачево), РАЈИЋИ (1 к) из Бањице (Чачак), РАДОСАВЉЕВИЋИ (2 к) из Губереваца (Драгачево), РАКОЊЦИ (1 к) из Сјенице, РАДИСАВЧЕВИЋИ (1 к) из Жаочана (Чачак), РИСТИЋИ (1 к) из Турице (Драгачево), РАДОВАНОВИЋИ I (2 к) из Виче (Драгачево), РАДОВАНОВИЋИ II (2 к) из Бањице (Чачак), РАЈЕВИЋИ (3 к) из Јабланице (Ужице), РЕЧЕВИЋИ (5 к) из Дујака (Сјеника), РУЖИЧИЋИ (3 к) из Горачића (Драгачево), РАНКОВИЋИ (2 к) из Виче (Драгачево), РАКИЋЕВИЋИ (1 к) из Губереваца (Драгачево), РУЖИЋИ (4 к) из Милатовића (Драгачево), РАКОВИЋИ I (1 к)

из Горачића (Драгачево), РАКОВИЋИ II (2 к) из Бачија (Сјеница), РАДОВИЋИ (3 к) из Пољица (Нови Пазар), РАДОСАВЉЕВИЋИ (3 к) из Горачића (Драгачево), РАЈАЦИ (1 к) из Брусића (Вишеград), РЕСИМИЋИ (1 к) из Ерчега (Ивањица), РОГОВИЋИ (2 к) из Сивчине (Ивањица);

СТОЈАНОВИЋИ (1 к) су из Горачића (Драгачево), СИМОВИЋИ I (1 к) из Радобуђе (Ариље), СИМОВИЋИ II (6 к) из Бањице (Чачак), СИМЕУНОВИЋИ (1 к) из Вучковице (Драгачево), СТЕВАНОВИЋИ I (1 к) из Мршинаца (Чачак), СТЕВАНОВИЋИ II (5 к) из Горачића (Драгачево), СТЕФАНОВИЋИ (2 к) из Стрнове (Бајина Башта), СПАСОЈЕВИЋИ I (1 к) из Брњице (Сјеница), СПАСОЈЕВИЋИ II (1 к) из Жевице (Чачак), СПАСОЈЕВИЋИ III (1 к) из Доњег Дубца (Драгачево), СЕНИЋИ (1 к) из Рогаче (Драгачево), СТОЈКОВИЋИ I (2 к) из Врдила (Краљево), СТОЈКОВИЋИ II (1 к) из Доњег Дубца (Драгачево), СТОЈКОВИЋИ III (1 к) из Деспотовца, СТАНИШИЋИ (2 к) из Жаочана (Чачак), СРЕТЕНОВИЋИ (1 к) из Трнаве (Чачак), СЕКУЛИЋИ I (1 к) из Маковишта (Косјерић), САТАРИЋИ (3 к) из Милатовића (Драгачево), СРЕДОЈЕВИЋИ (3 к) из Гоња (Сјеница), СОФИЈАНИЋИ (2 к) из Прилика (Ивањица), СТОЛИЋИ (2 к) из Бањице (Чачак), СИНЂЕЛИЋ (2 к) из Лисе (Ивањица), СТАНКОВИЋИ (2 к) из Горачића (Драгачево), СМАЈЕВИЋИ (2 к) из Трудова (Нова Варош), САВИЋИ (2 к) из Горачића (Драгачево), СТАРОВЛАСИ (1 к) из Рудог (Вишеград), СЛАВКОВИЋИ (2 к) из Витановца (Краљево), СТАНИЋИ I (3 к) из околине Ивањице, СТАНИЋИ II (1 к) из Грађановића (Нови Пазар), СУБОТИЋИ (3 к) из Трнаве (Чачак), САЛИХАГИЋИ (1 к) из Бјелоја (Босански Петровац), СТОЖИНИЋИ (1 к) из Куршумлије, СЕКУЛИЋИ II (1 к) из Петнице (Чачак), СЕКУЛИЋИ III (3 к) из Ерчега (Ивањица), СЈЕНИЧИЋИ (1 к) из Горачића (Драгачево), СТЕВАНИЋИ (1 к) из Ерчега (Ивањица), СТЕВОВИЋИ (1 к) из Дружетића (Горњи Милановац), СПАСОВИЋИ (3 к) из Ерчега (Ивањица), СЕЛАКОВИЋИ (1 к) из Сеништа (Стари Влах), а СТРУГАРИ (1 к) из Цетиња;

ТЕРЗИЋИ I (3 к) из Властељица (Драгачево), ТЕРЗИЋИ II (1 к) из Вапе (Сјеница), ТЕРЗИЋИ III (2 к) из Чипаља (Сјеница), ТРМЧИЋИ I (1 к) из Аљиновића (Пријепоље), ТРМЧИЋИ II (1 к) из Комарана (Нова Варош), ТРМЧИЋИ III (1 к) из Лопижа (Сјеница), ТУТУНОВИЋИ I (1 к) из Слатине (Чачак), ТУТУНОВИЋИ II (3 к) из Премеће (Чачак), ТОДОРОВИЋИ (1 к) из Негришора (Драгачево), ТРИФУНОВИЋИ I (1 к) из Сребренице, ТРИФУНОВИЋИ II (1 к) из Прања-

на (Горњи Милановац), ТРИПКОВИЋИ (2 к) из Милошевог Дола (Пријеполје), ГОШИЋИ (2 к) из Кузмичева (Нови Пазар), ТОПАЛИЋИ (1 к) из Бргула (Вареш), ТОМОВИЋИ (1 к) из Пријеполја, ТОМАШЕВИЋИ (1 к) из Трнавe (Чачак), ТАНАСКОВИЋИ (1 к) из Вранића (Чачак), ТАТОВИЋИ (1 к) из Нове Вароши, ТАСИЋИ (2 к) из Нове Вароши, а ТОМИЋИ (2 к) из Премеће (Чачак);

ЋУБРИЦИ (1 к) су из Доброг Дола (Ивањица), ЋИРОВИЋИ (1 к) из Виче (Драгачево), ЋОЈБАШИЋИ (1 к) из Медовина (Ивањица), ЋОСИЋИ (1 к) из Стапара (Ужице), ЋОСОВИЋИ (3 к) из Брезове (Ивањица), ЋУРЧИЋИ I (3 к) из Смиљевца (Ивањица), ЋУРЧИЋИ II (1 к) из Брусника (Ивањица), ЋУРЧИЋИ III (2 к) из Глађице (Ивањица), ЋУРЧИЋИ IV (2 к) из Милатовића (Драгачево), ЋЕРИМАНИ (10 к) из Медовина (Ивањица), ЋЕНДИЋИ I (6 к) из Премеће (Чачак), ЋЕНДИЋИ II (4 к) из Губереваца (Драгачево), и ЋЕНДИЋИ III (3 к) из Доњег Дубца (Драгачево; иначе, сви ови Ћендићи пореклом су из Губереваца);

УСКОКОВИЋИ (1 к) су из Високе (Ариље);

ФИЛИПОВИЋИ (1 к) су из Поздеричића (Вижеград);

ЦУПАРИЋИ (1 к) су из Аљиновића (Пријеполје), ЦВЕТКОВИЋИ I (2 к) из Јездине (Чачак), ЦВЕТКОВИЋИ II (1 к) из Кушића (Ивањица), ЦВЕТКОВИЋИ III (1 к) из Стопање (Трстеник), а ЦОГОЉЕВИЋИ (2 к) из Губереваца (Драгачево);

ЧАПРИЋИ (2 к) су из Брусника (Ивањица), ЧАЛУКОВИЋИ (1 к) из Петнице (Чачак), ЧУБРИЋИ (1 к) из Горачића (Драгачево), ЧАКАРЕВИЋИ I (3 к) из Сугубина (Сјеница), ЧАКАРЕВИЋИ II (2 к) из Котраже (Драгачево), а ЧЕКЕРЕВЦИ (1 к) из Брезове (Ивањица);

ЦАМБАСОВИЋИ (5 к) су из Амзића (Нова Варош);

ШАРЧЕВИЋИ (1 к) су из Лисе (Ивањица), ШУЛУБУРИЋИ (2 к) из Лисе (Ивањица), ШАПОЊИЋИ (2 к) из Мишевића (Нова Варош), ШУНДЕЦИ (1 к) из Тасева (Пријеполје), ШАРКОВИЋИ (1 к) из Пешина (Нови Пазар), ШИМИЋИ (1 к) из Станишевца (Вишеград), ШЉИВИЋИ (1 к) из Трнавe (Чачак), ШАРЦИ (1 к) из Рашке, ШВАБИЋИ (1 к) из Бањице (Чачак), ШУТИЋИ (1 к) из Трнавe (Чачак), ШПАНОВИЋИ (1 к) из Београда, а ШВАЈГАРИ (1 к) из Крања (Словенија).⁴⁶

46. У комплетирању података о досељеницима после Другог светског рата изузетну помоћ аутору овог рада пружио је Славко Прелић, шеф Месне канцеларије у Атеници.

Документа, посебно матична књиге (крштених, венчаних и умрлих), службени државни списи и други записи помињу и неке друге родове, којих више нема на овим просторима.

Тако су у тевтер чибука за 1822. годину унесени, као власници ситне стоке (оваца и коза): СТЕФАНОВИЋИ, КРЛОВИЋИ (касније одсељени у чачанску Жежевицу), АВРАМОВИЋИ (Велисав, највероватније предак Велисављевића), КРЉЕ, ПУАНЦИ (преци Марковића), НОВИЋИ (вероватно преци Средојевића) и МИНИЋИ. Тада се као посебна села помињу Дрвари и Обала. У једном другом тевтеру поминути су: ПОПОВИЋИ (раније ПАЛАЛИЋИ, пресељени у оближњу Лозницу), СИНЂИЋИ, ВИЛИМАНОВИЋИ и ДМИТРОВИЋИ.

Две године касније и тевтер чибука унесени су: КАПЕТАНОВИЋИ, МИЛОВАНОВИЋИ, МИЛУТИНОВИЋИ, ПАЈИЋИ (преци ТЕШОВИЋА, по којима се један атенички потес назива Тешовина и којих више нема у овом селу), МАКСИМОВИЋИ, КРГОВИЋИ (по којима се један потес назива Крговина) и ТОМОВИЋИ.

Један тевтер из 1830. године ЛИШАНЕ-ЛИШАНЧИЋЕ „зна” као НИКОЛИЋЕ. У том тевтеру су и: РАДОЈЕВИЋИ, ПУАНЦИ, АВРАМОВИЋИ, ДМИТРОВИЋИ, СТАФАНОВИЋИ, МИЛОВАНОВИЋИ (Исаило, највероватније предак Исајиловића), АРСЕНИЈЕВИЋИ, НЕНАДОВИЋИ, СЛАВКОВИЋИ (не ови данашњи), МИЛОШЕВИЋИ, МИЈАИЛОВИЋИ, МАЈСТОРОВИЋИ, ЋУСТУПИ, НОВИЧИЋИ, ВИЛИМАНОВИЋИ, ВУКАДИНОВИЋИ, ЋОРИЋИ, ЖУЈОВИЋИ, ЧПРЉЕВИЋИ, ДИВЦИ, ДАВИДОВИЋИ, СТОВРАЗИ, БЕРКОВИЋИ, ГОЈКОВИЋИ, ЈОВАНДИЛОВИЋИ, КОЈИЋИ, ГЛИГОРИЈЕВИЋИ, МАРИНКОВИЋИ, ПОПОВИЋИ (не ови данашњи), ЋЕРАНОВИЋИ.

Године 1839. и: КОЈИЋИ, ГАЛОЋЕ, СТОВРАГОВИЋИ, МИЛОРАДОВИЋИ, НОВОВИЋИ, СЕКУЛИЋИ, ШИЉКОВИЋИ, КРГЕ, МЈАИЛОВИЋИ, ДИМИТРИЈЕВИЋИ, НЕШКОВИЋИ, РАДОСАВЉЕВИЋИ (не данашњи), ЈОКСИМОВИЋИ, АРСЕНИЈЕВИЋИ, НЕНАДОВИЋИ, ТЕШИЋИ...

При попису имовине и лица 1863. године помињу се, поред осталих: ВУЈИНОВИЋИ (ако нису Војиновићи), ТЕШОВИЋИ, МАРИНКОВИЋИ, ЦАМАДАНОВИЋИ (било их и раније), НОВОВИЋИ, ВУКАДИНОВИЋИ, МИЉКОВИЋИ, РАКОВИЋИ, МИЛОШИЋИ, МИЛОРАДОВИЋИ, ВИТОРОВИЋИ, БРЕЗОВЦИ (Миликићи – Милекићи, пореклом из драгачевских Брезовица), ИКОДИНОВИЋИ, МАЈСТОРОВИЋИ и ВУКАЈЛОВИЋИ.

До средине XIX века, иначе, уочавају се и оваква презимена: ВАСОЈЕВИЋИ (касније НОВИЋИ и НОВОВИЋИ, можда Средојевићи), АРСЕНИЈЕВИЋИ, ТОВЕРЛИЋИ, НИШАНЧИЋИ и МИШАНЧИЋИ (највероватније Лишанчићи), КЕРЛОВИЋИ и КРЛОВИЋИ (касније одсељени у чачанску Жежевицу), МИХАИЛОВИЋИ, ИЛИЋИ (не данашњи), АВРАМОВИЋИ, БРКОВИЋИ, БОРИСАВЉЕВИЋИ (досељени из старовлашког Буковика), БОЖОВИЋИ, БИЈАДИЋИ, ГЛИШОВИЋИ, ГОЈКОВИЋИ, ДРАМЛИЋИ (досељеници из драгачевске Гуче), ДИНКОКЕ-ЋИНКОКЕ, ИВАНОВИЋИ, ЧУПОВИЋИ (преци Јеротијевића), КРСМАНОВИЋИ, МЕАНЦИЋИ, МИТРИЋИ (ако нису Дмитрићи), МИЈАИЛОВИЋИ, ОБРАДОВИЋИ, ПАЧОВИЋИ, ПАЛИЋИ (ако нису Палалићи), РАДОЈИЧИЋИ, СТАРОВА(СИ), ЋУСТУПИ и ЋУСТУПОВИЋИ (данас Симовићи у суседној Трнави), ШТУЛОВИЋИ. Потом: АНДРИЈЕВИЋИ, АНДРИЋИ, ВЕСЕЛИНОВИЋИ, БАРАЛИЋИ (неки старији од данашњих), ДИМИТРИЈЕВИЋИ, КОЛИЋИ, ВУКАДИНОВИЋИ, РАДОВИЋИ, СИМОВИЋИ, РАДОВАНОВИЋИ, ПУАНЦИ (преци Марковића), ВУКСАНОВИЋИ, ВЛАЈОВИЋИ, ДАМЊАНОВИЋИ, ДАВИДОВИЋИ, ЈОКСИМОВИЋИ, КОВАЧЕВИЋИ, МАРТИНОВИЋИ, НЕНАДОВИЋИ, ПОПОВИЋИ (стари, не данашњи, можда Палалићи у Лозници), ТАНАСКОВИЋИ, ЧЕКЕРЕВЦИ, ВАСОВИЋИ, РАВНИЧАНИ, МИТРОВИЋИ-ЧАЛАВРЦИ, ГЛИШИЋИ (стари), БЕАРСКИ...

Перишићи-Данојлићи су једно време носили само презиме ДАНОЈЛИЋ. Неки атенички родови помињу се и у XX веку, а више их нема у овом насељу. Један МАРТИНОВИЋ (Душан) погинуо је у рату 1913. године. Витомир КОПУНОВИЋ је погинуо у Првом светском рату. Погинуо је и један ПЕЈЧИНОВИЋ. У том рату учествовали су и ВУКОВИЋИ, али и ГЛАВИНЕ (Радосав и Јован).

Наравно, и они су део историје Атенице.

У двадесетој свесци Зборника радова Народног музеја (Чачак, 1990), истраживач Драгољуб М. Павловић публиковао је списак учесника у Првом и Другом српском устанку из рудничке и пожешке нахије. Из Атенице то су били: Јован ЛИШАНИН, Милован МАРКОВИЋ, Јован МИШОВИЋ, Антоније БЛАЂАНИН, Милисав ВОЈИНОВИЋ, Јован ЛАЗОВИЋ, Гајо БЕЛОПАВЛИЋ, Радован ЕРИЋ, Марко АЛЕМПИЈЕВИЋ, Мијаило ЈАНИЋ, Милош ЛИШАНЧИЋ, Теофило ПАЛАЛИЋ, Борисав ПАЛАЛИЋ и Пајо КЕРЛОВИЋ, а из Кулиноваца Симеун ЗАГОРЧИЋ. Неких од ових родова више нема у Атеници:

старих МАРКОВИЋА, МИШОВИЋА (они су из Кулиноваца), БЛА-
ЂАНИНА, ЛАЗОВИЋА, БЕЛОПАВЛИЋА, ЕРИЋА, АЛЕМПИЈЕ-
ВИЋА, ЈАНИЋА, КЕРЛОВИЋА-КРЛОВИЋА (одсељени у чачанску
Бањицу).⁴⁷

POPULATION D'ATENICA

En ayant recours à des documents historiques de source, à des renseignements figurant sur des monuments funéraires, aux documents conservés dans les archives privées et aux dires des personnes âgées, l'auteur établit, dans le présent ouvrage, l'origine de toutes les vieilles familles d'Atenica, village des environs immédiats de la ville de Tchatchak. L'auteur fournit également des informations sur le nombre actuel de foyers, sur les „slava" /fêtes familiales/ et sur la migration des habitants vers d'autres agglomérations, surtout vers des villes.

Les familles les plus anciennes d'Atenica arrivèrent dans ce village au XVIIIe siècle. Les plus nombreuses étaient celles qui provenaient du Stari Vlah et du Dragačevo. Ces dernières s'établirent en général sur les terrains qu'elles avaient achetés auparavant. La plupart de celles-ci étaient originaires de Goračići. C'est après 1950 que l'on enregistra la plus grande affluence des nouveaux venus. Ceux-ci, avec de rares vieilles familles se bâtirent leurs maisons plus près de Tchatchak, si bien que l'on vit se former une nouvelle agglomération /c'est précisément le nom que porte cette partie d'Atenica/ qui finit par s'incorporer dans l'ensemble urbain de Tchatchak.

Radovan M. Marinković

47. Подаци о фамилијама којих више нема у Атеници су из докумената Међуопштинског историјског архива у Чачку и расположиве литературе.

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗЕОЧКЕ ФАМИЛИЈЕ

Радојко Николић
УУ 32000 Чачак
Пигова 6

UDK: 314.62.06 "18/19" (497.11)

Овај текст о зеочким фамилијама и породицама уједно је и запис о становништву Зеока у његовом настајању током XIX и почетком XX века, као и о његовим досељеничким коренима, имовинском стању, сродничким и кумовским везама, променама и устаљивањима презимена и, напоскон, о коначном гашењу појединих породичних заједница. Али, највише ће бити речи о преломном раздобљу – када су се фамилије почеле заснивати под данашњим презименима, односно о времену у коме су живели њихови прави зачетници. Расветлиће се, наиме, само почетно гранање родословног стабла (оснивач фамилије и његово прво и друго колено), на које ће свака породица лако моћи да додаје своје нове нараштајне гране.

Веродостојност сваког податка у овом својеврсном селском родопису заснована је на изворним писаним документима, у које спадају: чибучки тефтери (1822, 1824), тефтер десетка жита (1833), тефтери пореских глава (1835, 1839), протоколи рођених, венчаних и умрлих тијањске парохије (1837–1920), попис зеочких домаћинстава (1863) и текст

„Зеоке” у монографији Јована Ердѣљановића „Доње Драгачево” (1902).^{*} Сем тога, коришћени су натписи са старих споменика на зеочком гробљу и усмена казивања поузданијих познавалаца породичне и селске старине. Све ове изворе ваља подразумевати као правоважни ослонац за сваку исказану чињеницу, тврдњу и закључак у овом раду, јер се већина од њих неће у њему изричито и појединачно наводити, осим у случајевима када су, заиста, неопходни за нека посебна поређења и разјашњења.

У старинском селу и засеоку, у коме се цео комшилук познавао „лицем у лице”, лично име или надимак били су довољни да укажу на основне особености сваког суседа, па за њих строго одређено презиме није ни било од неке практичне важности. Сељани су се међусобно ословљавали само крштеним именом, па зато све до половине XIX века и у „Написанију умирајушчих” тијањске парохије (1837–1858), којој је припадало Зеоке, срећемо преко половину уписаних беспрезимених покојника. Преминули су: Петар, Јован, Јовко, Максим, Гаврило; представиле се: Перуника, Обренија, Стамена, Спасенија, Аница. Жене су чешће без породичног имена, па се тешко може докучити коме су мужу припадале, а још је мучније дознати чија су и како су се презивала деца, означена једино као младенци. Презимена су у то време махом навођена само за виђеније људе у селу и челнике чувенијих домаћинстава, али је за сваког назначавано да ли је из Зеока или из Којића.¹

Ради прегледнијег увида у настанак и развој појединих фамилија, пратићемо их по временској и просторно-заселачкој настањености. Најпре ће бити реч о староседелачким породицама, а то су оне које су у селу постојале пре и за време Првог и Другог српског устанка, а потом о млађим, које су се досељавале у току друге половине XIX века или су настајале призећивањем у домове без мушког порода. И једне и друге помињаће се редом према њиховој смештености у засецима Зеоке, Којићи и Скок.

^{*} Прави називи наведених извора су: Тефтер чибука Нахија пожешка, 1822 (АС, инв. бр. 269); Тефтер чибука Нахија пожешка, 1824 (АС, инв. бр. 299); Тефтер десетка жита Нахија чачанска капетанија драгачевска, 1833 (АС, Мин. финансија, ЗТ-100); Тефтер пореских глава округ рудничко-чачански капетанија драгачевска, 1835 (АС, инв. бр. 439); Тефтер пореских глава округ чачански срез драгачевски, 1839 (АС, инв. бр. 532); Пописна књига, округ чачански срез драгачевски, 1863 (АС, Мин. финансија, књига бр. 206); Ј. Ердѣљановић, *Доње Драгачево, Српски етнографски зборник*, СА, Београд, 1902, IV.

1. Зеоке и Којићи су били најпре засебна села, па су Којићи доцније изгубили тај статус у корист Зеока. Иначе, Зеоке су сачињавала четири засека: Зеоке (у ужем смислу), Којићи, Скок и Брежђе. У протоколима рођених, венчаних и умрлих наводе се до 1855. године само Зеоке и Којићи, а од тада једино – Зеоке. Скок и Брежђе се не помињу ниједном, јер су рачунати као саставни делови Којића, док је Скок уписан само неколико пута на надгробним белезима из XIX века.

СТАРЕ ФАМИЛИЈЕ

ГАВРИЛОВИЋИ – Оснивач фамилије Гавриловић је Гаврило Марковић, који је поменут у чибучком тефтеру из 1822, а потом у тефтеру пореских глава 1839. године. Међутим, он се јавља и са презименом Станић (од 1838. до 1845), али и као Станчић, свакако по мајци Стани-Станки. Гаврилов син Сретен се по очевој смрти (1846) већ следеће године презива Гавриловић и то ће се презиме од тада заувек усталити. Сретен је 1863. живео у домаћинству са мајком Иконијом, а умро је у дубокој старости 1911. године оставивши за собом синове Светомира, Милисава и Божидара. (У ову фамилију не треба рачунати истоимену породицу Благоја Гавриловића Дилда, који се почетком XX века призетио на Остојића кућиште.)

МАНДИЋИ – Ова је фамилија добила породично име по удовици Манди „Зеочкој”, умрлој 1851. године. Та Манда је била супруга рано преминулог Јована Марковића, по коме је његов син Ристо једно време имао презиме Јовановић, како је оглашен и кад је умро (1862), а које се последњи пут појавило осамдесетих година уз имена Ивана и Милована Мандића. Презиме Мандић је први пут поменуто 1839. године, а већ 1863. постојала су три Мандића домаћинства, чије су старешине били Димитрије, Обрад и Ристова удова Миросава. Занимљиво је да је Ристо 1844. године убележен као Станић, што указује да су Мандићи и Гавриловићи (чије је старо презиме такође било Станић) истог порекла, а и заједничко им кумство на то упућује.

СИМОВИЋИ су се претходно презивали Или[ји]ћи и Илијашевићи по Илији Марковићу², уписаном у све тефтере кнез-Милошевог доба. Године 1839. с њим је убележен и Симо „син му”, по којем ће се доцније успоставити фамилија Симовић. Презиме Илић се јавља све до краја XIX века, Илијашевић и по Првом светском рату, а Симовић је почело постепено да се учвршћује тек после 1875. године. Главе два домаћинства са укупно 11 укућана били су 1863. године Радован и Мијаило Илијић. Радован је био присут, а уз Мијаила је једном (1868) приденута погрдна одредба Куштровић. Симовићи су доиста имали надимак Куштро, који означава особу тршаве, коврцаве или рашчупане косе. Право име оснивачу ове фамилије, Симу, било је Симеон, а који је иза своје смрти (1859) оставио синове Саву и Милосава.

2. Године 1841. умро је као житељ зеочки неки Марко Царевић који је свакако заједнички предак Гавриловића и Мандића, а можда и Симовића, јер су се сваки од заснивача ових фамилија презивали Марковић, па је велика вероватноћа да су сва тројица били синови тог Марка.

НИКОЛИЋИ – Оснивач Николића је Никола Мићић, који се помиње у тефтерима до 1833. године, јер је већ следеће умро (а можда и убијен због старих бунтовничких греха почињених у време Ђакове буне). По Николиној смрти остала је његова жена Стојна „обтерећена са 5^{оро} ситно деце”, по којој су се њени потомци четрдесетак година презивали Стојнићи. Презиме Николић је поступно установљавано после Стојнине смрти 1863. године, па је неизменично бележено са Стојнић, а потпуно је преовладало крајем XIX века. Иначе, Николићи су првобитно били Мићићи, по Николином оцу Мићи, а све садашње њихово потомство потиче од Николиних синова Милана и Миће. (Милан је као старешина домаћинства од девет чланова 1863. године пописан као Стојнић).

МИЋИЋИ – Браћа од стричева Симо и Василије задржали су старо презиме Мићић, под којим су убележени у списку пореских глава из 1839. године. Од Сима (који је 1833. означен као Милосављевић, а умро 1841. године) није остало порода по мушкој линији па је лозу Мићића наставио Василије, али се и она 1964. године угасила са смрћу његовог унуком Богосава-Боја. На огњиште Мићића био је дошао усињени Радојица Милошевић из Ртара, па пошто ни он није имао деце, ту се задомио нови усинак Драго Митровић, звани Босанац, који је у тај дом примљен 1942. године као избегло петогодишње дете из села Мислова код Хан-Пијеска.

ПЕТРОВИЋИ – Зеочки Петровићи добили су породично име по Петру Миловановићу, депутату који је учествовао на Сретењској скупштини при усвајању устава Кнежевине Србије 1835. године. Петар је умро 1837, а већ следеће године син Спасоје му је под презименом Петровић, које се од тада заувек усталило. Главна родословна грана ове фамилије ишла је линијом Спасојевог сина Милана, док је сав пород од другог сина Уроша изумро још пре његове смрти (+1892). Због многог умирања подмлатка, Петровићи нису могли да заснују већу породичну задругу, па су стално остајали на једној кући (мада су 1863. године у два домаћинства, којима су управљали Милан и Урош, имали једанаест укућана).

ЈАНКОВИЋИ су се у току XIX века тројако презивали. Осим Јанковићи били су једно време Максимовићи и Амицићи. Зачетник првобитног фамилијарног имена је Јанко Трифуновић, отац драгачевског кнеза и капетана Максима Амице, који је умро од куге 1817. године. Први пут презиме Јанковић је поменуто 1810. на надгробном белегу Јанковог сина Милоја „от села Зеока”. После Максимове смрти уз то основно презиме напореда се јављају Максимовићи (до 1868) и

Амиџићи (до 1873). Године 1863. на челу домаћинства од 13 чланова стајао је Амиџин син Лазар Максимовић. Занимљиво је да су потомци најстаријег Амиџиног сина Милије, Милош и Миладин, поменути по два пута као Милићи.

РИСИМОВИЋИ – Први пут се заподенуло презиме Рисимовић 1838. године, а понео га је Борисав, најстарији син Рисима и Танкосаве Јанковић. Рисим је брат капетана Максима Амиџе, а на надгробном споменику је означен као „главни Србин из фамилије зеочке” (1847)³, а Танкосава је она робиња која је 1815. године, умакавши из турског логора, јавила кнезу Милошу у Љубићу да се Турци спремају да беже из Чачка. Борисав Рисимовић (који је и сам са браћом Милојем и Ранком у почетку био Јанковић) пописан је 1863. године као старешина задружне породице од 15 укућана. Потоњи Рисимовићи воде порекло од Борисава и Милоја, док је пород од Ранка изумро још пре Јаворског рата.

ВУКОВИЋИ – Почетно презиме Вуковића је Вучићевић, добијено по Вучићу Стевановићу, за кога је у тефтеру из 1839. године као пореска олакшица уписано да је стар 60 година „и нездрав и има сина на женидбу”. Тај син је Новица, који је већ 1833. био убележен као Вучићевић, а то ће се презиме појављивати све до 1885. године, али покоји пут и као Вучковић. Садашњи његов облик, Вуковић, почео се уписивати још од 1840. и постепено је наткрилио оба претходна. У години 1863. било је пет малих домаћинстава ове фамилије – три Вучићевића, два Вуковића – над којим су старешинство имали Новичини синови Тодор, Јовица, Дмитар, Милисав и Милош.

ПАНТОВИЋИ су потомци Панта Радојичића, чије се име наводи у тефтерима из тридесетих година XIX века, а у оном из 1839. означен је као „сакат у ногу и у руку”. Отуда је, осим Пантовић, убележено неколико пута и презиме Радојичић, а само једном и Пантелић. Године 1863. на челу петочлане породице био је Јован Пантовић, али је његов дом ускоро заувек запустео јер су му укућани за кратко време поумирали. Три Пантовића пунолетна мушкарца, од којих два тек ожењена, упокојили су се у размаку од девет година (Радојица 1859, Милосав 1864, Јован 1868), док се Јовановим трима малолетним кћеркама губи сваки траг. Са Јованом, коме су надгробни белег подигли тутори Обрад Рисимовић и Јанко Јанковић, Пантовићи су се коначно угасили, а њи-

3. Чињеница да је постојала посебна фамилија Зеочка указује на могућност да се читав за-селак по њој прозвао Зеоче. Та фамилија је, у ствари, друго име за стари род Берјана–Берјановића, који се разграно у десет фамилија (Јанковић, Рисимовић, Николић, Вуковић, Петровић, Мићић, Мандић, Гавриловић, Симовић, Тупајић).

хово земљишно имање је већином припало туторима. Изузетак је да је оснивач ове фамилије једном уписан и као Пантелија Брезјанин (1847), што упућује на назив некадашњег засеока Брежђе (Брезје), у коме су Пантовићи били настањени.

ЦВЕТИЋИ – Године 1833. записано је име Радоње, 1835 – Рада, а 1839 – Радоја Цветића. То је иста пореска глава, којој се после тога губи сваки писани помен. Раде и Перуника су 1837. године добили сина Сретена, али да ли су и он и они убрзо помрли или се одселили нема никаквих поузданих доказа. Зна се само да ове породице није било при попису становништва 1863. године и да на давнашње постојање Рада Цветића опомиње назив његове некадашње окућнице која се зове Радови-на.

ВУЧЕТИЋИ – Родоначелник Вучетића је Вучета Милошевић, који се под тим презименом појавио тридесетих година XIX века, а тако је уписан и на надгробном обележју. Као и Панту Брезјанину, Вучети је, кад је умро (1845), уз име, придодата заселачка одредница Брезнац, јер је и он живео на потесу Брежђа (Брезја). Од сина тог Вучете, Маринка (односно од његових синова Милована и Драгића) потиче све Вучетића потомство, јер Вучетин старији син Јован, који је 1863. био старешина породице од 10 чланова, није оставио крвне наследнике.

ЂОРЂЕВИЋИ – У чибучким и пореским тефтерима тројако је уписиван челник Ђорђевића фамилије: као Ђорђе Ђоровић, Ђор-Ђорђе и Ђорђе Радојичић. Објашњење за надимачку одредбу „Ђор” налази се у пореском списку из 1835. године, у коме је наведено да је Ђорђе „стар и ћорав”, што је потврђено и у „примечанију” из 1839. („ћорав рањен”). Ђор-Ђорђе је умро 1847. године, а оставио је иза себе сина Сретена, који је 1863. био старешина породице од девет укућана. Ђорђевићи су род са несталим Пантовићима, јер су са њима имали исте кумове, а једно су се време, као и они, презивали Радојичићи.

ИВОВИЋИ – Заснивач Ивовића је Иван Петровић-Перовић, син Петра Томића, означеног у пореском списку из 1835. године као „сакат од живине”, а 1839. као „сакат у ногу и одвећ убог”. Иван је 1863. управљао породицом од седам укућана, а умро је 1875. године, али су његови потомци и даље у црквене протоколе бележени као Томићи и Перовићи, док су Ивовићи трајали готово искључиво у усменом говору све до Другог светског рата. На Ивовића огњиште призетио се 1909. године Драгић Алексић из истог села, од када су званично нестали и Перовићи и Ивовићи.

КРЉАНЦИ су доби́ли презименску одредбу по засеоку Крљани горњостуденичког села Коритник, из којег су се доселили у време Првог устанка. Уз ту завичајну ознаку јављају се и презимена Милутиновић, Миловановић и Радивојевић. Најпре се помињу Јован и Грујица Крљанац (1822), затим Јован и Радивоје Милутиновић⁴ (1833–1839), као и Периша, који је 1835. године „одсељен у с. Вирово”. Истовремено с њима поменут је и Илија Миловановић, који је и на надгробном камени уписан као „Крљан: Миловановић” (1845), док је писани помен Радивојевића сасвим редак, а само се једном (1838), по Јовану, појавио и облик Јовановић. Ова четири краткотрајна презимена ишчезла су из државне администрације средином XIX века, али се у говорном опхођењу Радивојевић задржало и по Првом светском рату. Године 1863. у Крљанцима је било четири домаћинства са укупно 29 чланова, што је представљало најбројнију фамилију у селу. Њихове су старешине били Миливоје, Милисав, Радивоје и Ранко (који се по оцу огласио као Сретеновић).

АЛЕКСИЋИ – Презиме Алексић било је устаљено још пре Другог устанка по неком Алекси о коме се ништа не зна. У свим тефтери-ма од 1822. до 1839. убележен је Симо Алексић, по коме су се Алексићи једно време презивали Симовићи, како су уведени и у пописну књигу 1863. године, када је кућевни старешина био Петар Симовић. Овај је Петар имао надимак Зера, а од његових синова Пантелије и Илије (који су и сами повремено, све до краја XIX века, ословљавани као Симовићи) умножили су се сви Алексићи. Презиме ове фамилије неочекивано се дуго задржало и за неке „старе” Аврамовиће, који су проистекли из Алексића рода.

АВРАМОВИЋИ – Родоначелник Аврамовића Аврам (+ 1851) уписиван је у чибучке и пореске тефтере од 1822. до 1839. године као Алексић, а презиме Аврамовић (које је неколико пута поменуто и као Аврамковић) први пут се приметно 1849. године уз његовог сина Сретена, који је 1863. године старешовао домаћинством од 11 чланова. Али, Аврамови и Сретенови потомци рачунати су и даље као Алексићи све до почетка XX века. Тако су Аврамови унуци од сина Лазара, Матије и Гаврило, и крштени и венчани као Алексићи, како су крштавана и њихова деца све до 1909. године.

4. У чибучком тефтеру из 1824. године уписан је неки Радивоје трговац. То је свакако Радивоје Крљанац-Милутиновић, од кога ће се приметно презиме Радивојевић, а који је 1839. године у списку пореских глава убележен као бесомучан.

ЛОНЧАРЕВИЋИ – Преци ове фамилије су досељени из пожешког села Рогу, у којем се од старине грнчарило и лончарило. Они су потомци Милосава Лончара и његовог сина Перише, који се помињу у документима из доба прве владавине кнеза Милоша. Периша је по оцу једном (1838) убележен као Милосављевић, а по њему су се Лончаревићи закратко презивали Перишић, у првом реду његов син Станиша, старешина породице која је 1863. године имала 14 чланова. Презиме Милосављевић се потпуно губи после четрдесетих, Лончар шездесетих, а Перишић седамдесетих година XIX века, док се Лончаревић успоставило 1835. године. Лончаревића род се разграно од Станише, његове браће Милана и Милије и синова Саве, Радомира и Витомира.

ЋАЛОВИЋИ су са овим презименом први пут поменути 1822. године (Јован и Андрија), али су у току читавог XIX века преовлађивали облици Ћалов и Ћаловљевић, а њих је постепено пратило и преузимало мах новонастало Ћаловић. Оснивач фамилије је Јован Милићевић Ћалов, који је уписан на надгробном споменику као зеочки кмет (1843). Године 1863. на челу једног Ћаловљевића домаћинства био је Јованов син Тиосав (12 укућана), а другим је, с три члана, старешовао Андрија, за кога је наведено да је луд. У Ћалове је тада спадао и самац Сретен Петронијевић, који је тако именован по оцу Петронију, иначе Јовановом синовцу.⁵

ЂУРАКИЋИ – Као Ђурака први је именован 1833. године Марко Ђурака, а тако је после две године означен и Маринко, вероватно његов брат. Најраније породично име Ђуракића рода било је Плећовић, добијено по Арсенију Плећу–Ђураки, а које је последњи пут убележено 1846. године уз Арсенијевог сина Марка. Презиме Ђурака ће се помињати све до 1863, када је први пут уписано као Ђуракић уз име Стевана, главе породице од седам укућана. (Овај је Стеван у књизи венчаних 1855. године, по оцу, уведен као Марковић.) Али, и даље се оба облика употребљавају наизменично, да би почетком XX века сасвим преовладао млађи – Ђуракић, мада се у усменом опхођењу мештана и до најновијег времена људи из те фамилије ословљавају као Ђураке.⁶ Од Ђуракића је и Маринков сакати син Милија, који је у пописној књизи 1863. преименован на Маринковић.

5. Презиме Ћаловић је постало од речи *ћалов*, која означава приглупу и будаласту особу. Сматра се да је овај погрдан и увредљив надимак дошао од Турака, пред којима се један од предака ове фамилије правило *ћаловаст* да би избегао неку већу опасност.

6. На једно од три Ђурачка домаћинства привенчао се после Другог светског рата Страјин Веселиновић из Горачића, који је прихватио презиме – Ђуракић.

ОСАЋАНИ је старо презиме Јокића и Васовића, чији су се преци доселили из Осата у Босни. Као Осаћани помињу се браћа Јоко (који је у пореским тефтерима означен као килав) и Василије-Васо, по чијим су именима засновани Јокићи и Васовићи. Јоко и Васо су помрли половином XIX века, а њихово је презиме по Осату трајало још двадесетак година. Године 1863. било је три породице Осаћана. Старешина једне био је Вук Јокић (пет укућана), друге Милош Васовић (три), а треће Милан Васовић (пет). И док су се Јокићи и до данас одржали, Васовићима је изашао животни уврстак после Другог светског рата, када је умрла Ковина, удовица Милана Васовића, погинулог у Првом светском рату. На Васовића се имање призетио Михаило Вуковић из истог села, чији га син Вучић данас обдржава.

РАНЋИЋИ – Подаци из прве половине XIX века показују да су се Ранђићи презивали Аранђићи, по некој знатнијој жени Аранђији. Тек од 1857. године почело се ово презиме појављивати без почетног „А”, али је оно и даље живело напоредо с новим. Први познати Аранђићи били су Јован и син му Михаило и Глигорије-Глишо, чија се имена налазе у тефтерима из доба прве владавине кнеза Милоша. (Глигорије-Глишо је 1835. убележен и као Пауновић, јамачно по оцу Пауну, а Јован је 1839. уписан у порески списак као „нездрав и 60 год. стар”.) На челу два Ранђића домаћинства 1863. године били су Милош Ранђић (девет чланова) и Обрен Аранђић (шест чланова). Од њих двојице и Милошеве браће Милана и Марка развио се Ранђића род.

ПАЈОВИЋИ су пореклом од неког Павла-Паја, о коме ни писани ни усмени извори ништа не знају. Први именовани Пајовићи, Михаило и Гаврило (свакако браћа) поменути су у тефтерима из треће и четврте деценије XIX века, а помрли су исте, 1853. године. Ово се презиме рано учврстило и није подлегало променама, осим што је 1824. године Михаило Пајовић уписан као Кириција, што указује да се он бар неко време бавио кирицилуком. Изузетак је и што је Гаврилов син Обрад приликом венчања (1848) означен као Гавриловић. Године 1863. постојала су три Пајовића домаћинства са укупно 19 чланова, чије су старешине били Обрен, Марко и Обрад. (После Другог светског рата на једно од три Пајовића домаћинства призетио се Стојан Ђунисијевић из Ртара.)

КУВЕЉИЋИ – Према Ердељановићу, Кувеле су се у време Карађорђевог устанка доселили „од некуд од Сјенице”, а старинско им је презиме било Игоре. Име ове фамилије изведено је од надимачке речи

нејасног значења *кувеља*. Њени житељи су и уписивани као Кувеле у чибучке и пореске спискове кнез-Милошевог доба. Први познати Кувеле су Димитрије (са синовима Јоксимом и Максимом) и Богдан, иза којих су остали Вуксан, Милан и Јован, који су 1863. године управљали са три одвојена домаћинства од укупно 24 укућанина. Већ од 1838. године улазило је у употребу презиме Кувелић, које ће сасвим преовладати тек крајем XIX века, али ће и до новијег доба у свакидашњем народном ословљавању остати и првобитни назив Кувела, као и новији – Кувелцац.

КНЕЖЕВИЋИ су пређашње породично име за Даковиће, Јевремовиће, Јовковиће и Василијевиће, а који су се доселили из златиборског села Сеништа у време Карађорђевог устанка. Кнежевићи се помињу углавном до 1880. године, а већ су се од четрдесетих година почели разделявати на Даковиће, Јевремовиће, Јовковиће и Дмитровиће-Василијевиће. Као Кнежевићи убележени су по први пут Јовко (1822), од кога су Јовковићи; Данило (1822), који је оснивач Даниловића, односно Дмитровића-Василијевића; Милош (1863), син Јеврема Михаиловића (од кога потичу Јевремовићи). Последњи пут презиме Кнежевић урезано је 1909. године на споменику Павла Јевремовића-Кнежевића, који је за време кнеза Михаила био „командир батаљону народне војске”.

ДАКОВИЋИ – Презиме Даковић се први пут помиње 1841. године, када се венчао Вучић Даковић, а породица им се 1863. године састојала од свега четири члана, на чијем је челу стајао Јован Даковић, који је живео са малолетном децом умрлог брата Вучића – Луком, Јеремијом и Ристом. Даковићима је предак Данило Кнежевић-Дмитровић, чији је надимак био Дако, а по коме су се његови синови Вучић и Антоније средином XIX века презивали и Даниловић. Пород овог дома био је махом женског рода, а мушки је рано умирао и коначно се угасио 1919. године смрћу двадесетогодишњег младића Николе, па се у Даковића кућу по Првом светском рату, за Лукину кћерку, привенчао Драго Јевремовић из истог села. По том Луки-Лују и зет је добио надимак Лујо, а његови синови – Лујовци.

ЈЕВРЕМОВИЋИ су потомци поменутог Јеврема Михаиловића, чије се име нашло у тефтеру десетка жита капетаније драгачевске 1833. године. Јевремов син Милош (заједно са браћом Павлом, Константином, Урошем и Млађеном) још се и 1863. године презивао Кнежевић, док је његов најближи сродник Мијаило већ тада био Јевремовић. Милош је предводио домаћинство од једанаест, а Мијаило од девет чланова.

ва. Од пет Јевремових синова и Мијаиловог брата Милана и синоваца Лазара и Миће Јевремовића се фамилија брзо увећавала, тако да је почетком XX века постала најбројнија у селу.

ЈОВКОВИЋИ – Зачетник Јовковића је Јовко Кнежевић, који се по оцу Лазару презивао и Лазаревић. Јовко је био учесник Другог устанка, а умро је 1839. године, после које се, по њему, заподенуло презиме Јовковић. Јовковића домаћинством од 10 чланова управљао је 1863. Јовков син Милорад, који је имао брата Јована и синове Косту, Александра, Танасија и Милоша. Милорад је био прави потомак некадашњег претка-кнеза, јер је као посланик Светоандрејске скупштине, (1858) потврдио да уме да обавља политичко-друштвене послове и да „кнезује” селом и општином.

ВАСИЛИЈЕВИЋИ – Осим Кнежевић, Василијевићи су се раније, као и Даковићи, презивали Даниловић, али и Дмитровић, а засновао их је Василије Дмитровић, брат Данила Дмитровића. (Даниловићи се јављају у црквеним протоколима до 1860, а Дмитровићи до 1875.) Старешина породице од четири члана био је 1863. Милоје Василијевић, који је живео у заједници са братом Матијом. Од њих двојице се развило не тако бројно потомство Василијевића. Неочекивано је да се крајем XIX века у књизи умрлих два пута нашло презиме Вишњић, добијено по Василијевој жени Вишњи.

СЕЛАКОВИЋИ – Презиме Селаковић први је понео неки Мален, који је 1822. године имао 25 оваца и коза. Доцније, све до пред крај XIX века, трајала су напоре два његова облика: Селак и Селаковић. Старешина домаћинства од шест чланова био је 1863. Андрија Селак, који је после две године (кад је и умро) означен као Селаковић. По овом Андрији његови су се синови Милисав и Радисав закратко оглашавали и као Андрићи. Селаци су приспели од Увца, из Сеништа, и њих су, према Ердџановићу, привели раније досељени Даковићи, али је ово првашње њихово презиме остало само за оне који су се настанили на Крљанском брду, док су се они на Скоку опраделили за нова породична имена: Маленовић и Ђуновић.

МАЛЕНОВИЋИ су од већ поменутог Малена Селаковића, који је у чибучком тефтеру из 1824. године, по оцу Танасију Савићу,⁷ уписан и као Танасијевић. (Иначе, Мален је 1840. поменут и с презименом Са-

7. Ове скокарске Савиће, од којих су Маленовићи и Ђуновићи, треба разликовати од Савића који су доцније настали од бабе Саве и који су настањени у „зеочком” засеоку. По Јовану Савићу његов је син Милош, иначе Маленовић, у књизи венчаних 1863. године уписан као Јовановић.

вић, а које ће се у писаној документацији сретати све до 1858. године). Домаћинством од шест чланова старешовао је 1863. Никола Танасијевић, који је два пута пре тога уписан и као Маленовић, а као такав је и умро (1894). Породично име Маленовић први пут је уписано 1843. године. Због претежног рађања женске деце (Милош Маленовић је имао седам кћерки, а ниједног сина) и учесталијег умирања мушког подмлатка, ова је фамилија остала на једном дому, а на њена су се „упражњена” женска огњишта призетила два зета из истог села: један из Каровића, други из Николића.

БУНОВИЋИ – Оснивач Ђуновића рода је блиски сродник Танасија Савића, Ђунисије (који је 1842. године означен и као Селаковић), а по коме су Ђуновићи у почетку били Ђунисијевићи. Презиме Ђунисијевић се јавило 1853, а десет година доцније старешина инокосног домаћинства био је Сава Ђунисијевић, који је живео у заједници са братом Илијом. Надимак одмила тог Саве био је Ђуне, па се по њему седамдесетих година учврстио нови облик презимена – Ђуновић. Све потомство садашњих Ђуновића води порекло од Саве и Илије.

ТУПАЈИЋИ за родоначелника имају учесника Другог устанка Радисава Тупају, који је под тим надимком поменут 1822, али и на надгробном белегу (1837), на коме је уписано да је „крабри војник био”. Тај Радисав је 1833. означен као Драгићевић, како ће бити уведен и после четири године у протоколу умрлих. Радисав Тупаја–Драгићевић је припадао старој зеочкој породици Берјани, на шта упућује и његово гробно место, које је на делу гробља на коме се сахрањују потомци Берјановића – Николићи. Тупајин син Лазар – Лазо једно се време презивао Радисављевић, али је 1863. пописан као Тупајић, када је старешовао задругом од 15 чланова, коју су сачињавали укућани његових синова Аксентија, Сретена и Милосава. Презиме Тупајић се први пут нашло у пореском списку из 1839. године, али су половином XIX века неколико Лазових потомака бележени и као Лазовићи.

КАРОВИЋИ – Према Ердџановићу, Каровићи су „од некуд из Старог Влаха” први дошли на Скок. Оснивач фамилије је Јован Каро, чији је надимак настао по турској речи *кара*, која значи црн. (И данашњи Каровићи су већином црнопути.) Јован Каро је поменут у чибучким тефтерима из двадесетих година XIX века, а у оним из тридесетих – као Миловановић. Каро је умро 1839. године, а на надгробном обележју је означен као „син Милована Даничића са Скока”, што значи да се породично име његовог рода кретало линијом Даничић-Миловано-

вић-Каро-Каровић. Презиме Каровић јавило се први пут 1849. године, а под њим су 1863. постојала два домаћинства са укупно 12 укућана. Једним је управљао Обрад, а другим Обрен, Карови синови.

МИЛОЈЕВИЋИ воде порекло од Милоја Петровића, чије се име наводи у тефтерима, почев од 1824. године. Непосредно после његове смрти (1844) приметно се презиме Милојевић и одмах усталило, а први га је понео Вујо Милојевић, који је 1863. био на челу велике задружне породице од 20 чланова, у којој су, поред осталих укућана, живела његова браћа Вељко, Миљко, Милован и Петроније и синови Милош, Милан, Тодор, Богосав, Добросав и Милисав. Вујо ће после те године добити још два сина, чиме је, уз пород од браће, створена широка биолошка основа за брзо повећање бројности потомака.

ПЕТРОВИЋИ (СЛОВИЋИ) – Раније презиме ових Петровића је Словић, по удовици Слови, која је за преко тридесет година надживела мужа Петра, на чијем је надгробном камену једино урезано: „Овде Петар”. Отуда је њен најстарији син Никола 1835. године убележен у пореском тефтеру као Удовичић, а коме је те и 1839. године порез смањен на половину „због удовности” и зато што је „бећар, са старом мајком и одвећ убог”. Никола Петровић је био старешина породице од шест чланова (1863), али је у међувремену бележен и као Словић, како су му се тада презивала и млађа браћа Станиша и Марко. Од ова три брата настао је сав потоњи пород Словића–Петровића. Током читавог XIX века у званичним писаним документима презиме Словић се кудикамо чешће среће него Петровић, а оно је у народу остало у честој употреби и до најновијег времена.

НОВИЈЕ ФАМИЛИЈЕ

ЂОКИЋИ – Први досељеник из рода Ђокића био је (А)Танасије Сеничанин, који је под ову завичајну одредбу уведен 1860, када му се родио син Ђурђе. Да су Ђокићи из сјеничког краја, који је у то време био у турском царству, упућује и податак да се те исте године венчао и Танасијев брат Петар са Тодором Сеничанин „из Турске”, а и за самог Танасија је у књизи умрлих потврђено да је „досељен из Турске”. Године 1863. на челу породице од осам чланова налазио се Танасије, а од њега и његове браће Петра и Луке потиче све потомство ове фамилије. Осим презимена Ђокић појавио се шездесетих и седамдесетих година неколико пута и његов дужи облик – Ђоковић. Ђокића је презиме при-

хватила и породица Пешић, која се у њихово суседство доселила из сјеничког села Ступа.

САВИЋИ су настали од Саве, друге жене Василија Мићића из Зеока, која је као удовица Витора Недељковића из Вирова дошла за Василија с приведеним десетогодишњим сином Алексијем, рођеним у Дучаловићима. По Василијевој смрти (1874) Сава се издвојила из његове породице и засновала ново домаћинство, а презиме по њеном имену поменуто је први пут 1873. године, када јој се син Алексије венчао. Данашњи Савићи су потомци од Алексијевић синова Милоја, Милована и Драгића, док му је син Светислав имао само женски пород.

ТОПАЛОВИЋИ – Пред Јаворски рат приспели су у подножје Главице Илија и Бојана Топаловић са синовима Веселином, Јовишом и Радомиром. За Илију је у књизи умрлих (1884) наведено да му је место рођења „село Трудово окр. ужички” и да је „досељен пре 10 год. у Зеоке”. Да су Топаловићи потекли из Трудова потврђују и записи у књизи венчаних за Илијине синове Веселина и Јовишу, а да су „одозго” упућује и податак да им је тада кум био из завичајног краја – из Катића, испод Мучња.

ЦОКОВИЋИ (често уписивани и као Ђоковићи) су се обрели у Зеокама почетком деведесетих година XIX века, а стигли су из околине Нове Вароши, од села Комарана. У књизи умрлих је записано да је жена Гвоздена Цоковића Милица рођена „у Ст. Срби код Нове Вароши”. Синови тог Гвоздена, Сретен и Миладин, били су преке крви, па је први убрзо по доласку завршио као хајдук (1895), а и други је због некаквог преступништва робијао. Као храбром ратнику, Миладину се, пошто је одликован Карађорђевоом звездом, заувек изгубио траг негде при повлачењу српске војске 1915. године. Смрћу ове браће и њихових малолетних синова Цоковићи су се по мушкој линији угасили. Сретенова жена се преудала, а за Миладинову кћерку се привенчао зет из Рисимића. Погробно сећање на Цоковиће остало је на надгробном споменичку који су шестогодишњем Јовану, синчићу хајдука Сретена, подигли „чича Миладин и мати Трњина”.

ОСТОЈИЋИ – Као своје комшије у старом завичају, Остојиће су у Зеоке довели Цоковићи и настанили их уз себе, при самом крају села, у селској шуми у Враници. У књизи умрлих је посведочено да је Милисаву Остојићу место рођења „село Комарани у Стар. Србији”. Оставши без подмлатка (Милисаву су умрли син и три кћерке), и Остојићи су се, као и Цоковићи, убрзо утрли, а на њихово имање се 1910. године, уз

Милисављеву кћерку Миленију, привенчао Благоје Гавриловић Дилдо из Тијања. На краткотрајно постојање ове породице још једино опомињу накривљени пешчари на зеочком гробљу Милисаву (+ 1906), његовој кћерки Миленији (+ 1918) и жени Марти (+ 1924).

МАСАЛИ су се доселили из околине Прибоја док су се још водиле битке на јаворском ратишту 1876. године, што потврђује и запис у књизи умрлих да је Анђелија, жена Вукадина Масала, рођена „у Босни, прешла у време рата у Србију”. Ближе завичајно одредиште обелодањено је у белешкама да је и Вукадину и Јанку Масалу место рођења било „село Бања у Турској”. У овој су се породици рађала и умирала деца Вукадина, Петра и Сава, од којих је једно угледало свет у Марковици, где су Масали у почетку били краткотрајно настањени и где су у суседним Дучаловићима стекли нове кумове. Године 1919. страдао је Живојин Масал од ножа који је на њега потегао брат Светозар. Живојин је покопан при крају тек засноване окућнице на Главици, а са братом убицом, после петнаестак година, Масалска је кућа заувек запустела.⁸

ПАЈОВИЋИ – Први помен зеочких Пајовића (за разлику од којићких) је из 1883. године, када се Обрену и Новки родила кћерка Живана. Тај Обрен се коју годину пре доселио из ариљског села Брекова, а умро је 1905. Недоумицу о правом родном месту Пајовића уноси податак да је за Обреновог сина Вукашина у књизи венчаних наведено да је рођен у Белој Реци, а код Ердељановића пише да су Пајовићи дошли из Бјелуше. На Обрену „ариљску” постојбину опомињу и места живљења његових кумова. Један је био од Котлајића из Ступчевића, а други од Шолајића из Брекова. Од Обренових унука Војислава и Добросава (Вукашинових синова) настала су два мања домаћинства.

ВУКОСАВЉЕВИЋИ – Презиме Вукосављевић се у Зеокама појавило 1883. године, када се Филип Вукосављевић привенчао за Аноку Крљанац. За Филипа је тада забележено да је рођен „у Љепојевићима у Босни”, а да је становао у Грабу. И четири године доцније, кад му се родио син Велимир, Филип ће бити записан као житељ Граба. Са Велимировом погибијом у рату 1914. „на Вишеграду”, породица Вукосављевић се по мушком потомству утрла, а на њено кућиште призетио се Јездимир Караклајић из моравичког села Добраче.

КАРАКЛАЈИЋИ – Јездимир Караклајић се 1920. године привенчао за Дринку, удовицу Велимира Вукосављевића. Он је дошао на ми-

8. Масали су по Првом светском рату почели да носе презиме Јанковић по деди Јанку, који је као осамдесетогодишњак умро у Зеокама 1885.

раз из Тијања, где је као младић живео у Кулашевићима код свог ујака. Умро је од повреде ножем приликом дизања крова на зеочку школу, на чијој је градњи мајсторисао (1931). Јездимир је иза себе оставио сина Миладина, чија су три сина, који живе и раде у Чачку, засновала у селу мања „излетничка” домаћинства.⁹

БОРБИЛОВИЋИ – Године 1863. тридесетшестогодишњи Станоје Борђевић–Борђиловић био је, по процени имовине, један од најсиромашнијих Зеочана, јер му се све имање састојало од свега два плуга ораће земље. Као тек преспели дошљак из моравичке Брезове, села испод Мучња, живео је са женом Милицом и три женска детета. За њега је почетком XX века Ердељановић записао: „Борђиловић (старо презиме: Шекеље) је из среза моравичког. Најпре је био у Паковраћу, па је пре 40 година дошао у Зеоке.” Немајући мушког потомства, Борђиловића је породица, привевши под свој кров домазета од Станића рода, изгубила своје презиме.

СТАНИЋИ – Привенчавши се за Стаменију, кћерку Станоја Борђиловића, двадесеттворогодишњи Светозар Станић из Ступчевића постао је 1896. стални зеочки житељ. У књизи венчаних је наведено да му је место рођења „село Ступчевићи”, а становања „село Зеоке” и да је син Јелисавке Станићеве (што, свакако, значи да је рођен ван брака). Пошто је смрћу сина Милића и Светозар остао само на женском породу, у његов се дом призетио зет од Радовановића из Граба.

РАДОВАНОВИЋИ – Радовановића породицу је засновао Миодраг Радовановић из Граба, који се 1923. године привенчао за Станојку, кћерку Светозара Станића. Сада на Станића домаћинству живи Миодрагов унук од најстаријег сина Славимира – Драшко.

ВУЈИЧИЋИ – Оснивач Вујичића породице је Вујица Цукавац, доселац из Беле Реке, који се 1843. привенчао за Станку, удовицу Глигорија-Глиша Аранђића. Вујица је за собом оставио сина Јована, а овај Миладина, чијом се неудаваном кћерком Миојлом породица Вујичић угасила шездесетих година XX века. Вујица Цукавац се једном (1847) појавио као Зарић, а једном (1859) као Захаријевић, свакако према очевом имену. У Зеокама је 1863. године, као самац и слуга, пописан и неки Радивоје Цукавац, а који није заснивао породицу.

9. Презиме Караклајић је први пут поменуто у Зеокама 1894. године, када је умрла двадесетчетворогодишња девојка Ката Караклајић, којој је место рођења „село Кагићи у окр. ужичком”. Не зна се у каквом је сродству ова Ката била са Јездимиром и откуд она у Зеокама.

ЈОВАНОВИЋИ – Породицу Јовановић је са падина Мучња довео средином XIX века Млађен Јовановић, за кога је, када је умро (1891) забележено да му је место рођења „село Пресека окр. ужичког”. Као новопридошлог из „ерских” брда, староселци су га у почетку називали Ера, па је под тим надимком два пута уведен и у књиге умрлих и рођених. Године 1859. преминуо је младенац Глигорије „Младена Ере”, а две године доцније крштен је Гвозден, чији су родитељи „Младен и Милосава Ера”. Млађен Јовановић је 1863. био старешина породице од седам чланова, а син му је Ранко, пошто је остао без деце, усинио жениног братанца од Петровића из Парменца, који сада с два сина живи на Јовановића имовини.

ЦИГАНИ – У Зеокама је крајем XIX и почетком XX века живело и неколико породица Цигана скитача. Од 1883. до 1909. године рођено је у овом селу осморо циганске деце. Родитељи су им Јосо, Драго, Душан и Јован Николић, Никола и Ђоле Јовичић, Павле Васовић и Стеван Раковић. За њих је у књигама рођених записивано: „Цигани из Зеока”, „Цигани скитачи живели у Зеокама”, „Скитачи Цигани сада живе у Зеокама”. Све су то ковачи који су чергарили при дну села, у селској шуми Враници. И кумови су им такође били цигански скитаоци који су се бавили ковачлуком. И једних и других било је дванаест.

СРОДСТВО, ИМОВНОСТ, ПОТОМСТВО

Скоро све зеочке фамилије су досељеничке, али се за оне најстарије не зна одакле су дошле. Зато је Ердџановић записао да о пореклу најстаријих породица (а то су оне које су биле ту још у XVIII веку) „не зна нико ништа”. У њих је убројио Ђураке, Ранђиће, Пајовиће, Алексиће, Берјане, Каровиће, Милојевиће и Лончаревиће, док су све остале млађе, јер су досељене или у самом почетку XIX века или доцније. Њихови су оснивачи већином пристигли са старовлашких брда у току два велика доселачка таласа изазвана ратним збивањима – у време повлачења Карађорђевих устаника из Старог Влаха 1809. и после бојева на јаворском ратишту 1876. године.

За неке породице, за које се мање-више нагађало где су им права постојбинска насеља, Ердџановић је навео да су „од некуд из Старог Влаха”, „озго”, „од некуд од Сјенице”. За Ђаловиће и Петровиће-Словиће је устврдио да су из Дробњака, јамачно и зато што им је слава

Ђурђевдан, која је била крсно име дробњачког племена.¹⁰ Доиста, према славама се са доста сигурности може тврдити одакле су заједнички обласно-племенски и крвно-сроднички корени извесних старих зеочких родова.

Углавном, у Зеокама се по броју славаца упадљиво издвајају три славе: Аранђеловдан, Ђурђевдан и Лазарева субота. Највише фамилија, чак 16, слави Аранђеловдан, пре свега оне које су проистекле од некадашњих Берјановића, чије презиме указује да су старином од Берана, односно од Васојевића племена (Јанковићи, Рисимовићи, Николићи, Гавриловићи, Мандићи, Петровићи, Мићићи, Вуковићи, Симовићи, Тупајићи), а потом Ранђићи (за које се сматра да су од Пипера), Вујичићи, Ђуновићи, Маленовићи, Селаковићи и Џоковићи. На другом месту су дробњачки ђурђевци (Крљанци, Ђаловићи, Пајовићи, Кувелићи, Петровићи-Словићи, Ивовићи, Јовановићи, Остојићи), док трећа већа сродничка група за крсни дан има Лазареву суботу (Јевремовићи, Јовковићи, Василијевићи, Даковићи). Остала су крсна имена кудикамо ређа. Стевањдан славе Вучетићи, Ђуракићи и Топаловићи; Јовањдан – Јокићи, Ђокићи и Милојевићи; Никољдан – Алексићи, Аврамовићи и Караклајићи; Петковдан – Каровићи и Ђокићи-Пешићи; Ђурђиц – Станићи и Радовановићи; Пантелијевдан – Ђорђевићи; Срђевдан – Лончаревићи; Митровдан – Савићи; Цвети – „зеочки” Пајовићи;¹¹ Лучиндан – Вукосављевићи. Уместо очинске, домазети су скоро увек прихватили славу породице на чије су имање дошли.

Досељеници су се међусобно срођавали женидбеним и удадбеним везама. Та орођавања била су претежно са фамилијама из истог села. Књиге венчаних обелодањују да је сваки пети Зеочанин (21%) у XIX веку доводио девојку из свог села, док су се остали најчешће женили из суседних Ртара и Граба, а затим из Горачића, Марковице и ближих места доњег Драгачева. Али, доста их је (13%) тазбину нашло у ариљско-пожешким селима, оним око доњег слива Моравице и Ђетиње (чешће у Вирову и Ступчевићима, а потом у Капицама, Лопашу, Добрачама, Рогама, Брекову, Рупељеву и Миросалцима). Отуд су махом долазиле одиве у фамилије чији су се преци некад из тог правца доселили и чије су младожење биле такшег имовног стања.

Осим свакидашњих заселачко-селских пословних додира и оних нешто свечанијих, заснованих на брачном сродништву, Зеочани су има-

10. По Ердѣљановићу, Петровићи-Словићи су из Дробњака „од тамошње породице Томића”, а занимљиво је да и Ивовићи, чије је претходно презиме било Томић, славе Ђурђевдан.

11. Једна је Пајовића породица у новије време старо крсно име заменила Аранђеловданом, славом Петровића, на чије су се имање, купивши га, населили.

ли и разгранате кумствене везе, најчешће у кругу истог села. Тако су Ђаловићи кумовали Јевремовићима и Милојевићима, Јанковићи – Вучетићима и Пајовићима, Рисимовићи – Јокићима и Васовићима, Николићи – Ивовићима, Петровићи – Василијевићима, Ранђићи – Маленовићима, Јевремовићи – Селацима. Кумовања по осталим селима имали су Николићи (Димитријевићима и Грујовићима у Тијању), Гавриловићи и Мандићи (Јовашевићима у Марковици), Јанковићи и Рисимовићи (Дмитровићима у Негришорима), Ђаловићи (Мариновићима у Грабу), Вучетићи (Божовићима у Пилатовићима). Примећује се да су Ђаловићи, Јанковићи, Рисимовићи и Николићи били повлашћени у кумствима, јер су крштавали и венчавали у двама или трима фамилијама, а већина осталих – никоме.

Из других села Зеочани су највише кумова имали у Гучи и Јездини. Из Гуче су Ђуровићи кумовали Гавриловићима, Мандићима и Каровићима; Протићи – Алексићима и Аврамовићима; Тошићи – Кувелићима, Новаковићи – Вујичићима. Радојковићи из Јездине били су кумови Николићима; Јевремовићи – Петровићима; Бојовићи – Ранђићима; Марићи – Ђуракићима. Кијевци – Бабићи из Виче крштавали су и венчавали Јанковиће, Рисимовиће и Симовиће. Поповићи из Тијања – Јовковиће, Пантелићи – Даковиће и Петровиће (Словиће), Зељовићи – Радовановиће. Илићи из Граба – Ђокиће, Јовичићи – Вукосављевиће. Мајсторовићи из Атенице кумовали су Пантовићима и Ђорђевићима, Топаловићи из Негришора Ђаловићима, Јаћимовићи из Пухова Тупајићима, Бојовићи из Придворице Крљанцима, Пантелићи из Дучаловића Савићима, а Вуловићи – Масалима. Било је старих кумстава и из неколико далеких села: из Станчића (Вуковићима), из Срезоеваца (Ђуновићима), из Прањана (Крљанцима), из Рогу (Лончаревићима), из Брезове (Топаловићима), из Буковика (Џоковићима), али су она поступно, из практичних разлога, замењивана новим, из истог или ближих насеља. Породице досељене после Јаворског рата обично су проналазиле нове кумове између себе или у домовима првих суседа. Кумови су замењивани и кад су крштавана бројна деца, а правим се кумовима није „дангубило”, па су новорођенчад на крштењима „држале” угледније старије жене и људи из њихове фамилије или комшилука, или било ко погодан ко се том приликом затекао код цркве. Нове кумовске сведоке често су узимали и удовци који су се венчавали по други или трећи пут.

Фамилије су се по броју домаћинстава и потомака умногоме разликовале. Године 1863. било их је и са преко 20 чланова, али и са само

два до три. Најбројнији су били Крљанци (29), Кувелићи (24), Милојевићи (20), Јевремовићи (20) и Пајовићи (19), а потом Вуковићи (17), Ђаловићи (16), Рисимовићи, Ранђићи и Тупајићи (по 15), док су у најмањем броју спадали Ђуновићи, Гавриловићи, Савићи, Василијевићи и Даковићи (до четири члана). Преко половине фамилија живело је те године у по једној до две куће а највише је одвојених домаћинстава било у Вуковићима (пет) и Крљанцима (четири), док их је у Мандићима, Ђуракићима, Ђаловићима и Кувелићима имало по три. Још је преовлађивао задружни начин живота па је у једном дому обитовао пород од неколико браће и синова. Најзадружније кућанство било је Вуја Милојевића (20), а затим Вуксана Кувеле (16), Борисава Рисимовића и Лазара Тупајића (по 15) и Станише Лончаревића (14). Али, било је и породица које су се разделиле на неколико веома инокосних домаћинстава, као што је случај са Вуковићима, чији су деобари живели побашка у пет кућа, и са Мандићима, чија се невелика задружна заједница „раситнила” у три оделите породице. А, имало је те године и пет инокосника (који ни доцније нису заснивали породице), као и шест двочланих кућанстава.

У већини фамилија знатно се више рађало него што је умирало, па се прираштај становништва између 1863. и 1890. године повећао чак за 61 одсто. То је принудило разгранатије задруге да деобом заснивају нове кућне прагове и оцаке, па је број одвојених огњишта и димова порастао за 43 одсто. Већ почетком XX века породице које су 1863. године живеале под једним слемом толико су се повећале да су морале да се разделе у неколико нових самосталних кућа. Тако су Ђокићи од једне куће нарасли на четири, Милојевићи и Лончаревићи на пет, а Јевремовићи од две на шест, док су се остали по броју домова махом удвостручили. Највише је домаћинстава тада (почетком XX века) било у Крљанцима (осам), Кувелићима (седам) и Јевремовићима (шест). С друге стране, неке стариначке породице никад нису могле да увећају свој нараштај било што су се рађала само женска деца или што су мушка рано умирала (у појединим пород се чак смањило, па и потпуно угашило) па су стално остајале на једној или две куће (Даковићи, Мићићи, Петровићи, Перовићи, Гавриловићи, Симовићи, Вучетићи, Ђуракићи, Јокићи, Васовићи, Тупајићи, Маленовићи, Василијевићи). Примера ради, Луки Даковићу је помрло седморо деце, Маринку Вучетићу и Урошу Петровићу по шесторо, Малену Селаковићу – петоро, а дешавало се да у појединим домовима у току само једне године премине од двоје до четворо младенчади.

Различита бројност фамилија учинила је да су се оне умногоме разликовале и по имовном стању. Већ из чибучког тефтера из 1822. године види се да су поједини домаћини имали по 50 оваца и коза, док их је десетак било са испод десет. У пореским списковима из 1835. и 1839. године уз неколико је пореских глава уписано да им је данак смањен зато што су сувише сиромашне („убог”, „сасвим убог”, „и одвећ убог”). Раслојавање по поседовању непокретног имања лако пада у очи, јер се вредност целокупног иметка појединих домаћинстава 1863. године кретала од шест до 160 цесарских дуката, што, статистички исказано, значи да је најнеимућнији Зеочанин био око 27 пута сиромашнији од најбогатијег. Те године је пописано 17 домова чије је имање процењено на преко сто дуката, али исто толико сиромашака чија је имовина вредела испод 25 дуката. Најбогатија газдинства била су Вуја Милојевића (161 дукат), Милорада Јовковића (144), Сретена Аврамовића (137), Јована Вучетића (135), Лазара Максимовића (129) и Тиосава Ћаловљевића (127), док су имањем најоскуднији били Станоје Ђорђељевић (шест), Млађен Јовановић (седам), Андрија Селак (седам), Танасије Ђокић (11) и Милисав Вуковић (11). У најнеповољније стање дошли су они који су се тек заселили и они чије су породице биле или инокосне или слабијег здравља. Тако је Млађен Јовановић имао свега један плуг ораће земље, Станоје Ђорђељевић и Сава (жена Василија Мићића) били су и без куће, а за слугу Радивоја Цукавца уписано је: „Имање: нема”. И тадашњи месечни приходи добро обелодањују велике имовинске разлике, јер су они по једном домаћинству износили од једног до 27 талира. Око три четвртине кућа приходовало је од стоке, око половина од пољоделства, а свака понешто и од „личне привреде”. Само су се два домаћинства одала непољопривредним занимањима, која су обезбеђивала уноснију новчану зараду. Тако су највеће месечне приходе имали Вујо Милојевић, који се бавио механцилуком, и Лазар Тупајић, коме су талири пристизали од „калаштине”, тј. од трговине стоком.¹² Доцније, крајем XIX века, због издељености намножених потомака, неке су својремено најбоље стојеће фамилије осетно посиромашиле, у које првенствено спадају Милојевићи, Лончаревићи, Кувелићи и Јевремовићи. Уста је било све више, а окућнице се, оранице, ливаде, воћњаци и забрани смањивали, па је оскудевање у имањима бивало све веће. Пренасељеност села приморала је покоје фамилије да купују земљу у мо-

12. Да су се поједини Зеочани од седамдесетих година XIX века бавили неземљорадничким занимањима потврђују и надгробни натписи, из којих се сазнаје да су Вујо Милојевић и Мијаило Јевремовић били трговци, а Марко Словић – терзија, док је Тихомир Каровић „свршио занат терзински”.

равској долини, а појединце да се одсељавају у Чачак и одају шегртовању, градским занатима и трговини.

Тако су се поједине породице бројно нарастале, неке имовно тањиле, покоје и потомством и имањем остајале „на истом”, али их је доста било изложено мањим или већим променама презимена. Те су промене необично дуго трајале, без обзира што је званична државна управа све чинила да се она што брже осавремене и заувек утврде, ради чега је и донела закон о устаљивању фамилијарних имена (1851), како би се „унапредак за свагда знати могло једно презиме једне исте фамилије”. Млада српска држава није трпела да се под кровом истог дома деда, отац и син различито презивају, а по слободним опредељењима кућних старешина било је чак случајева да је исти укућанин крштен под једним презименом, венчан под другим, а умро под трећим! Није била реткост да су се потомци настали од истог претка презивали и на пет различитих начина. Тако су, пре него им се усталило данашње породично име, Крљанци били Милутиновићи, Миловановићи, Радивојевићи и Сретеновићи; Јанковићи – Трифуновићи, Максимовићи, Амићићи и Милићи; Симовићи – Марковићи, Илијићи, Илијашевићи и Куштровићи. По четири претходна презимена носила су и Ђуракићи (Ђурака, Плећовић, Марковић, Маринковић), Тупајићи (Тупаја, Драгићевић, Радисављевић, Лазовић) и Василијевићи (Кнежевић, Даниловић, Дмитровић, Вишњић). Кућне старешине су се тешка срца одрицали од милих старих презимена, па су их полови покоји пут у протоколе уписивали као двопрезимене: Петровић-Словић, Стојнић-Николић, Симовић-Илијашевић, Перовић-Томић. Жал за напуштеним породичним именом задржао се понегде и у патријархално-подсетничком „средњем слову”.

Изменама нису подједнако захватани сви презименски називи, јер су неки били утврђени већ са ослобођењем од Турака, док су поједини, преиначавајући се од колена на колена и по три-четири пута, добили коначан облик тек почетком XX века. Тако су неке фамилије претрајале и преко сто година са неизмењеним или незнатно преобликованим почетним презименима: Крљанци, Алексићи, Пајовићи, Ранђићи и Лончаревићи као и оне чији су називи настали од надимака (Ђаловићи, Ђуракићи, Кувелићи, Каровићи, Тупајићи). С друге стране, поједина су се породична имена изгубила и пре 1850. године (Марковић, Миловановић, Радојичић, Даничић, Стевановић, Михаиловић, Милошевић, Лазаревић). У другу половину XIX века нису ушла и презимена фамилија Савић (на Скоку), Станић, Зарић, Драгићевић, Царевић, Радисавље-

вић, Ђоровић и још нека. За измене презимена свака је породица имала јаке осећајно-сродничке разлоге који су се упорно опирали јаком притиску практичних потреба једноличних државних установа и чиновничких образаца. Родбина је гајила веће или мање поштовање према појединим својим челницима куће, па је, ради достојног одужења и продуженог сећања на њих, подешавала породична имена час према деди и баби, час према оцу и мајци. Ипак, на крају, над шаренилом мање-више произвољних презименских жеља кућаничког језгра превагнули су строги уједначујући захтеви пореских уреда, судства, војске, школства и трговине. Јавна и званична управно-судска и црквена документација потиснула је стару усмену навику да се „батаљују” породична имена. Отуда је преко сто разноврсних облика зеочких презимена из XIX века сведено на свега 48 у XX веку. Више од половине их није издржала надметање са својим јачим такмацима, а нека нису могла да заживе ни годину-две, па им се нашло трага само у по једном „узгредном” помену. За неколика је нејасно којој су породици припадала, односно од којих су личности настала (Илинчић, Јеремић, Миловић, Лукић, Скитара).¹³

Занимљив је био став потомства према презименима насталим од женских имена. У XIX веку било их је једанаест, а остало их је до данас свега три. Ишчезли су Удовичићи, Даничићи, Цветићи, Станићи, Илинчићи, Стојнићи, Словићи и Вишњићи, а одржали се само Ранђићи, Мандићи и Савићи. Ма колико високо поштовали мајку-удовицу, која је породичну имовину обдржала и унапредила, патријархални синови су се ипак постепено, по њеној смрти, враћали имену рано преминулог оца. Тако су Стојнићи по Стојнином упокојењу неосетно постајали Николићи, а Словићи су и близу стотину година били у двоумици између Слове и Петра, да би се на крају ипак приволели мушкој страни.

Осим што су бројна стара краткотрајна презимена (замењивањем новим) ишчезла, неколика их је заувек нестало зато што су се одговарајуће фамилије затрле. Нема одавно Пантовића и Цветића, а потом Даковића, Масала, Џоковића, Остојића, Васовића, Вујичића, Мићића. Али, успомена на давна презимена и на челне људе појединих породица претрајава у називима њихових некадашњих окућница, њива, ливада, шума, брегова, потока. Они који су купили или ма којим другим начином наследили имања од „нестајућих” власника сачували су њихов

13. Свођење презимена на један постојан облик ваља довести у чвршћу везу са поступним описмењавањем народа. Док је селом владала традиционална усмена култура, у „штегајућа” се презимена нико није мешао. Са развојем шире писмености и појавом све чешћег записивања сеоских домаћина у пореске спискове, судске акта и црквене протоколе напореда се, а посебно средином XIX века, јавила и потреба за писаним утврђивањем презимена.

помен у својим новим стечевинама. Опстојавају ишчезла имена давнашњих зеочких домаћина у Пантовини, Радовини, Вуковини, Плећовини, Ђураковини, Васовини, Сретеновини, Ђорђевини, Влајковини, Даквини, Ранковцу, Станишином брегу, Андровом потоку, Цоковчевом гробу...

Тако су сећања на постојање зеочких породица и фамилија, осим у чиновничким списковима и свештеничким протоколима, остала и у називима њихових некадашњих земљишних поседа. Да се укаже на њихово порекло, осниваче, настајање и трајање њихових имена био је основни циљ и овог родописног сведочења.

LES FAMILLES DE ZEOKE

Le présent texte sur les vieilles familles de Zeoke et sur celles qui s'y sont récemment établies, se compose de notes sur la genèse de la population de ce village au cours du XIXe siècle et au début du XXe, ainsi que sur ses origines, sur l'état de fortune des habitants du village, sur leurs liens de famille, sur les changements de leurs noms, avant que ceux-ci aient été définitivement fixés, enfin, sur l'extinction de certaines communautés familiales. Le texte traite surtout une période cruciale /milieu du XIXe siècle/ où la plupart des familles prirent le nom qu'elles ont gardé jusqu'à nos jours; c'étaient les années où vivaient leurs ancêtres qui ont fait souche, c'est-à-dire depuis lesquels a commencé la ramification de leur arbre généalogique.

Ces généalogies rurales, fondées sur des documents écrits de source, ainsi que sur les dires des connaisseurs, dignes de confiance, de l'histoire du village, nous informent d'une manière authentique quelles familles sont de vieille souche et lesquelles de date plus ou moins récente, qui a été leur ancêtre, quelles modifications a subies leur nom de famille avant de se fixer. En outre, elles nous apprennent quel est le saint patron que fête chacune des familles, qui sont leurs cousins et leurs parrains, d'où viennent les jeunes épousées, combien de membres compte chacune des familles, quel est leur état de fortune etc.

Radojko Nikolić

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

ОСНОВНА ШКОЛА У КОТРАЖИ ОД ОСНИВАЊА ДО 1914. ГОДИНЕ

Ковиљка Летић
УУ Београд
Расписна 9/48

UDK: 371.62 "17/18" (497.11)

ШКОЛСКА ЗГРАДА

После четири деценије од престанка рада приватне школе у Котражи, драгачевском селу на путу Гуча – Ивањица, сељаци Котраже, Пшаника, Вучковице и Ртију писали су министру просвете да драгачевски срез, најпространији у чачанском округу са преко три хиљаде пореских глава, прилаже школском фонду више од хиљаду талира, а „служи се једном школом”... због чега моле да се одобри отварање школе која би привремено била смештена у згради Примиритељног суда и пошаље учитеља. Министар просвете одговорио је: „Кад будете имали удобно смештиште за школу, кад скупите 25 ђака и кад о том начелство потврдно обавести министарство, онда ће се, сходно постојећем закону, и учитељ поставити.”¹

1. Архив Србије, Министарство просвете Србије, 1864, I, 26 (у даљем тексту АС, МПС).

Да ученици из котрашке општине не пешаче два сата до гучке, председник ове општине, кметови и одбор обратили су се среском начелнику 26. јуна 1867. године молећи да „подејствује” код више власти да одобри отварање школе у Котражи у којој беше црква, обавештавајући „да ће свагда по 25 ђака у школи имати најмање”. Овог пута министар просвете је одобрио отварање школе у Котражи обећавајући да ће послати учитеља ако општина преправи општинску кућу у школску зграду онако како је наумила и набави све нужне школске потребе. После месец дана начелник чачанског округа обавестио је министра просвете „да је кућа одређена за школу готова и све школске потребе набављене, треба учитеља поставити.”²

За учитеља је постављен Алекса Поповић који је, извештавајући министра просвете о стању школе, казивао да се школска зграда налази на лепом месту, само је тескобна, „нема више од 15 стопа дужине а тако и ширине, пенџери су од стакла па је видна, имају три собе за учитеља и то врло мале и једна повећа за становање ђака којима је далеко те не могу кући, али на жалост још ни једна није готова.” Очајавајући је питао „шта ће да ради кад слабо се ко стара о потребама школе.”³

Десетог септембра 1869. окружни начелник М. Коцић обавестио је министра просвете да је котрашка општина припремила собицу – брвнару (у згради општинске суднице) ђацима за коначење и готовљење јела, набавила нужне школске потребе и предузела све што треба за подизање нове школске зграде.

У тескобној, неоправљеној и прокишњавајућој учионици злопанили су се ђаци и учитељ. На пет-шест корака од школе налазила се општинска судница, из које су допирале ларма и свађа, што је ометало наставу.

По други пут министар просвете је поручио окружном начелнију „да живо настоји да котрашка општина ове зиме спреми све што је потребно како би одмах на пролеће могла отпочети да гради нову школску зграду.”⁴

Почетком марта 1870. године начелник чачанског округа је молбу котрашке општине за градњу нове школске зграде „од слабог материјала”, заједно са планом и предрачуном, доставио министру грађевина на преглед и одобрење. Пошто је министар грађевина одобрио план и предрачун за градњу нове школске зграде, поручио је котрашкој оп-

2. АС, МПС, 1869, VI, 1404.

3. АС, МПС, исто.

4. АС, МПС, исто.

штини да у овој градњи „поступи по прописима Закона о подизању јавних грађевина.” Због тога што није имала довољно средстава да по одобреном плану и програму сагради нову школску зграду котрашка општина је од градње одустала.

Пошто је прошло више од десет година, котрашка општина је озидала једну „доста пространу и у сравњењу са осталом грађевином прилично тврду учионицу и готово понајвећу од свих дотадашњих”.⁵ У дотадашњој учионици, трошној, као што је била цела школска зграда, становао је учитељ. Видевши учитељски стан, Аћим Пивљаковић, школски надзорник, казивао је у извештају министру просвете да је на њој „један преградни зид тако слаб да сиромачу учитељ и на ход свој у пролазу поред њега морао је озбиљну пажњу да обрати – иначе би га у тренутку постигла иста судбина која је снашла славног Симпсона кад се у љутини дотакнуо храма филистинског.”⁶

У једној „прилично тврдој”, али омалој, кућици становали су ђаци који су долазили из Виче, Дубца, Лисе и Миросаљаца злопатећи се у задимљеној соби, у којој је стара и трошна фуруна непрестано димила.

Извештавајући о стању котрашке школе на почетку школске 1874/75. године, учитељ Сретен Михаиловић се жалио министру просвете на посве лоше услове у којима је он становао казујући да „две собе одређене за квартир учитељу нису ни налик на собе јер нису дуже од једног и по хвата а широке један хват и једну стопу и у њима по једна велика пећ која заузима готово половину собе које су ионако тескобне и мрачне.”⁷

Ђачка соба „ништа није друго до један бурдем у којој би најздравији човек после три ноћења морао постати болестан те зато родитељи и не дају да ту ноћивају, но морају неки по један и по сат од куће до школе да иду по оној љутој цичи какво само овамо чини ми се може бити, па у школу дошла не дошла” – казивао је учитељ Михаиловић, који није био задовољан ни условима у којима је извођена настава.

У учионици – шест клупа, орман, сто (без столице), осам поцепаних земљовида и једна велика табла „за учење рачуна и писање која изгледа као каква месарска даска” – извештавао је учитељ Михаиловић министра просвете.

5. АС, МПС, 1882, XXXIV, 4144; Н. Живковић: *Школе и учитељи у чачанском округу пре једног века. Извештаји Аћима Пивљаковића*, Зборник радова Народног музеја, XII, Чачак, 1982, стр. 289.

6. АС, МПС, исто.

7. АС, МПС, 1874, XVII, 987.

Уверивши се да у котрашкој школи „има много неуредности што се тиче зграде и чистоте школе”, министар просвете је препоручио начелнику чачанског округа „да се што пре оправи соба за учење, да се скамије боље набаве, соба за ноћивање ђака да се патоше даском и да се на њој ударе пространији прозори.”⁸

По Закону о општинама из 1885. године котрашку школску општину су чинили: Котража, Пшаник, Миросаљци, Трешњевица и Вучковица са Белим Каменом.

Прегледавши котрашку школу на крају школске 1889/90. године, Коста Ђ. Николић, школски надзорник, известио је министра просвете да је смештена у старој, неподесној згради упозоривши да „ако не похитају са грађењем нове зграде треба им најозбиљније припретити са затварањем школе.”⁹

Када је почетком октобра 1901. године Миша Петровић, школски надзорник посетио котрашку школу, у извештају министру просвете казивао је „да школска зграда, у којој су учионица и учитељски стан окренута истоку, дугачка је свега 15 – 19 метара а широка 7,34 метра, улазило се у зграду с источне стране отприлике на средини лево у учионицу, десно у учитељски стан а право у кухињу. У учионици која је била 5,86 м дугачка, 6,96 м широка, 2,74 м висока учило је 70 ученика, дакле на једног ученика долазило је 1,45 кубних метара.” Учионица са шест прозора „чији отвор је висок 0,95 м а широк 0,75 м била је мрачна” због тога што се стреха спуштала и прелазила са сваке стране за читав метар а укупна висина зграде од земље у дворишту једва је износила 3,20 – 3,40 м.” У учионици је таваницу држала само једна греда, коју су подупирала три дирека. Зидана још 1869. године „од по цигле” ова привремена школска зграда је била подупрта са спољне стране дирекцима, али, и поред свег тог обезбеђења, учитељ је са њеног крова морао збацити снег који би нападао у нешто већим количинама.¹⁰

У близини школске зграде, на источној страни, налазила се ђачка кућа, мрачна и влажна, у којој су ђаци ручавали, у којој „иоле отреси-тији сељак не би ни стоку затварао”, – извештавао је Миша Петровић, школски надзорник, министра просвете закључивши да школска зграда ни ова „ђачка кућа” никаквим преправкама нису се могле удесити да још неко време послуже.¹¹ За подигнуће нове школске зграде котрашка

8. АС, МПС, 1875, XVII, 148.

9. АС, МПС, 1890, XXXIX, 130.

10. АС, МПС, 1902, III, 128.

11. АС, МПС, исто.

општина је још 1887. године купила 37 ари земљишта од Илије Константиновића за 960 динара, али је то земљиште било недовољно и за школско двориште. Будући да се новокупљено земљиште граничило са црквеним, црквена општина, тутори и један свештеник одобрили су 20 ари црквеног земљишта да се уступи школи, али се томе успротивио Милета Јовановић, свештеник, „дрско и неистинито доказујући да је црква и црквено земљиште његова својина.”¹²

Прегледавши земљиште на коме је требало саградити нову школску зграду, комисија је нашла да је подесно за градњу, „граничило се источно 65 м од Тадије Живанића, западно 55 м до окружног пута Чачак – Ивањица, јужно 92 м до Тадије Живанића и северно 100 метара до Милете Јовановића, котрашког свештеника.”¹³

За пет година котрашка општина је прикупила 4.500 динара приреза за подизање нове школске зграде, али, због спорења око земљишта на коме је требало да буде подигнута, ђаци и учитељ задуго су се злопатили у старој, тескобној и дотрајалој школској згради.

Подсетивши да је котрашка општина пре 30 година купила два хектара земљишта на коме је „искључиво општинским прирезом подигнута нова црква”, председник општине је у писму министру просвете и црквених послова казивао „да је ваљда право да црква помогне својој сестри – школи уступајући ових 20 ари за школску потребу.”¹⁴

Да школска зграда буде подигнута на црквеном земљишту, заузимао се и окружни школски одбор у Чачку и молио министра просвете „да надлежним путем забрани свако сплеткарење од стране месног свештеника који иде пошто пото ради својих себичних рачуна да се школа не направи.”

Крајем јуна 1900. године окружни начелник известио је министра просвете „да су припреме за грађење нове школе од школске општине до сада врло лабаво и несложно вршене услед чега нема изгледа да ће скоро са грађењем моћи отпочети.”¹⁵

Учитељ Танасије Константиновић, образложивши да је плац на коме се налазила постојећа школска зграда мали и близу механе, општинских кошева и апсане, писао је министру просвете да је због тога „напуштена мисао да се на овом месту не прави школа него на другом подеснијем.”

12. АС, МПС, 1903, XXV, 134.

13. АС, МПС, исто.

14. АС, МПС, исто.

15. АС, МПС, исто.

Комисија, коју су чинили окружни лекар Ј. Кужељ, окружни инжењер А. Рикарно, срески писар Милан Томић, учитељи Тихомир Константиновић и Петар Чађевић, председник општине Мил. Вранић и одборници Павле Луковић и Милоје Јанковић, прегледавши општински атар 5. маја 1887. године изабрала је два места и предложила да се школска зграда подигне на земљишту које се налазило код цркве, а „припадало цркви, Илији Константиновићу, Чеди Поповићу и Мијаилу и Милоју Јанковићу... ако близост механе дозвољава.” Комисија је сматрала да је земљиште које беше својина попа Милете Јовановића и „маса пок. Илије Живанића из Белог Камена” суво и равно, близу пијаће воде (извора); такође је добро за подизање школске зграде. Да је школска зграда подигнута на црквеном земљишту, налазила би се с десне стране окружног пута Чачак – Ивањица, „окренута истоку и југу, на отвореном и лепом месту” – писао је учитељ Тихомир Константиновић министру просвете предлажући да он, министар, „натера општину да од два плаца купи један или треће земљиште где нађе нова комисија да ваља за школу.”¹⁶

Школска зграда у Котражи, преправљена од здања општинске суднице, после 30 година постала је сасвим трошна и била склона паду због чега је учитељу и ђацима био ризичан боравак у њој.

Половином децембра 1902. министар просвете је уважио предлог школског надзорника Мише Петровића и затворио котрашку школу. Котрашкој општини наредио је да ученике упути у оближње школе препоручујући да што пре припреми све што је потребно за градњу нове школске зграде. Председник општинског суда и школски одбор жалили су се министру просвете да је затварање школе за њих и њихову децу „велика несрећа јер је школа добра а инжењер није ни хтео доћи да је прегледа него школски надзорник који се у грађевинске ствари не разуме”, окривљујући надзорника Петровића за затварање школе, јер 70 ђака није могло да настави школовање у миросаљачкој, вичкој и гучкој школи због њихове удаљености и они малобројни ђаци који их походише нису имали где да седну него стојећи слушаху наставу. Казујући министру просвете да „нису боље школе ни у трнавском срезу као слатинска, петничка и лазачка иако су тамо школе насељеније и лакше је децу у питомијем месту школовати због материјалних могућности па их нико није затварао”, молили су да одобри отварање старе школе – да ђаци не дангубе док се сагради нова. Следеће године, почетком септембра, председник школског одбора обавестио је окружни школски

16. АС, МПС, исто.

одбор у Чачку да је стара школска зграда у Котражи оправљена, са свим школским потребама снабдевена, да је котрашка општина за подизање нове школске зграде прикупила три хиљаде динара и уложила код Чачанске задруге за међусобно подпомагање и штрдњу, „привукла камен, припремила креч у великим количинама и испекла сто хиљада комада цигле.”¹⁷ Половином октобра те године министар просвете је одобрио да стара школска зграда може послужити до 15. јуна 1904. године обавезујући општину да до тог времена подигне нову. Немајући сав потребан новац, председник котрашке општине молио је министра просвете да „учини” код министра финансија „да се сума од 2.000 динара за грађу нове школе у Котражи изволи што пре одобрити јер сав материјал прибављен за овај рад с дана у дан пропада”. Министри финансија и грађевина обавестили су министра просвете да се не може одобрити „поменутој општини купљење предложене суме приреза по буџету ни ван овог јер је приликом одобравања овогодишњег буџета општине избрисано у буџету због буџетске немогућности и величине осталих наменских приреза.”¹⁸

У трошној, дотрајалој и сасвим неупотребљивој школској згради здравље ученика је било веома угрожено. Прегледавши ову стару школску зграду, шеф грађевинског одсека и инжењер написали су начелнику чачанског округа (26. септембра 1906. године) да је зграда од слабог материјала, да су учионица, ходник и стан за учитеља „ниске и мрачне просторије”, али „да школу не би требало затварати и пошто нигде нема школе у близини и била би штета да остане сваке године преко стотину деце нешколовано”. Поодавно је котрашка општина „преузела прве кораке за подизање нове школске зграде али себични интереси двојице-тројице људи из те општине ометали су досада рад око подизања школске зграде” – казивали су у извештају шеф грађевинског одељења и инжењер окружном школском одбору и предложили „да се општини остави две године за подигнуће нове школске зграде па ако се до тог времена зграда не подигне онда да се школа затвори”. Али, министар просвете је одлучио да школа у постојећој школској згради може да ради само годину дана и одобрио је увођење полудневне наставе школске 1906/07. године на основу члана 22 Закона о народним школама.¹⁹

17. АС, МПС, 1904, XXXIX, 20.

18. АС, МПС, исто.

19. АС, МПС, 1907, XXI, 16.

Пошто је општина купила земљиште, прикупила шест хиљада динара и „спремила извештај део материјала за градњу”, молила је министра просвете почетком маја 1907. да одобри подизање школске зграде у „режији општине”. Министар просвете је одобрио градњу под надзором окружног инжењера и школског одбора у Чачку на месту које је комисија изабрала претходне године. Градњу нове школске зграде су надзирали Милета Јовановић, свештеник, Драган Вујовић, деловођа општине, Недељко Мијатовић и Миљко Радисављевић, земљоделци.²⁰

Почетком школске 1910/11. године довршена је нова школска зграда са две учионице и два учитељска стана; набављени су намештај и учили.²¹

УЧИТЕЉИ, УЧЕНИЦИ И НАСТАВА

Из казивања Тихомира Константиновића, једног од котрашких учитеља, сазнаје се да је први учитељ приватне школе у Котражи био Максимилијан, калуђер. „У време кад отечество наше није било у стању редовне школе држати”, котрашку школу су издржавали и плату учитељу давали ђачки родитељи, казивао је учитељ Константиновић.²² Приватну школу у Котражи годишње је похађало 15 до 20 ученика.

О постојању приватне школе у Котражи писао је председник котрашке општине министру просвете 1864. године напомињући да „може поднети сведетелство од неколико чиновника који су овде учили”; истовремено је молио да одобри отварање редовне основне школе.

Да је у Котражи радила приватна школа, писао је Тихомир Ђорђевић и навео да „поп Илија Церовић, рођен 1817. године из Лопижама, два часа од Сјенице, учио је основну школу у Котражи, у Драгачеву, јер у оно време нигде није било ближе школе.”²³

Први учитељ новоотворене редовне основне школе у Котражи звао се Алекса Поповић, „који је дошао у Србију из Новог Сада 1848. године, од 1864. живео у Вичи, настањен код свештеника Василија Константиновића.”²⁴

Дошавши, у септембру 1867. године, учитељ Алекса Поповић је био незадовољан што „собе за учитеља одређене још нису биле готове

20. АС, МПС, исто.

21. АС, МПС, XXI 1910, XXI, 94.

22. АС, МПС, 1864, I, 26.

23. Тихомир Ђорђевић, *Србија пре сто година*, Београд, 1946, стр. 101.

24. Драгоје Тодоровић, *Школство Драгачева у XIX веку*, Лучани; 1988. стр. 66.

нити се ко о томе бринуо, нити су све школске ствари набављене, нити је ђака скупљено колико треба.” Извештен о тако рђавом стању, министар просвете је поручио начелнику чачанског округа да саопшти општини да ће школа опстати ако обезбеди све нужне потребе”.

Прве школске 1867/68. године уписало се 32 ученика, који су били смештени у учионици са четири скамије.²⁵

Пре него што је постављен за учитеља котрашке школе, Алекса Поповић је „био под судом што за убиство Ранка Вуксановића из Виче, због клеветања власти и због nanoшења увреде части Кости Константиновићу из Виче али је ослобођен и тако се видело да кривице нема.” Иако је неколицина ђачких родитеља била задовољна учитељем Поповићем, окружни начелник И. Коцић (20. августа 1868. године) написао је министру просвете да „учитељ А. Поповић пошто је ослобођен казне због недостатка доказа постављен је за учитеља у Котражи али је и пре са подозрителним лицима се дружио а и сада се непрестано с таквима дружи и с њима које где тумара”, због чега моли да се овај учитељ премести „у неки од округа поред Дунава и тиме од његовог злочиначког друштва раздвоји.” Поверујући да је учитељ Алекса Поповић био у дружби са људима који „су зла чинили”, министар просвете убрзо га је преместио из Котраже.²⁶

Годину дана у Котражи је учитељ био Сретен Поповић и потом премештен у Бањане. После трогодишњег учитељевања у Котражи, Павле Зорић је, због школовања кћерке Христине у вишој женској школи, премештен у Београд. Новопостављени учитељ Сретен Михаиловић, „богослов из Чачка”, већ на почетку завадио се са староцем школе зато што није бринуо о школским потребама (недостајали су табла, сунђер и креда), због чега се жалио министру просвете нагласивши да „он, стратељ није прост човек него свештеник који би требало да је први рукопомоћ школи”. Због неслагања са староцем школе, учитељ Михаиловић је молио министра просвете за премештај у своје родно место (Чачак), или ће бити „ принуђен дати оставку на учитељску службу” – писао је надаље министру. Не уваживши молбу учитеља Михаиловића за премештај у Чачак, министар је поручио начелнику чачанског округа да хитно нареди котрашкој општини „да се поменута школа снабде са свим потребама.”²⁷

25. АС, МПС, 1869, VI, 1404.

26. АС, МПС, 1869, I, 74.

27. АС, МПС, 1873, XI, 66.

По посети котрашкој школи школске 1875/76. године, изасланик министра просвете написао је у свом извештају да учитељ Сретен Михаиловић „није предавао по распореду и упутству а уз то да је школу врло нечисто држао”. Поручивши начелнику чачанског округа да учитеља Михиловића опомене да се поправи, министар је нагласио да, ако то не учини биће, „принуђен да према њему употреби строжије мере.”²⁸

Котрашку троразредницу школске 1874/75. године је похађало 17 првака, 14 другака и пет трећака. Известивши министра просвете да је котрашку школу следеће школске године похађало 14 првака, 16 другака и 11 трећака, учитељ Сретен Михаиловић је казивао да котрашка општина „ђачке потребе набавља па опет ни до данас није све набављено”.²⁹

Пошто „соба за преноћиште ђака није била низашта”, учитељ Михаиловић је једну своју собицу уступио ђацима и послужитељу, а у другој је он са мајком боравио. Кад се Михаиловић оженио повратио је и ову другу собу, па су ђаци и послужитељ „остали без крова” – писао је министру просвете председник школског одбора. По премештању Михаиловића у Чачак, на његово место постављен је Љубомир Јаковљевић, који учитељеваше две године и када се оженио, премештен је у Прељину. Новопостављени учитељ Тихомир Константиновић, родом из Виче, на почетку школске 1882/83. године, извештавајући министра просвете о стању школе, казивао је да је, због оправке школске зграде, са задоцњењем је школска година отпочела, да није било свих школских потреба, да троразредницу, осим тројице који су напустили школу, редовно походи 27 првака, 14 другака и 19 трећака, који имају све потребно.

На учитеља Тихомира Константиновића жалио се Рисим Чакаревић, земљорадник из Котраже, казујући министру просвете да овај котрашки учитељ „од јануара прошле године преузео је неке агитације због неке радикалане странке по целој општини котрашкој а тако исто и по целом срезу те тако народ буни и подговара разним измишљотинама”. Када је министар просвете поручио начелнику чачанског округа „да по овој жалби нареди да се извиди је ли то истина што се наводи против овог учитеља, саслушају сведоци на које се жалилац позива, о свему узети реч и од учитеља”, Чакаревић написа министру „да одустаје од тужбе и не тражи да се шта у ред преузима већ просто нека се дело завршено сматра.” Иако је Чакаревић одустао од тужбе, министар

28. АС, МПС, 1875, VIII, 57.

29. АС, МПС, 1875, XVII, 148.

просвете је захтевао да се учитељ Константиновић о Чакаревићевим наводима изјасни и да се саслушају сведоци. Осам сведока је изјавило да им није познато да учитељ Константиновић напушта школу због агитовања по општини, „већ се непрестано налази у школи”. Почетком септембра 1883. године учитељ Константиновић устврдио је среском начелнику да је нетачно да он агитује по котрашкој општини и околини, „још мање је истина у Чакаревићевом наводу да он не врши учитељску дужност”, последње три године добијао је врло добре оцене од ревизора који су обилазили котрашку школу; да је Рисим Чакаревић „ову доставу учинио једино због тога што га је он тужио среској власти, зато Рисима треба узети на одговор и казну”. Уверивши се „да нема доказа” за кривицу учитеља Константиновића, министар просвете је поручио начелнику чачанског округа да се жалба Рисима Чакаревића „одложи у архиву”.³⁰

Када је на крају школске 1880/81. године Аћим Пивљаковић, школски надзорник, посетио котрашку школу, записао је у свом извештају министру просвете да учитељ Тихомир Константиновић „има више самоучке спреме али озбиљно схвата своју дужност и брижљиво се заузима око ђака, по његовом раду се види да је он својим трудом наднадио недовољну спрему из богословије и може се очекивати да ће се он и даље одржати као добар учитељ.”³¹

Одржавши годишњи испит на крају школске 1883/84. године, Милован Ђурић, школски надзорник, у свом извештају министру просвете казао је „да је рад учитеља Константиновића, као најбољег између селских учитеља, могао бити оцењен одлично да је имао четврти разред, да су наставна и васпитна страна врло добри.”³²

Пишући о успеху ученика школски надзорник Светислав Марковић запазио је „да ученици потпуно одговарају на питање слободно, јасно, језик им је чистији и питомији него игде, посебно добро знају српски језик, рачун и певање... У целом драгачевском срезу деца су певала црквене и световне песме, најбоље су певала у Котражи”. Зато што се подоста пешачило, ученици котрашке као и у осталим школама драгачевског среза, нису радили гимнастику, које је „врло мало било у Гучи и Негришорима.”³³

30. АС, МПС, 1884, X, 120.

31. АС, МПС, 1881, XVIII, 120.

32. АС, МПС, 1884, XXXI, 16.

33. АС, МПС, 1885, XVI, 130 1/2.

Котрашку школу похађали су ђаци из Котраже, Пшаника, Белог Камена, Вучковице и Ртију – села које је припадало гучкој политичкој општини.

Школски назорник Светислав Марковић је на годишњем испиту школске 1889/90. године Добросава Дуканца, сталног учитеља, са завршених шест разреда гимназије, оценио врло добром оценом, јер је српски језик добро предавао, али рачун, нарочито усмени, био је занемарио.

Котрашку школу је школске 1899/900. године, од уписаних 76, редовно походило 57 ученика. Следеће школске године уписало се 60 првака, од којих 14 није примљено, јер нису могли да стану у једну учионицу. Пошто се број првака сваке године повећавао, министар просвете је почетком школске 1905/06. године одобрио извођење полудневне наставе. Преко стотину ученика један наставник је морао да учи по цео дан (пре подне прваке и другаче а после подне трећаче и четвртаке). Те школске 1905/06. године котрашку школу је походило 56 првака, 37 другача, 22 трећача и седам четвртака.³⁴

Кад је министар просвете одобрио поделу ученика на два одељења, председник општине молио је министра да за учитеље постави „мужа и жену”, што им те године није удовољено. Следеће године (1. маја 1910) председник школског одбора известио је окружни школски одбор у Чачку да од 103 уписаних (50 првака, 23 другача, 27 трећача и 13 четвртака) редовно походи наставу 93 ученика. Због овако великог броја ученика требало је умолити министра просвете да постави још једног наставника.³⁵

Наступајуће школске 1910/11. у Котражи су учитељевали новопостављени Љубица Стојановић и Милија Вучетић. У једном одељењу она је учила 46 првака и 17 другача, а у другом Вучетић је учио преосталих 20 другача и 43 трећача и четвртака и био управитељ школе.³⁶

Удајом за учитеља Милију, учитељица Љубица Стојановић је променила презиме у Вучетић. Њој је министар просвете одобрио одсуствовање месец дана „да поправи своје здравље које је оронуло услед порођаја.”³⁷

Милија и Љубица Вучетић учитељевали су у Котражи до почетка Првог светског рата.

34. АС, МПС, 1905, XXIX, 130.

35. АС, МПС, 1910, XXI, 94.

36. АС, МПС, 1910, LXII, 82.

37. АС, МПС, 1911, LXXIII, 95.

УЧИТЕЉИ И ВРЕМЕ ПРОВЕДЕНО У КОТРАШКОЈ ШКОЛИ³⁸

Алекса Поповић	1867 – 1870.
Павле Зорић	1870 – 1873.
Сретен Михаиловић	1873 – 1877.
Љубомир Јаковљевић	1877 – 1879.
Тихомир Константиновић	1879 – 1888.
Михаило Ерић	1888 – 1889.
Добросав Дуканац	1889 – 1891.
Гавро Перовић	1891 – 1892.
Михаило Јовичић	1892 – 1893.
Лука Лукић	1893 – 1896.
Танасије Константиновић	1896 – 1901.
затворена	1901 – 1903.
Душан Д. Николић	1903 – 1904.
Добросав Дуканац	1904 – 1909.
Драгољуб Поповић	1909 – 1910.
Милија Вучетић	1910 – 1914.
Љубица Стојановић	1910 – 1911.
Љубица Вучетићка	1911 – 1914.

ÉCOLE PRIMAIRE ÉLÉMENTAIRE DE KOTRAŽA DEPUIS SA
FONDATION JUSQU'À L'ANNÉE 1914

La commune de Kotraža ayant adapté le bâtiment municipal pour les besoins d'une école et ayant acquis les fournitures nécessaires à l'enseignement, le ministère de l'éducation décréta, le 26 juin 1867, la fondation d'une école primaire élémentaire dans ce village du Dragačevo.

Dans une classe exigüe et humide où le toit laissait passer la pluie, les élèves et leurs maîtres n'étaient guère à l'aise.

Au bout de plus de dix ans, la commune de Kotraža fit bâtir une annexe, une salle de classe assez spacieuse qui, en comparaison avec le reste du bâtiment scolaire, était une construction assez solide.

Tout près du bâtiment scolaire, à l'est de celui-ci, se trouvait le réfectoire d'élèves, abri obscur et humide où les élèves prenaient leurs repas, mais où aucun paysan tant soit peu raisonnable n'aurait accepté d'enfermer même pas ses bêtes.

38. Државни шематизам, 1852–1912, округ чачански.

Le bâtiment scolaire de Kotraža, utilisé pendant trente ans, devint si délabré qu'il risquait de s'écrouler, constituant une menace pour la vie des élèves et de leur maître.

Ce n'est qu'au début de l'année scolaire 1910/11 qu'un nouveau bâtiment scolaire fut achevé, comportant deux salles de classe et deux logements réservés aux instituteurs; furent acquis des planchers, le mobilier et les fournitures scolaires nécessaires.

Le premier instituteur de cette école s'appelait Aleksa Popović, originaire de Novi Sad.

Pendant la première année scolaire, l'école de Kotraža fut fréquentée par 32 élèves qui provenaient aussi de Pšanič, Beli Kamen, Vučkoviča et Rtija; ils étaient tous réunis dans une seule salle de classe comportant quatre bancs.

Tihomir Konstantinović, théologien, passa dix ans à l'école de Kotraža et fut un des meilleurs instituteurs ruraux.

Comme le nombre d'élèves augmentait d'année en année, le ministre de l'éducation permit que l'enseignement durât une demijournée pour chacune des classes; étant donné qu'il y avait plus d'une centaine d'élèves, l'instituteur était obligé d'enseigner du matin au soir: dans la matinée il s'occupait des élèves de première et deuxième années et, dans l'après-midi, de ceux de troisième et quatrième années.

Au cours de l'année scolaire 1910/11 l'école de Kotraža avait deux instituteurs, Ljubica et Milija Vučetić, et disposait de deux salles de classe: dans l'une, Ljubica dispensait l'enseignement à 46 élèves de première année et à 17 de deuxième année, alors que son mari Milija s'occupait de 20 élèves de deuxième année et de 43 élèves de troisième et quatrième années. En outre, il exerçait aussi les fonctions administratives nécessaires. Ljubica et Milija Vučetić enseignèrent à Kotraža jusqu'au début de la Première guerre mondiale.

Koviljka Letić

МАРИЈА ОРБОВИЋ

**ПЛАКАТИ ЗАЈЕДНИЦЕ ДОМА И ШКОЛЕ
ЧАЧАНСКЕ ГИМНАЗИЈЕ**

Марија Орбовић
Градска библиотека
„Владислав Петковић Дис“
УУ 32000 Чачак

UDK: 659.133.1 "18" (497.11)

После Првог светског рата, упоредо са обновом и изградњом државе, покушало се и са стварањем нове школе, која би, заједничким деловањем са ђачким родитељима, организованије радила на образовном, васпитном и интелектуалном уздизању ученика. Тако су прво основана родитељска већа, која су потом прерасла у удружења под називом Заједница дома и школе. У новоствореној држави, у којој су први пут уједињени јужнословенски народи, од нарочитог интереса било је неговање идеје југословенства, а школа је за то била најповољније место. О томе је, поредећи средње школе некада и тада, говорио и Милен М. Николић, професор Треће мушке реалне гимназије у Београду, на Савиндан 1936. године, истакавши: „Од уједињења нашег народа врши се важан процес у духовном животу нашем. До јуче раздвојени де-

лови нашег народа нашли су се заједно и почели да живе заједничким животом. Невидљиво, као што то увек бива, и неопипљиво, али стално и сигурно сваког дана дешавају се читави преображаји у нашим душама. Изграђује се, у историјској неминовности, једн нов, југословенски менталитет. Наша средња школа игра у томе првостепену улогу. У њу улазе деца, а излазе зрели младићи. То је једина школа која заузима баш оно време, кад се изграђује дух, кад се стичу идеје, склоности, навике, које човека прате до гроба. Од ње иако можда изгледа претерано рећи – зависи наша будућност.”¹

Идеја југословенства није главни мотив за покретање и деловање Заједнице дома и школе, већ је то, свакако, била потреба да се млади људи у поратном времену на најбољи начин припреме за живот јачањем интелектуалних, моралних и физичких способности, остављајући, при том, што мање простора за негативан утицај разних видова неморала које је рат доносио. Да је тако, види се и из податка да су и у другим европским земљама стварана удружења ђачких родитеља и школе са истим циљевима.

У Загребу је од 1931. до 1941. године излазио лист „Дом и школа – мјесечник за пропаганду заједнице дома и школе”, из кога се могу видети извештаји о раду других удружења, не само у Хрватској, већ и Бечу и Прагу.

Тако се из „Рада родитељских вијећа у Бечу”² сазнаје да су се у „последњим годинама родитељска вијећа, на основу стеченог искуства, развила и сложила у друштва те стоје у савезу Заједнице дома и школе”, на чијим „састанцима су одржана предавања о алкохолу, о тјелесном узгајању, о задаћи родитељских вијећа, о односу дома и школе, о школској реформи и школским питањима, о дјечјој књижевности, о избору звања и другим. Надаље су родитељска вијећа у заједници са наставницима школа организирали 678 прослава и свечаности, које су биле посјећене с 207.000 особа. То су биле прославе Шубертових дана, Прољећа, дана Проглашења републике, божићне и ускрсне свечаности и разне друге школске свечаности, казалишне изведбе и кино представе.” Организована су такозвана „дечја послеподнева” када се приказују васпитни филмови или организују курсеви за музику, језике, пливање или гимнастику. Отворено је и 18 читаоница за децу. „Сврха је, да се дјеца очувају од улице и ослободе скитања и просјачења па да се запосле лијепим душевним радом.” Извештај се завршава речима: „Овдје је

1. Милен М. Николић, *Наша средња школа некад и сад. – Извештај за школску 1935/36. годину Треће мушке реалне гимназије*, Београд, 1936, стр. 11.

2. Ф. Г-та, *Рад родитељских вијећа у Бечу, Дом и школа*, бр. 2, 1932, стр. 28–29.

приказана биланца рада родитељских вијећа најнапреднијих школа у Европи. Према свему жеља је да се и сами угледамо у њих, те да и ми, користећи се њиховим искуством, пођемо истим путем. Јер, неоспорна је истина, да ће се судбином школе и њеним успјехом највише интересовати лица која су директно везана за њу, било позивом својим као учитељ, било дјететом својим, које у њој добије основна знања, као родитељи. Према томе сама природа њихова положаја упућује их једне на друге, те тај тако повољан однос за школу и њен интерес треба успешно и искористити.”

После Првог светског рата професори Чачанске гимназије посвећивали су нарочиту пажњу васпитном раду са ученицима. Уверени да ће постићи свој циљ само ако буду удружени са родитељима, професори су настојали да остваре што чвршћу сарадњу са њима у почетку преко састанака родитељских већа, која су сазивана сваког првог четвртка у месецу. Ваља рећи да већина родитеља није била свесна значаја овог удруженог деловања, па се и није одазивала позивима из школе, којој је преостало да васпитно утиче и на ученике и на родитеље. Организовани вид те активности почео је оснивањем Заједнице дома и школе. У циљу остваривања тешње везе свих васпитних чинилаца, донет је Закон о средњим школама, који је наложио министру просвете да пропише нарочита правила о узајамним односима школе и дома, односно о заједничкој сарадњи наставника и родитеља.

Чачанска гимназија је после више покушаја успела да оснује Заједницу дома и школе тек школске 1930/31. године. Оснивачка скупштина била је 8. марта 1931, на којој су усвојена правила и изабрана управа. Управни одбор чинили су: председник Љубомир Ивковић, инжењер; секретар Драгослав С. Митровић, професор; благајник Драгутин Недељковић, трговац; чланови: Елза Радојевић, зубни лекар, и Драгомир Димитријевић, професор. У Надзорни одбор ушли су: председник Владимир Војиновић, директор Гимназије; секретар Коста Михаиловић, професор; чланови: Радисав Јовановић, мајор; Риста Кузмановић, пензионер, и Јездимир Матовић, трговац. На почетку сваке школске године бирана је нова управа, мада нису мењани сви чланови. Тако је професор Миленко Јов. Стевовић био стални секретар до Другог светског рата.

Министарство просвете је одобрило Правила почетком 1932. године и Заједница је могла несметано да ради. У почетку је одзив ђачких родитеља за учлањење био мали. У школској 1932/33. години била су свега 82 члана, што је мање од 10% родитеља, јер је било уписано 852

ученика. Касније се тај број повећавао, па је у 1935/36. било чак 489 чланова, што је донело приход од 11.660 динара.³

Према Правилима, „Заједница дома и школе има више задатака, али сви се свде на једно, уз припомоћ родитеља постићи што бољи успех. Заједница је основана са циљем да створи пријатељске везе између школе и куће и да јача узајамно поверење тако да међусобним обавештавањем уједначи колико је могуће опхођење и начин поступања са децом у школи и код куће. Није довољно што школа издаје наредбе у погледу поправке васпитања и успеха код ученика ако и сами родитељи не буду радили у истом правцу. Заједница дома и школе има за задатак да пружи родитељима могућност да узму учешће у решавању свих питања која се тичу духовног развитака и напретка њихове деце. Заједници је задатак да потпомаже физичко, интелектуално, морално и естетско образовање школске омладине.

Један од задатака Заједнице је и олакшање материјалних тешкоћа школи – пружање школи материјалних средстава за набавку учила и других школских потреба које она не може да набави.”⁴

Колико год је било важно успешно деловање Заједнице у васпитном и образовном смислу, толико је била значајна и материјална потпора школи, коју је она могла да пружи. Гимназија се 1927. године уселила у нову и лепу зграду, али за успешан рад много је недостајало: гимнастичка и сала за цртање су биле празне, без неопходних справа, прибора и намештаја; књижнице су биле оскудне, наставничка је имала 527 књига, ђачка 1347, а књижница ђачких уџбеника – 243; школске збирке за поједине предмете са недовољно препарата и учила. Зато је било значајно да Заједница окупи што више родитеља (који су плаћали чланарину два динара месечно), као и имућније грађане који би помогли школу. Да би се што више зближила и одобрвољила родитеље, почев од 1932. године, Заједница је организовала излете и посела, као што је било 12. марта када је ђацима, њиховим родитељима и наставницима о значају васпитања говорио професор Ратко Пенезић; или приређени заједнички уранак на Ђурђевдан у Јездини. Поред тога, почело је организовање предавања о разним темама (не само васпитним), као и књижевних вечери или концерата. У почетку су предавања држали чачански професори, лекари и свештеници, а од школске 1935/36. године, када се Заједница својим програмом наметнула грађанству и сасвим си-

3. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту: МИАЧ), Гимназијски фонд, К-4. Записници Заједнице дома и школе чачанске Гимназије 1932–1936, стр. 147.

4. Исто.

гурно постала средиште културних догађања у граду, предавачи су били истакнути књижевници и професори са Београдског или Загребачког универзитета. Одлучено је још 1933. да се, ради бољег одзива, родитељи обавештавају о програму штампаним плакатима и преко „Чачанског гласа” и „Чачанског покрета”. Тако су од 1933. до 1935. године у „Чачанском гласу” могу прочитати обавештења о појединим књижевним вечерима и предавањима, као и утисци о одржаном програму, а у „Чачанском покрету”, истина нешто ређе, у току 1933. Пошто су ови листови престали да излазе, Заједница је сличне прилоге објављивала у београдским листовима „Политика” и „Време”.

За штампање плаката био је задужен деловођа Заједнице Миленко Стевовић, а они су штампани у штампарији Стевана Матића. Били су различитих формата, тј. поред великих (63 x 46), који су били истакнути у граду, штампани су и мали (12 x 16) у виду летка, које су ђаци носили родитељима. Тако организовано пропагирање програма учинило је да су вечери биле добро посећене и, пошто су наплаћиване улазнице, или је био приман добровољни прилог, каса Заједнице се пунила, из које су набављани нова учила, књиге, часописи. Сваке године је набављан све већи број књига за поклон ученицима за Видовдан, од 250 (1933/34) до 1.000 (1936/37). У поклонима су учествовали и чачански књижари Јарослав Павловић и браћа Шљивићи, а добијане су књиге и од Српске краљевске академије, Коларчевог универзитета, Друштва „Свети Сава”, „Годишњице Чупићеве задужбине”, „Матице хрватске”, књижара Геце Кона и Рајковића у Београду. Заједница је од свог прихода помагала и друге установе. Тако је 1936/37. поклонила већи број књига Соколском друштву и Уједињеној књижници и читаоници у Чачку. Такође је најавила да ће чист приход од концерта Загребачких мадригалиста (7. децембар 1936) поделити са Уједињеном књижницом и читаоницом, а 1934. је приход од два предавања (1.000 динара) послат Друштву за подизање храма Св. Саве у Београду. Заједница је набављала књиге и часописе за наставничку књижницу и књижнице ђачке дружине „Рајић” и „Истрајност”. Занимљиво је да су ове књижнице биле претплаћене на велики број часописа – чак 32 од 1937/38. до 1939/40. То су: „Младост”, „Српски књижевни гласник”, „Природа”, „Напредак”, „Јужни преглед”, „Ljubljanski zvon”, „Подмладак Јадранске страже”, „Јадранска стража”, „Хришћанско дело”, „Видици”, „Домовина”, „Наша радост”, „Гласник Професорског друштва”, „Соко”, „Сатурн”, „Преглед”, „Летопис Матице српске”, „Хрватска ревија”, „Млади Истраинин”, „Учитељ”, „Lessestunde”, „Прилози за народну поезију”, „Наш је-

зик”, „Југословенски историјски часопис”, „Ваздушна одбрана”, „Савремена педагошка библиотека”, „Хрватски језик”, „XX век”, „Дом и школа”, „Садашњост”, „Народне старине”, „Рopotnik”.

Да би подстакла ученике на развијање и неговање литерарних склоности, усмерених ка „јачању националне и социјалне свести”, Заједница је у јесен 1934. основала Књижевни фонд Витешког Краља Александра I Ујединитеља. Пошто су усвојена правила, којима се прецизира функционисање овог фонда, за који се објављује књижевни конкурс сваког 9. октобра, а награде додељују о Светом Сави, овај вид ђачког рада спровођен је успешно сваке године и привукао је пажњу имућних грађана и неких установа које су давале награде, као што су: лекар Драгомир Аћимовић, трговац Радојко Солујић, часовничар и јувелир Радомир Ђеловић, инжењер Светолик Станковић, апотекар Радивоје Пантовић, Аеро-клуб, Поглаварство града Чачка, Српска првославна црквена општина у Чачку...

Заједница дома и школе је, такође, основала и Екскурзиони фонд „Јован Цвијић” (16. јануара 1937) са циљем да омогући сиромашним ученицима доброг учења и владања учествовање у школским екскурзијама. Почетни капитал овог фонда (3.000 динара), који је Заједница издвојила, постепено је увећаван поклонима појединих предавача, који су се одрицали хонорара, а и средствима из општинског буџета, што је омогућило извођење екскурзија и у удаљене крајеве Југославије.

Иако је Заједница достигла свој врхунац школске 1937/38. године, појачана активност у раду на свим пољима била је изражена и због прославе стогодишњице Гимназије. Ипак је на годишњој скупштини те године исказано незадовољство малим бројем чланова: „На жалост морамо истаћи једну жалосну чињеницу да један део имућних, готово врло имућних родитеља, увек и редовно избегава да уплати члански улог било приликом уписа ђака било у току године. Члански улог Заједнице је, према чланским улозима других Заједница, врло незнатан.”⁵

Ово удружење ђачких родитеља и професора имало је и скромну издавачку делатност. За десет година постојања објавило је шест књига невеликог обима. Изузев Споменике Гимназије, све остале су – предавања одржана на трибини Заједнице: „Проблем савременог васпитања” Ратка Пенезића (1932), „Мајка у нашим народним и уметничким песмама” Саве Ристановића (1933), „Мотиви о мајци у нашој књижевности” (1939) и „Даница Марковић – прва српска модерна лиричарка” Љубице Марковић (1940). Поводом стогодишњице ове образовне уста-

5. МИАЧ, Гимназијски фонд, К-4, Записници Заједнице дома и школе 1935–1941.

нове, штампана је „Споменица чачанске реалне гимназије 1837–1937” и као посебне целине делови те књиге „Чачанска гимназија 1837–1937” Драгомира Половића и „Ученици Чачанске гимназије пали у ратовима за ослобођење и уједињење” Драгослава С. Митровића. Трећи део Споменице – Списак ученика-ца Чачанске гимназије 1837–1937, који је приредила Маргита Радовић, није штампан као посебна књига.

Највреднија књига ове едиције је „Споменица чачанске реалне гимназије 1837–1937”, која у свом првом делу садржи историју града од првог помена и историју школе. До тада, а и задуго касније, била је непревазиђена по историјским подацима које је пружала. Српска краљевска академија ју је наградила као дело од изузетног значаја. Књига је штампана школске 1938/39. године, од октобра до марта у штампарији Стевана Матића, који је дао јефттинију понуду (340 динара по табаку) од Славка Г. Половића. Хартију је поклонио Милан Вапа, индустријалац из Београда, а корице за књигу је обећала овдашња фабрика хартије „Пантић и Син”, па, пошто није могла да испуни обећање, поклонила је хартију за штампање књига Љубице Марковић. За Споменицу је прикупљана претплата – 35 динара по комаду, а штампана је у 700 примерака. Заједница је донела одлуку да сав приход од продатих примерака књиге уложи у „Екскурзиони фонд др Јован Цвијић”.

Основна делатност Заједнице дома и школе, усмерана ка подизању васпитног и образовног нивоа ученика, али и њихових родитеља, изражена је и одржавањем бројних предавања, књижевних вечери, концерата, академија и обележавањем значајних јубилеја. За десет година постојања овог удружења одржано је око 200 оваквих вечери, на којима су предавачи и учесници у програму били познати научни радници и књижевници из разних крајева Југославије. У почетку је организован мањи број предавања, а затим из године у годину све више, нарочито после школске 1935/36. године, када их је одржано 25, да би 1939/40. тај број био највећи – 37. Иако приређивана доста учестано (најмање једанпут недељно у току школске године), била су добро посећена, што је наглашено у обавештењима о протеклим предавањима објављеним у „Чачанском гласу” или „Чачанском покрету”. Организована су најчешће суботом и недељом, јер је предавачима тако највише одговарало, што се може и видети из сачуваних писама. Тако, на пример, Драгослав Страњаковић у одговору на позив Заједнице 5. фебруара 1938. пише: „Част ми је известити вас да би предавање „Кнез Милош, човек, државник и политичар” могао код вас одржати у недељу 20. ов. месеца после подне у 6 сати. Тога дана ја ћу бити слободан и то је за мене најпогод-

нији датум.”⁶ Приход од овог предавања је приложен Фонду Станоја Станојевића, на чему се предавач захвалио Заједници. Предавачи су предавања држали углавном бесплатно, највише што су дозвољавали било је да им се плате путни трошкови. Др Слободан Поповић, ванредни професор Више педагошке школе у Београду, одржао је школске 1937/38. године на трибини Заједнице два предавања: „О условима успешног учења” и „Душевне борбе и кризе код младића” и у свом писму је нагласио: „Пристајем на то да Заједница поднесе само путни трошак.”⁷ Али, Милош Кићевац, доцент на Београдском универзитету, искључив је у вези са било каквом надокнадом трошкова приликом писменог уговарања његовог предавања под називом „Кожне болести”: „Путни трошкови не долазе у обзир, јер бих то учинио о свом трошку.”⁸ Миливоје Павловић, професор Универзитета у Скопљу, који је 1940. године одржао предавање „Приповедачи Јужне Србије” (о Анђелку Крстићу и Григорију Божовићу), у писму је обавестио Заједницу: „Хонорар и путни трошак поклонићу дружини Ј. Цвијић као прилог за њихово путовање по јужној Србији.”⁹ А Јован Ђорђевић, професор Правног факултета у Београду, који је у фебруару 1941. године говорио о Доситеју Обрадовићу као социологу, у свом писму наглашава: „Наравно, ја не правим никаква питања од услова под којима држим предавање у земљи, а најмање одржавам предавања хонорара ради.”¹⁰

Угледни предавачи су учествовање на трибини Заједнице дома и школе доживљавали више као почаст и моралну и патриотску обавезу – да својим знањем допринесу успеху једне културно-хумане мисије, него као извор зараде. Ретки су међу њима били, као књижевник Нико Бартуловић, који је за свој наступ тражио хонорар од 300 динара правдајући се, при том, тешким условима живота.

За сва предавања је тражена дозвола од Министарства просвете, коме су списак предавача и њихових тема достављани унапред. Из сачуваних плаката, којима су оглашавана предавања и годишњих извештаја Гимназије, где су пописани сви предавачи и теме, може се видети да је далеко највише предавања било из књижевности (62), затим из историје (32), васпитања (20), географије (20), медицине (12), религије (шест), филозофије (седам), биологије (два), физике (један) и разних других области (15).

6. МИАЧ, Гимназијски фонд К-4.

7. Исто.

8. Исто.

9. Исто.

10. Исто.

О књижевним темама говорили су познати професори: Владета Поповић, Милош Московљевић, Петар Митропан, Јосип Иванчић, Антун Барац, Михаило Чубински, Љубица Марковић, Јосип Шкавић, Ђорђе Живановић, Миодраг Ибровац, Миливоје Павловић, Јован Ђорђевић, затим књижевници: Сениша Кордић, Сениша Пауновић, Живко Милићевић, Стеван Јаковљевић, Нико Бартуловић, Трифун Ђукић, Петар Одавић, Јован Радуловић....

Ништа мање познати нису били ни предавачи из других области. На пример: Ксенија Атанасијевић, Милош Парента, Илија Мамузић, Виктор Новак, Алојз Шмаус, Драгослав Страњакловић, Владимир Белић, Боривоје Милојевић, Фран Тућан, Ђорђе Паунковић, Јован Ердељановић, Татомир Анђелић, Николај Велимировић....

Знатан број предавања држали су професори чачанске Гимназије: Ратко Пенезић, Драгомир Марковић, Драгомир Поповић, Драгослав Митровић, Сава Ристановић, Маргита Радовић, Миленко Стевовић, Томо Вукотић, Ђорђе Ковбаско, Милутин Смиљанић, Лабуд Вушовић, Роза Којзеклијевић, Вукосава Вучетић, Зорка Васиљевић, Сава Милутиновић, Надежда Вељковић и Радмила Живанчић.

На велико интересовање публике наишла су предавања чачанских лекара: Ненада Станковића, Драгише Мишовића, Живка Ерића, Мехмеда Хоџића и Драгослава Миловановића.

У програму Заједнице учествовали су и ученици читањем својих радова награђених на конкурс, али и други, као што је школске 1937/38. године ученик осмог разреда, Милутин Вујовић говорио о својим утисцима са пута по Француској.

Предавачи су обезбеђивали богат и разноврстан програм, који је садржао и бројне академије посвећене обележавању разних јубилеја. На пример, сваке године приређивана је духовна академија поводом Светог Саве, а повремено и академије у част познатих писаца као што су: Толстој, Пушкин, Гогољ, Достојевски, Вук Карацић, Алекса Шантић, Јован Скерлић. Програмом су обухваћени и датуми великих историјских догађаја: двадесетпетогодишњица ослобођења јужне Србије, петстопедесетогодишњица Косовске битке, стотридесетогодишњица Првог српског устанка, стогодишњица Илирског покрета, двадесетогодишњица народне епопеје у Првом светском рату. Комеморативне вечери одржаване су сваке јесени после 1934. године поводом погибије краља Александра Карађорђевића, затим је обележена десетогодишњица смрти Јована Цвијића. Богат програм приређен је и за дан Јосипа Јураја Штросмајера, дан посвећен Словенцима и Симону Јенку, за-

тим Францу Прешерну (чист приход је послат Одбору за откуп Прешернове куће у Врби), Владимиру Назору, Ивану Гундулићу, Ивану Цанкару, Отону Жупанчичу, Лази Лазаревићу, Даници Марковић (том приликом је предложено Градском поглаварству да једна улица у Чачку добије њено име), Светозару Милетићу (поводом откривања његовог споменика у Новом Саду).

Већ и овлашно набрајање тема и њихових предавача указује на обиље разноврсних и занимљивих садржаја који увелико размичу уске националне, верске, историјске и географске оквире једне мале средине развијајући дух југословенства и ширећи васпитне и образовне видике. Зато није чудно што је Заједница оваквим програмом из године у годину привлачила све већи број слушалаца и учинила „да Гимназија постане центар, око кога се окреће сав духовни живот нашег града.”¹¹ О томе сведочи и сећање професора Наде С. Арсенијевић: „Предавања су побуђивла велико интересовање не само ученика и наставника већ и грађана Чачка и његове околине, и то не само темом већ и говорништвом.”¹²

Због свега тога Заједница дома и школа је оправдала своје постојање, За такав њен рад више од осталих заслужно је неколико професора. То су: Миленко Стевовић, стални деловођа Заједнице, који је водио преписку са предавачима, уговарао њихове наступе, бринуо о организацији вечери и штампању плаката, а и сам је одржао већи број предавања; професори Драгомир Поповић, Драгослав Митровић, Сава Ристановић и Маргита Радовић. Ипак, међу њима, најистакнутију улогу имао је Миленко Стевовић, који се одликовао изузетним организацијским способностима, захваљујући којима се рад Заједнице успешно одржавао и у ратним годинама (1941 – 1944); истина, тада сведен само на хуманитарну активност, јер је јавна, предавачка морала бити обустављена. Стевовић је рођен у Ивањици 15. маја 1890. године, где је завршио основну школу. Гимназију је учио у Чачку, Крагујевцу и Ужицу, а филозофски факултет у Београду. У Чачку је провео радни век предајући у Гимназији српски и француски језик од 1920. до 1947. године. На трибини Заједнице држао је предавања о васпитним темама, као и из књижевности и националне историје, не само у Чачку, већ и у читаоницама околних села, које су у то време имале развијену културну активност. Тако је школске 1938/39. одржао предавање о албанској Голготи у Горњој Жежевици, Рошцима и Трнави. Умро је 1953. у Београду.

11. Драгомир Поповић, *Чачанска гимназија*, Чачак, 1939, стр. 232.

12. А. Б. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837–1987*, Чачак, стр. 504.

Да би се у потпуности сагледао рад Заједнице дома и школе Чачанске гимназије, потребно је осврнути се и на рад Народног универзитета у Чачку, који је, једно време, остваривао своје програме упоредо са Заједницом, а почетком 1936. сасвим престао да ради. Делатност ове установе била је слична, заснована на културно-просветном раду.

Народни универзитет је основан 2. фебруара 1930. са циљем да предавањима, књижевним вечерима и понудом добрих књига из своје књижнице просвећује грађанство Чачка. Није имао своје просторије, већ је програм организовао у свечаној сали Гимназије, где и Заједница. Професори Гимназије су активно учествовали у његовом раду, као предавачи, или чланови управе. Први председник био је Владимир Војиновић, директор Гимназије, секретар Драгомир Поповић, а благајник Милутин Смиљанић. За разлику од народних универзитета у другим градовима, чачански је таворио већ од самог почетка. Прве године одржана су само четири предавања чији су предавачи били др Драгиша Мишовић, Драгослав Митровић, Гргур Јакшић и др Радомир Теодосијевић; друге три – Драгољуб Росић, Јосип Иванчић и професор Учелини. У току 1932. и 1933. није било предавања, а у 1934. и 1935. години укупно их је одржано 26. Међу предавачима најчешће су били професори Гимназије (Милутин Смиљанић и други), Раденко Лазовић и Александар Ђурчић, адвокати, Драгиша Мишовић, лекар, али и Васа Чубриловић, Вучић Мићовић и Драгослав Страњаковић, професори Београдског универзитета.

Организатори предавања нису били слободни у избору тема, већ су морали да се придржавају расписа Министарства просвете, који је, преко начелника среза трнавског, достављен Универзитету 26. јануара 1933. године, и који је садржао упутства:

- „1. Да народни универзитети не могу отпочети рад док Министарство претходно не одобри тему предавања;
2. Да се за свако појединачно предавање, или на дужи период рада достављају теме предавања и тражи њихово одобрење;
3. Да су предавачи политички и национално исправно маркирани, и да се у том смислу од управе универзитета тражи јемство, и
4. Да се одобрење за предавања и теме траже од Управних власти и Просветног одељења Министарства просвете.”¹³

Рад Народног универзитета финансиран је од чланарине, прихода од одржаних предавања, повремене новчане помоћи општине и Министарства просвете. Тим новцем набављане су и књиге за књижницу, ко-

13. „Чачански покрет”, бр. 31, 12. новембар 1933, стр. 3.

ју је Универзитет отворио, а коју су чиниле књиге (300) из некадашње Грађанске књижнице. Када је 1934. отворена Уједињена књижница и читаоница, у њен састав је ушла и књижница Народног универзитета.

И Народни универзитет је покренуо своју едицију, у којој је 1931. као прву и, вероватно једину, штампао књигу професора права Чедомира Митровића „Основни појмови о праву”.

Ова установа, која је своје делатности развила нарочито 1934. и 1935. године, морала је почетком 1936. да обустави рад, највероватније због тога што се није у потпуности држала наредби Министарства просвете, па је омогућено одржавање предавања људима левичарске оријентације, као што су Милутин Смиљанић, др Драгиша Мишовић и Александар Ђурчић.

Тако је Заједница дома и школе Чачанске гимназије преузела улогу Народног универзитета и отуда мишљење да је ова установа имала свој народни универзитет. У тој чињеници треба тражити одговор на питање зашто је Заједница имала далеко најбогатији културно-просветни програм у односу на гимназије суседних градова, али и Београда. У њима је рад народних универзитета био одвојен од рада Заједнице дома и школе, чија се делатност сводила углавном на хуманитарну помоћ сиромашним ђацима или материјалну помоћ школи, а предавања су одржавана знатно ређе, према унапред утврђеном школском календару. Тако, на пример, у Крагујевачкој гимназији Заједница дома и школе основана је 1933, али је била активнија тек после 1935. До рата организовала је свега неколико предавања о педагошким темама, али је окупљен већи број чланова, који су својим прилозима помагали набавку књига за књижницу, пружали помоћ сиромашним ученицима, а главни циљ им је био сакупљање новца за изградњу нове гимназијске зграде. У Краљеву је Заједница основана школске 1935/36. и она је углавном прикупљала новац за поправку школске зграде. У Ужичкој гимназији Заједница је само основана, али у годишњим извештајима се напомиње да је она била неактивна. У Београду, где је Коларчев народни универзитет био носилац културно-просветног програма, може се видети, на пример, из извештаја Треће мушке реалне гимназије да је Заједница дома и школе основана тек 17. априла 1938. и да се само те школске године бавила сакупљањем материјалне помоћи сиромашним ђацима и радила на поправци гимназијске зграде и хигијенских услова.

Из поређења са овим примерима, закључује се да је Заједница дома и школе Чачанске гимназије приређивала за своје ученике и њихове родитеље бољи и садржајнији програм од многих других гимназија,

што је стицај разних околности, али један од разлога је савакако и чињеница да је Чачанска гимназија тих тридесетих година имала такав наставни кадар, који је својим залагањем и ентузијазмом могао остварити програм за углед.

Најприкладнији начин за обавештавање о програму Заједнице били су плакати. Различитих су формата: од 12 x 16 см до великих 63 x 46 см у различитим нијансама жуте, зелене, ружичасте, плаве и сиве боје. Плакати су независно од величине у највећој мери информативни, јер су у целини испуњени текстом. Тако, на пример, плакат величине 16 x 23 см садржи обавештење да ће 22. децембра 1935. предавање одржати Живојин Ст. Ђорђевић, професор Учитељске школе Краљице Марије и члан редакцијског одбора часописа „Деца и родитељи”, под насловом: „Школе у Србији од 1804–1815. (Карађорђево доба)” са почетком тачно у шест часова уз улазницу од једног динара. На доњој трећини плаката је обавештење о наредна четири предавања са навођењем имена предавача. До школске 1935/36. на плакатима нису најављивана наредна предавања. Од те године сарадња са родитељима постајала је све успешнија, чему су допринела и оваква потпунија обавештења.

Плакат којим се најављује 7. децембра 1935. академија посвећена успомени на Лава Толстоја подсећа на страну неке књиге, јер је испуњен програмом од 11 тачака и најавом за следеће предавање. Формата је 15 x 24 см и нема никаквих графичких украса, осим крупнијим словима истакнутог имена писца.

У врху свих плаката је заглавље „Заједница дома и школе Чачанске гимназије”. На некима је назначена намена прихода од предавања, на пример: „Приход је намењен Фонду сиромашних ученика Чачанске гимназије” или „Књижевном фонду Витешког Краља Александра I Ујединитеља.”

Многи плакати имају кратку белешку о предавачу, што повећава њихову информативност. На пример, поред обавештења да ће Фран Тућан, професор Загребачког универзитета, одржати 27. децембра 1936. предавање „о последицама давних догађаја (геолошке слике из постанка наше Земље)”, он је јавности представљен и речима: „Др г. Фран Тућан, минералог, професор Загребачког универзитета обогатио је нашу научну књижевност читавим низом научних студија. Његово име је познато не само код нас него и на страни.”

На плакату знатно мање величине (47 x 32) којим се најављује књижевно вече уредника „Политике” и „Наше књиге” Живка Милићевића и књижевника и сарадника „Политике” Сенише Пауновића, по-

ред позива грађанима да присуствују приредби од које је приход намењен за набавку књига и часописа, дата је и следећа белешка: „Г. Живко Милићевић, књижевник и новинар, писац је неколико књига песама награђених од Академије наука, великог броја фелтона, позоришних критика, путописа, књижевних огледа; био је сарадник и уредник „Венца” и „Мисли”. Г. Сениша Пауновић, некадашњи ђак наше гимназије, дао је већ неколико збирки песама и приповедака; преводилац је са бугарског („Дечје приповетке”, „Испод Витоша” итд).”

У најави предавања Драгослава Митровића о привредном значају Јадранског мора назначене су чак три поруке. Прва, у врху плаката – порука краља Александра: „Будите верни чувари нашег мора. За вама стоји читава уједињена Отаџбина.” Затим, друга, књижевника Ника Бартуловића: „Без слободе и развијене јадранске обале нема велике и снажне Југославије. Без мора би Југославија остала увек држава другог реда, а с морем је светска држава, нација свих могућности и пут јој је отворен у свим смеровима.” И трећа – да се предавање „одржава 31. октобра 1936. године поводом „Дана мора” који се прославља широм наше домовине”.

Поред тога што су плакати садржали и теме наредних предавања, на некима су и поруке које се односе на друге облике програма Заједнице. На пример, у дну плаката којим се најављује за 29. новембар 1936. предавање професора Надежде Вељковић о вери код старих Грка стоји и обавештење грађанству: „Концерт Загребачких мадригалиста због болести г. Младена Позајића одлаже се. Дан концерта објавиће се накнадно.” То се понавља и на следећем плакату од 4. децембра за предавање Боривоја Ж. Милојевића.

Неке најаве предавања садрже и тезе које су толико информативне да посетилац добије унапред представу о обиму и садржини саопштења. На пример, 6. децембра 1936. одржао је Алексије Јелачић предавање о Пушкину према следећим поднасловима: „Стогодишњица највећег руског песничког генија – Пушкина”, „Његово место у књижевности, језику, мисли и животу Русије”, „Порекло, васпитање и доба”, „Књижевни и политички утицаји”, „Рат дванаесте године”, „Пушкин и Наполеон”, „Романтизам, национализам, реакција и револуција”, „Пушкин и сељаштво”, „Пушкин – изгнаник”, „Година 1825. – преломна година Пушкина и Русије”, „Пушкин и цар”, „Пушкин и руска прошлост (у његовом стварању)”, „Пушкин, Словенство и Човечанство”, „Универзализам Пушкина”, „Пушкин и Достојевски”, „Последње године

Пушкинове”, „Његов трагични крај”, „Судбина његова стварања кроз покољења”.

Са плаката којим се најављује предавање Ника Бартуловића 16. јануара 1937. из белешке о писцу сазнаје се да „Г. Нико Бартуловић, књижевник и уредник часописа „Јавност” познат по новелама, роману „На прелому”, драми „Куга” и књижевним студијама из словеначке књижевности. Сарађивао је у „Српском књижевном гласнику”, „Савременику”, „Књижевном југу”. Г. Нико Бартуловић је један од вођа националистичке предратне омладине. После сарајевског атентата ухапшен је због велеиздаје и осуђен на пет година робије. Провео је у затвору три године.”

Када је познати ботаничар, професор Београдског универзитета и књижевник Стеван Јаковљевић гостовао у Чачку, једним плакатом су најављене две његове вечери: 30. јануара 1937. предавање о чулном животу биљака и 31. јануара књижевно вече посвећено представљању његовог романа „Српска трилогија”. Плакати су обавештавали да је: „Др Г. Стеван Јаковљевић, проф. београдског универзитета, поред стручних радова из Ботанике написао дело „Српска трилогија” („1914”, „Под Крстом”, „Капија смрти”). Јаковљевића описи борбе су савршени, описи природе сјајни, његов је језик свеж и кристално чист, а племенито и дивно признање ратним друговима више него дирљиво. По свему томе и као описивачу рата ми у српској литератури не видимо равнога њему”.

Ближе је објашњена и тема предавања Ванђела Тасића. „Како сачувати здрав стомак” (одржан 28. марта 1937) тезама: „Главни узроци поремећаја и обољења; заблуде и грешке у исхрани и начину исхране. Предохрана, хигијена стомака. Бање и стомак”.

На огласу за предавање Јосипа Иванчића 4. априла 1937. о Јосипу Јурају Штросмајеру и Фрањи Рачком штампана су два одломка којима су ови великани хрватске историје, југословенски оријентисани, представљени грађанству Чачка. Истакнута је Штросмајерова мисао о хришћанској слози и љубави међу народима: „Тко љубав, слогу, јединство у нашем народу промиче, тај, или се звао Србин или Хрват, прави је хришћанин, љубитељ је права живота, свјетла, слободе и славе свога краја. Нељубав, неслога и раздор су очевидно смрт и пропаст народа нашега, а љубав, слога и јединство залог су његову васкрсењу, његовој слави и његовој неумрлости.”

Фрања Рачки је представљен речима Слободана Јовановића: „Рачки је био од оних духова који предосећају будућност, и чија је величина

стога јаснија познијим нараштајима него савременицима. Међу духовним вођама нашега народа њему припада једно од првих места. Његова је историјска заслуга да је покушао спојити хрватски и српски национализам у политичку снагу вишег ступња. Још и данас његови списи јесу најбољи политички требник, јер нам дају ону ширину без које наша данашња држава не може напредовати. Фрања Рачки својим радом спајао је Србе и Хрвате за живота „ а данас успоменом спаја их и после смрти.”

И Антун Барац, који је 16. маја 1937. држао предавање о песницима Хрватског загорја (Ђалском, Ковачићу и Лесковару), представљен је пригодном белешком: „Г. др Антун Барац, професор књижевности на Загребачком универзитету, је познати наш књижевни критичар. Обогатио је нашу књижевност великим бројем студија (о Фрањи Марковићу, Љ. Бабићу, Љ. Визнеру, Н. Полићу, В. Назору, С. С. Крањчевићу, Анти Ковачићу и Лази Лазаревићу – „Школска икона” и „Ладањска секта”)

Поводом смрти чехословачког државника, филозофа и професора универзитета Томаша Масарика одржано је у Чачку комеморативно вече 19. септембра 1937, које је оглашено плакатом са пригодним текстом: „Масарик спада у оне ретке политичаре, који ради истине и правде улазе у непоштедну борбу. За свој неумрли рад он није тражио ни награде ни захвалности. Неколико година борбе биле су скопчане с великим материјалним жртвама за Масарика. Сиромах професор, он се задуживао да би могао путовати толико пута у Београд, Загреб, Трст и друга места ради проучавања прилика и прикупљања потребног материјала. И никад он за све то ни од кога није затражио нити је добио ни накнаду за стварно учињене трошкове, а камо ли какву материјалну награду. Масарик је све то чинио из превеликог осећаја дужности. Морална награда за њега је била главно. Чехословачки народ достојно му се одужио. Наш народ му је захвалан за све оно што је за њега учинио. По ономе што је Масарик за наш народ учинио, да је Југословен, несумњиво би спадао у најзаслужније његове синове.”

Занимљиво је обавештење на плакату за предавање (20. новембар 1938) Тома Вукотића о сељаку у нашој средњовековној држави – да се одржава „у корист трпезе сиромашних ученика Државне реалне гимназије у Новој Вароши”, јер су предавања најчешће организована ради помоћи Фонда сиромашних ђака, Књижевног или Екскурзионог фонда чачанске Гимназије. Истина, неколико је одржано у корист подизања споменика Танаску Рајићу.

На трибини Заједнице одржао је предавање и сељак песник Живадин Стевановић из Брестовца у Грузи. Он је 12. марта 1940. говорио о својим утисцима са путовања по Америци. На плакату су истакнути делови његовог саопштења: „Први утисак у Њујорку. Први дан на изложби. Мој пријем код Николе Тесле. Мој пријем код Лагвардија, председника највеће општине на свету. Мој одлазак у унутрашњост Америке у наше колоније. Мој повратак у зараћену Европу преко Океана”.

Чачанска публика је обавештена и о црногорској књижевности преко плаката којим је најављено књижевно вече Трифуна Ђукића (17. март 1940): „За последњих неколико година Црна Гора је дала неколико снажних приповедача, који својом продорношћу и лепотом и чистоћом свога израза, све свестраније сликају тај наш крш. Црна Гора је као стварност остајала непозната све скоро до најновијег времена после рата. Међу приповедачима из Црне Горе истичу се као најбољи Душан Буровић, Никола Лопичић и Трифун Ђукић...”

Главна својства ових плаката је њихова информативност, која је исказана белешкама о предавачима или о темама које су оглашаване. У графичком смислу су једноставни, разликују се само по формату, боји, типу слова или начину како је текст уоквирен. Од сачуваних само три су илустрована фотографијама: онај којим је оглашавано комеморативно вече поводом погибије краља Александра Карађорђевића, плакат за вече Живадина Стевановића и плакат за обележавање 125-годишњице Таковског устанка, на коме су слике Танаска Рајића испред топова и некадашњег његовог споменика на Љубићу. Ипак, ти плакати су привлачили пажњу лепим распоредом слова различите величине и облика и највише јарким бојама. Дешавало се да је исто предавање оглашавано плакатима различитих боја, на пример, наранџастим и зеленим.

Ови плакати су типски с нагласком на текстуалном обавештењу и врло су једноставни, вероватно из два разлога: први је да од штампарије није ни захтевано да ради другачије, јер од таквог плаката није очекиван визуелни ефекат, већ само информативан, и други – што техничке могућности Матићеве штампарије нису омогућавале израду плаката са неким богатијим ликовним решењем. Да су у Чачку тих година штампани и другачији плакати, сведочи један сачувани за тон биоскоп „Крен” којим се најављују, у оквиру божићног програма 1938. године, два филма: „Ромео и Јулија” и „Раскољников”.¹⁴ Штампан је у штампарији Славка Поповића и Сина и, мада садржи филмских фотографије

14. Плакат се чува урамљен у сали за ручавање хотела „Београд” у Чачку.

главних глумаца и неколико сцена из филмова, ипак се разликује од каснијих плаката, јер још увек не обавештава сликом у већој мери него текстом, али је у ликовном смислу богатији од оних које је издавала Заједница дома и школе.

Када се оцењују плакати Заједнице, треба имати на уму да су настали у време када су обавештења још увек саопштавана преко варошког добошара, па зато и овакви, једноставни, добијају на својој вредности. Томе иде у прилог и чињеница да су и други догађаји (политички, верски, спортски) најављивани плакатима, али знатно ређе, па су плакати Заједнице доминирали у граду својом учесталости и тако створили навик у грађанства за њихово праћење.

Плакати Заједнице су били у то време најбољи начин комуникације са јавношћу, пошто су други облици били мање корисни. Преко радија је то било немогуће, јер локални није постојао, а дневни листови у Чачку нису излазили, већ само недељни, и то кратко време од 1932. до 1935. „Чачански глас” и 1933/34. „Чачански покрет”, у којима је било обавештења о програмима Заједнице. После 1935, у време када је програм постајао све богатији и садржајнији, у Чачку су излазили само листови политичког карактера, који такве вести нису објављивали. Београдске новине „Политика” и „Време” су штампали прилоге о програмима Заједнице, нарочито после 1937. године, али претпоставка је да ови листови нису читани у свакој кући и да су родитељи ипак боље обавештавани путем плаката.

Тако су плакати Заједнице били једина и најбоља веза између школе и родитеља и, упечатљиво сведоче о времену када су чињени велики заједнички напори да се школска омладина усмери најбољим путем у етичком, образовном и интелектуалном смислу. Тај десетогодишњи период (1931–1941) у коме је активно деловала Заједница дома и школе, испуњен романтичарским заносом, ентузијазмом и вером у побољшање живота, трајао је сувише кратко да би дао дугорочније резултате. Прекинут ратом, уступио је место новом времену, са новим идејама, тако да се у историји нашег школства мало или нимало спомиње. И плакат је потиснут из употребе доласком нових медија, радија и, нарочито, моћне телевизије.

Зато плакати Заједнице дома и школе Чачанске гимназије представљају драгоцен документ о не тако далекој културној прошлости града.

БИБЛИОГРАФИЈА ПЛАКАТА¹⁵

1933.

1. ЗАБАВА [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1933 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 62 x 47 см
Из садржаја: О моралном васпитању: предавање Чучковић Манојла; Светски рат: комедија у 1 чину од Бранислава Нушића [у извођењу ученика Гимназије]
2. МАТИНЕ [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1933 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 47 см
Из садржаја: побуна печурака: опера у 3 чина од Бјухнера; превео Ђорђе Ковбаско [у извођењу ученика Гимназије]
3. ГОДИШЊА скупштина [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1933 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 23 x 31 см
4. МИЛЕНКО Стевовић: Живот и рад великог националног песника Петра Петровића Његоша [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1933 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 16 x 24 см

1934.

5. МАТИНЕ [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1934 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 31 см
Из садржаја: Антиалкохолно васпитање омладине: предавање Милутина Смиљанића
6. СТОТРИДЕСЕТОГОДИШЊИЦА Првог устанка [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], [1934] (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см
Из садржаја: Први устанак: предавање Р. Којзеклијевић
7. ШАНТИЋЕВО вече: (поводом десетогодишњице песникове смрти) [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије приређује... – Чачак: [Заједница], 1934 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 56 x 39 см
Из садржаја: Алекса Шантић: предавање Саве Ристановића

1935.

8. РУСКО вече [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1935 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 25 x 18 см
Из садржаја: Везе Русије и Јужних Словена: предавање Ђорђа Ковбаска
9. ДУХОВНА академија [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... Чачак: [Заједница], 1935 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 46 см
Из садржаја: Свети Сава: говор Њ. Преосвећенства епископа Господина Николаја [Велимировића]
10. СТОГОДИШЊИЦА Илирског покрета [Плакат]: Програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1935 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 45 см
Из садржаја: Значај Илирског покрета: предавање Миленка Јов. Стевовића; Родољубива поезија Петра Прерадовића: предавање Саве Ристановића; Иван Мажуранић: предавање Маргите Радовић

15. Библиографија сачуваних плаката дата је хронолошки у оквиру сваке године.

11. АКАДЕМИЈА посвећена успомени Лава Толстоја [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1935 (Чачак: б.и.). – 1 лист; 15 x 24 cm

Из садржаја: Лав Н. Толстој; предавање Ђорђа Ковбаска.

12. ЖИВОЈИН Ст. Ђорђевић: Школе у Србији од 1804 – 1815 (Карађорђево доба) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1935 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 16 x 23 cm

1936.

13. МЕХМЕД Хоџић: Трансфузија крви [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 23 x 16 cm

14. МИЛОЈЕ Стојиљковић: Хемија у рату [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 46 x 31 cm

15. МИЛОШ Поповић: Утицај алкохолизма на потомство, о наслеђу и о еугеници [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 16 x 24 cm

16. ВЛАДЕТА Поповић: Виљем Шекспир – драмски геније светске књижевности [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 16 x 24 cm

17. АКАДЕМИЈА посвећена Словенцима и Симону Јенку [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 45 cm

Из садржаја: Симон Јенко; предавање Драгомира С. Поповића.

18. ШТРОСМАЈЕРОВ дан [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 62 x 44 cm

Из садржаја: Јосип Јурај Штросмајер; предавање Миленка Јов. Стевовића.

19. КОМЕМОРАТИВНО вече поводом 20 годишњице наше народне трагедије [Плакат]: програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 44 cm

Из садржаја: Срби на Крфу и Виду 1916; предавање Миленка Јов. Стевовића; Милош Перовић; предавање Саве Ристановића.

20. НЕНАД Станковић: Жлезде са унутрашњом секрецијом и њихов значај за живот и правилан развитак [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 16 x 24 cm

21. МИЛКА Ж. Шмит: Хрватско загорје [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: б. и.). – 1 лист; 31 x 24 cm

22. ДРАГОСЛАВ С. Митровић: Привредни значај Јадранског мора [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије; Месни одбор Јадранске страже. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 31 x 23 cm

23. ТОМА Вукотић: Црна Гора за време краља Николе [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 32 x 24 см
24. КЊИЖЕВНО вече [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 32 см
Из садржаја: Наша најновија приповетка и роман: предавање Живка Милићевића;
Из мог краја (песме) / Синиша Пауновић; Хумореска од Костова, превод са бугарског: чита Синиша Пауновић.
25. НАДЕЖДА Вељковић: Вера код старих Грка [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 31 x 24 см
26. БОРИВОЈЕ Ж. Милојевић: Живот на Шар планини [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см
27. АЛЕКСИЈЕ Јелачић: Пушкин, човек, писац и доба [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см
28. МИЛАН Недић: Ваљана гимназија – засушна народна потреба [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 31 x 48 см
29. РАДМИЛА Живковић: Косово и Метохија [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см
30. ФРАН Тућан: Посљедице давних догађаја (геолошке слике из постанка наше Земље) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1936 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 41 см

1937.

31. НИКО Бартуловић: Живот и менталитет далматинских острва: Из мојих дела [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 44 см
32. СТЕВАН Јаковљевић: Чулни живот код биљака. Књижевно вече: програм [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 44 см
Из садржаја: „Српска трилогија” Стевана Јаковљевића : предавање Живка Милићевића; Из мојих дела („Српска трилогија” / Стеван Јаковљевић”)
33. КОМЕМОРАЦИЈА посвећена успомени Јована Цвијића (поводом 10-годишњице његове смрти) [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије приређује. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 42 x 58 см
Из садржаја: Живот и рад др Јована Цвијића; предавање Драгослава С. Митровића; Страни научници о др Јовану Цвијићу; предавање Радмиле Живковић

34. ЖИВОЛИН Ст. Ђорђевић: О образовању и образованости [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак : [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 44 см
35. АКАДЕМИЈА посвећена 150-годишњици рођења Вука Стефановића Караџића [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – и Пододбор друштва „Просвете” приређују. – Чачак : [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 44 см
Из садржаја: Значај Вука Стефановића Караџића : предавање Милоша Милосављевића
36. ДРАГОСЛАВ С. Митровић: Земљотреси (узроци и последице) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак : [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 42 см
37. АКАДЕМИЈА посвећена успомени А. Пушкина (поводом 100-годишњице песникове смрти) [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак : [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 45 см
Из садржаја: Пушкин и наше доба: предавање Петра Митропана
38. МАТУРАНТСКИ дан (посвећен стогодишњици Чачанске гимназије) [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак : [Заједница], 1937. (Чачак: С. Матић). – лист; 63 x 47 см
39. ВАНБЕЛ Тасић: Како да сачувамо здрав стомак [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 44 см
40. ЈОСИП Иванчић: Јосип Јурај Штросмајер и Фрања Рачки [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак : [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 44 см
41. АНТУН Барац: Песници Хрватског загорја (Балски – Ковачић – Лесковар) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак : [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 44 см
42. МИХАИЛО Чубински: Злочин и злочинци у светлости уметничке књижевности (Сервантес, Шекспир, Дикенс и др) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см
43. МИХАИЛО Чубински: Злочин и злочинци у светлости уметничке књижевности [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: б. и.). – 1 лист; 10 x 17 см
44. ГОДИШЊА скупштина [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см
Из садржаја: Извештај Управног и Надзорног одбора о раду у току 1936/1937. године; Извештај Управног и Надзорног одбора „Књижевног фонда Витешког Краља Александра I Ујединитеља”; Извештај Управног и Надзорног одбора „Екскурзионог фонда др Јован Цвијић”; Избор нове управе за 1937/1938.
45. АЛЕКСАНДАР Митић: Медицина и надрелекарство [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 31 x 47 см

46. КОМЕМОРАЦИЈА посвећена успомени Томе Масарика [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 45 см

Из садржаја: Тома Масарик као политичар и државник: предавање Томе Вукотића; Тома Масарик као филозоф: предавање Димитрија Ђузеловића

47. КОМЕМОРАТИВНА седница [Плакат] / [приређују] Соколско друштво и Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 31 см

Из садржаја: Наш Велики Краљ Ујединитељ: предавање старешине Соколског друштва брата Драг[ослава] Митровића; Живот и рад Блаженопочившег Краља Александра I Ујединитеља: предавање Надежде Вељковић

48. ДАН Јадрана [Плакат]: програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије и Пододбор „Јадранске страже“. – Чачак : [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 32 см

Из садржаја: наш Јадран и циљеви „Јадранске страже“: предавање Ника Бартуловића

49. ТОМО Вукотић: Организација Срба у Санџаку у борби за националитет [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см

50. МИЛУТИН Вујовић: утисци са пута по Француској [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см

51. ЛАЗА Станојевић: Шта свако треба да зна о раку [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 31 x 47 см

52. РОСТИСЛАВ Плетњев: Књига као васпитач и учитељ [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 31 x 47 см

53. ВЛАДИМИР Белић: Живот, рад и значај војводе Радомира Путника [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 31 x 47 см

54. ВЛАДИМИР Белић: Живот, рад и значај војводе Радомира Путника [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 12 x 16 см

55. ЂОРЂЕ Паунковић: Кина [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1937 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см

1938.

56. ВЕЛИБОР Урошевић: Утисци са путовања по братској Чехословачкој: (посвећено успомени Томе Масарика) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак : [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
Предавање с пројекцијама

57. ДРАГОСЛАВУ Урошевић: Основни принципи најновије школе – школе рада [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 29 x 20 см
58. ПРЕШЕРНОВ дан [Плакат]: програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 40 x 58 см
Из садржаја: Франце Прешерн: предавање Маргите Радовић; Врба, родно место Франца Прешерна: предавање Славољуба Секованића
59. ПРЕШЕРНОВ дан [Плакат]: програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије: – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 15 x 20 см
Из садржаја: Франце Прешерн: предавање Маргите Радовић; Врба, родно место Франца Прешерна: предавање Славољуба Секованића
60. ПЕТАР Митропан: Чежња једног поколења за идеалом (Доба и јунаци Антона Чехова) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
61. ЉУБИЦА Марковић: Мотиви о мајци у нашој књижевности [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
62. САВА Ристановић: Слава и алкохолни обичаји [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
63. ДРАГОСЛАВ Страњаковић: Кнез Милош Обреновић човек, државник и политичар [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
64. МОМИР Вељковић: Милан Ракић и Јован Дучић [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
65. КОНЦЕРТ са предавањем [Плакат]: програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
Из садржаја: Славонија: предавање Илије Мамузића
66. КОНЦЕРТ са предавањем [Плакат]: програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 14 x 20 см
Из садржаја: Славонија: предавање Илије Мамузића
67. БОРБЕ Ковбаско: Н. Гогољ [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см
68. СЛОБОДАН Поповић: Борбе и кризе код младића [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 40 x 29 см
69. СЛОБОДАН Поповић: Борбе и кризе код младића [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 10 x 14 см

70. МИЛАН Туцовић: Животни човеков задатак [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 40 x 29 см

71. ЛАБУД Вушовић: Живот и рад Петра Кочића [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 40 x 29 см

72. ТОМА Вукотић: Сељак у нашој средњовековној држави [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 41 x 29 см

73. РАДМИЛА Живковић: Долина Мораче [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 40 x 29 см

74. ТАТОМИР Анђелић: Никола Тесла [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см

75. РАДОСЛАВ Меденица: Гуслар и његови слушаоци [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 14 x 20 см

76. СЛОВЕНАЧКО вече [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 58 x 40 см

Из садржаја: Иван Цанкар: предавање Драгице Жилић; Словеначка народна историја: предавање Славољуба Секованића

77. СЛОВЕНАЧКО вече [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 14 x 20 см

Из садржаја: Иван Цанкар: предавање Драгице Жилић; Словеначка народна историја: предавање Славољуба Секованића

78. АНАТОЛИЈЕ Красовски: Идеје и људи [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 40 x 29 см

79. ЛАБУД Вушовић: Срећа по схватању Његошевом [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1938 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 40 x 29 см

1939.

80. ДАН посвећен Војводини [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 14 x 20 см

Из садржаја: Културни односи Војводине и Србије: предавање Саве Милутиновића

81. ВУКОСАВА Вучетић: Иван Гундулић [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 11 x 15 см

82. ВАНЂЕЛ Тасић: Шећерна болест [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 47 см
83. ВЕЧЕ посвећено Владимиру Назору [Плакат]: предавање Јосипа Шкавића / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 62 x 46 см
84. ВЕЧЕ посвећено Владимиру Назору [Плакат]: предавање Јосипа Шкавића / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 62 x 46 см
85. АКАДЕМИЈА посвећена Ф. Достојевском [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије приређује... – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 62 x 47 см
Из садржаја: Морал и национализам Достојевског: предавање Ђорђа Ковбаска
86. САВА Ристановић: Узроци и последице ђачког неуспеха и гимназијама [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 47 см
87. БОРИВОЈЕ Милојевић: Привредне одлике и саобраћајне везе наших крајева [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 47 см
88. КСЕНИЈА Атанасијевић: [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 24 x 16 см
89. МЛАДЕН Ст. Ђуричић: Од првог чуна и једрилице до прекоокеанских и ваздушних цинова (са 73 пројекције и 51 сликом у боји) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 47 см
90. ЦВЕТКО Поповић: О учењу (врсте и начини учења) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 32 см
91. ЦВЕТКО Поповић: О учењу (врсте и начини учења) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 12 x 16 см
92. ОЗРЕН Недељковић: О шаху [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 46 x 32 см
93. ТРЕЋА колективна изложба слика В. Суздиловског и Ж. Вулића [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије... приређује. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 48 см
Из садржаја: Изложбу отвара др Ненад Станковић, председник Заједнице дома и школе Чачанске гимназије
94. ГИМНАСТИЧКА смотра ученика-ца Чачанске гимназије [Плакат]: програм / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 47 см

95. БРАНКО Миловановић: Порекло човека [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 48 см

96. ВЕЧЕ посвећено Светозару Милетићу [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 45 см

Из садржаја: Предавање о Милетићу држи Сава Милутиновић

97. ВЕЛИМИР Љубић: Словенац Станко Враз и Хрват Франа Рачки – два портрета из прошлог века [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 48 x 31 см

98. КОМЕМОРАТИВНА седница [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 47 x 31 см
Из садржаја: О животу и раду краља Александра: предавање Драгомира Поповића

99. ЗОРКА Васиљевић: Љубомир Ненадовић [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 48 x 31 см

100. ДАН посвећен ослобођењу и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије приређује... – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 46 x 31 см

Из садржаја: Улога српске војске у светском рату – предавање Томе Вукотића

101. ВЕЛИМИР Т. Хаџи – Арсић: Нешто из царства тајанствених појава [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

102. ДРАГОЉУБ Димитријевић: Српска војничка писма за време светског рата [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

103. ИЛИЈА Мамузић: Из Славоније XVIII века [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1939 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

1940.

104. КОНЦЕРТ са предавањем [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 48 x 31 см
Из садржаја: Анализа Светосавске мисли – предавање Милоша Паренте

105. КСЕНИЈА Атанасијевић: Метафизичка и етичка схватања Петра Петровића Његоша [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

106. ЖИВАДИН Стевановић: Доживљаји шумадијског сељака у Америци [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 30 x 45 см

107. МИОДРАГ Ибровац: Молијер (живот и рад) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
108. КЊИЖЕВНО вече [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 40 см
Из садржаја: Жене као писци кроз векове: предавање Трифуна Ђукића; Из мојих дела / Трифун Ђукић
109. ВИКТОР Новак: Илиризам и католичко свештенство [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
110. ВИКТОР Новак: Илиризам и католичко свештенство [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 11 x 15 см
111. АКАДЕМИЈА посвећена Отону Жупанчићу [Плакат] / : програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
Из садржаја: Отон Жупанчић: предавање Маргите Радовић
112. ДРАГОСЛАВ Страњаковић: Национална политика кнеза Милоша Обреновића [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 57 x 45 см
113. СВЕТИСЛАВ Петровић: „Јадници” В. Игоа, роман друштвене правде и људске са- милости [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 30 x 45 см
114. ВЕЧЕ посвећено Лазу Лазаревићу [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
Из садржаја: Живот и рад Лазе Лазаревића: предавање Вукосаве Вучетић.
115. МИОДРАГ Ристић: Ђузепе Мацини и Словени (I) [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
116. ПЕТАР Ј. Одавић: Иван Тургенев [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
117. КОНЦЕРАТ са игранком у корист екскурзије VII разреда по Јужној Србији [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 60 x 45 см
118. ЈЕСЕЊА изложба слика Живана Вулића [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 63 x 48 см
Из садржаја: Изложбу ће отворити Драгомир Поповић
119. ГОДИШЊА скупштина [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
Из садржаја: Исхрана школске деце: Предавање Жике Ерића

120. ЈОВАН Радуловић: Мостар као књижевно и духовно средиште Босне и Херцеговине [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

121. ЈОВАН Радуловић: Мостарски српски књижевни покрет [Плакат] / [приређују] Коларчев народни универзитет и Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

122. ЈОВАН Радуловић: Мостарски српски књижевни покрет [Плакат] / [приређују] Коларчев народни универзитет и Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1940 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 11 x 15 см

1941.

123. КОНЦЕРАТ са предавањем [Плакат] / Заједница дома и школе Чачанске гимназије приређује... – Чачак: [Заједница], 1941 (Чачак С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
Из садржаја: Циљ телесног васпитања у школи: предавање Радована Вељковића

124. ЈОВАН Ђорђевић: Доситеј Обрадовић као социолог [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1941 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

125. ЈОВАН Ђорђевић: Доситеј Обрадовић као социолог [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1941 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 11 x 15 см

126. ВЕЧЕ посвећено највећем словеначком песнику Францу Прешерну [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1941 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см
Из садржаја: Франц Прешерн: предавање Драгомира С. Поповића

127. ХАЈРУДИН Ђурић: Југословенска мисао у 19. веку. Мухамед Мехмедбашић и сарајевски атентат [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1941 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 45 x 30 см

128. ШАНТИЋЕВО вече [Плакат]: програм / Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1941 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 60 x 45 см
Из садржаја: Песнички лик Алексе Шантића: предавање Милоша Гајића

129. ДУХОВНА академија [Плакат]: програм / Свештенство града Чачка и Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], 1941 (Чачак: С. Матић). – 1 лист; 60 x 45 см
Из садржаја: Светосавска црква: предавање Петра Одавића

б. г.

130. МИЛАН Марјановић: Хрватско-српска напредна омладина 1895 – 1905 [Плакат] / [приређује] Заједница дома и школе Чачанске гимназије. – Чачак: [Заједница], [б.г.] (Чачак: б.и.). – 1 лист; 30 x 44 см

AFFICHES DE L'ASSOCIATION „FAMILLE ET ÉCOLE” AUPRÈS
DU LYCÉE DE TCHATCHAK

Le Lycée de Tchatchak fonda, le 8 mars 1931, une association qu'on appela „Famille et école” et qui réunissait les parents des élèves et les professeurs du Lycée. Elle avait pour but de promouvoir l'éducation physique, intellectuelle, morale et esthétique des élèves et d'aider l'école à surmonter les difficultés matérielles. L'association fonctionna jusqu'à 1941 et, au cours des dix ans de son activité, elle organisa près de deux cents conférences dans le cadre des soirées littéraires, des concerts et des galas. Pendant la Seconde guerre mondiale elle n'accomplissait que sa mission humanitaire, toute son activité publique ayant été supprimée. Les recettes que l'association retirait des manifestations culturelles qu'elle organisait, étaient utilisées pour aider les élèves pauvres à se procurer des fournitures scolaires et à prendre part à des excursions; en outre, les moyens recueillis ainsi permettaient à l'école d'acquérir des livres et des revues pour la bibliothèque scolaire et de publier des livres.

Les conférenciers étaient choisis parmi les professeurs universitaires remarquables de Belgrade et de Zagreb, mais aussi parmi ceux du Lycée de Tchatchak. Le programme de la tribune de cette Association fit que celle-ci devint le principal foyer culturel de la ville. Les citoyens de Tchatchak étaient informés de son activité par des affiches dont l'impression dans l'imprimerie de Stevan Matić était assurée par les soins de Milenko Jov. Stevović, qui s'en occupa tout le long des années pendant lesquelles l'association déploya son activité. Actuellement, les affiches conservés représentent un document précieux témoignant du passé culturel de la ville de Tchatchak.

Marija Orbović

ГОРАН ПАУНОВИЋ

**„ЧАЧАНСКИ ГЛАС” КАО ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
ДРУШТВЕНОГ ЖИВОТА ЧАЧКА ОД 1932. ДО 1935. ГОДИНЕ**

Горан Пауновић
Музеј рудничко-таковског краја
УУ Горњи Милановац

UDK: 070 "1932"/1935" (497.11)

Ниједне новине, без обзира на уређивачку политику, нису у стању да пруже целовиту слику ни града ни времена у коме излазе. Информације које оне дају често су само у траговима веродостојне. Друштвене групе којима припадају власници и уредници листова кроз њих изражавају своје интересе. Њима није циљ да се читалаштво информише о сваком догађају или појави ма колико они били очигледни. С друге стране, ни политичком врху средине у којој новине излазе не одговара да се о свему пише. Оне блиске власти су о томе, свакако, водиле рачуна. „Чачански глас” није био од тих новина. Први пут се појавио 16. јула 1932. и излазио је до 28. децембра 1934. године, након чега је забрањен решењем МУП-а бр. 17969/35.¹ Поновни покушај са „Новим гласом”,

1. Миладин Вукосављевић, *Забране чачанских новина, Изворник*, бр. 2, Чачак, 1985.

који је излазио од 27. априла до 20. јула 1935, окончан је на исти начин. Забрањен је решењем МУП-а бр. 36983 „због комунистичко-марксистичке делатности”.²

Оснивач, власник и уредник „Чачанског гласа” био је правник Ђорђе Ђоко Миловановић.³ Лист је штампан у око 600 недељних примерака. У самом Чачку је продавано око 200 примерака, а остали су достављани на адресе претплатника широм Југославије, углавном исељених Чачана, чија је највећа концентрација била у Београду. Осим новинара и сарадника из Чачка (др Драгише Мишовића, Александра Ђурчића, Владимира Костића-Костина, Милутина Смиљанића, Ђока Поповића, Милоша Г. Јовашевића и других), имао је бројне сараднике из Београда, где је постојала и посебна редакција. Њени стални и повремени чланови су били: Аца Станојевић, Јаша Продановић, Жика Јовановић, Дојчило Митровић, Кирило Савић, Синиша Пауновић, Мирко Ђуковић, Миодраг Миловановић и други.⁴ До коначне забране „Чачански глас” је често цензурисан. Забрањивани су поједини пасуси и чланци, а понекад и читави бројеви. Ништа боље нису пролазили ни други листови који су излазили у том периоду. Конкуренција је била изузетна: „Чачански покрет”, „Чачански преглед”, „Народни покрет”, „Радикал”, „Нова Југославија”, „Мала ревија”, „Јеремића новине” и „Освит”.⁵ Њихова заједничка карактеристика је несталност у излажењу, чему је, осим политичког, најчешћи био финансијски разлог.⁶

Нема сумње да је „Чачански глас”, за период у коме је излазио, захваљујући широком пољу интересовања, најцеловитије покрио друштвени живот Чачка између 1932. и 1935. Самим тим, ни избор „Чачанског гласа”, поред осталих новина, није био случајан. Његове рубрике су пуне привредних, комуналних, културних, политичких, спортских, забавних и других тема. При томе, намера нам није била да се упуштамо у анализу уредничких и новинарских коментара, чија је садржина често идеолошки обојена и исконструисана, а информативно празна. Истражујући сваки сегмент друштвеног живота Чачка трагали смо за правом информацијом. Ево шта нам је у том погледу „Чачански глас” пружио.

2. Исто.

3. Једно време власник је био Миодраг М. Миловановић.

4. Радован М. Маринковић и Милан П. Боковић, *Гласоноше времена*, Чачак, 1992.

5. Душанка Ранковић, Милутин Јаковљевић и Вук Петронијевић, *Црно на бело*, Чачак, 1965.

6. Несигурни извори финансирања могли су се уочити у заглављу појединих листова. Најлепши пример за то су „Јеремића новине”, које су, како је писало у заглављу, излазиле „када има пара да се плати штампање”.

Привредни живот је релативно добро покривен. Новине су из недеље у недељу писале о томе шта град има, али и шта би све требало да има. У чланцима су приказивани производни капацитети готово свих чачанских фирми, уз стручне процене о могућностима њиховог проширења. Такође је, сходно лево оријентисаној уређивачкој политици, често било речи о радничком животу и о проблемима незапослених. Ту се понекад одлазило у крајност и произвољна оптуживања, упућена на многе адресе. Ипак, можемо закључити да је „Чачански глас“ прилично објективно представио ову сферу друштвеног живота.

На његовим страницама нарочита пажња је поклањана пољопривреди. Не без разлога имајући у виду њен значај за развој читавог краја. Осим седмичног „пијачног барометра“, упућивани су корисни савети земљорадницима, од тога како спречити заразе на појединим усеви-ма до препорука о начину гајења нових врста. Незаобилазна тема била је социјални положај сељака. На основу многобројних вести и података, стиче се потпуна слика о овој веома важној делатности за Чачак и његову околину.

Константно присутна, некад опрезна и конструктивна, а понекад груба и без основа, критика власти била је најизраженија на пољу нагомиланих комуналних проблема града. Није случајно свесно пуцано поред мете, јер директнији напад на власт носио је ризик забране листа. Зато су рубрике „Чачанског гласа“, у сваком броју, биле пуне замерки због нерешавања комуналних проблема. Захваљујући томе, слика Чачка из тог времена није била ни мало идилична. Нездрав, прљав, смрдљив, заразан, блатњав, прашњав..., само су неки од епитета који се могу прочитати у овим новинама. Упркос неумерено негативним утисцима који би се могли стећи, странице „Чачанског гласа“ су изузетно богате и исцрпан извор података за ову сферу друштвеног живота Чачка.

Ако су о комуналним проблемима писали исувише, често се понављајући, новинари овог листа су мало папира трошили на догађаје из политичког живота. Из разумљивих разлога, углавном су се задовољавали преношењем кратких саопштења и чланака афирмативне садржине о раду владе, преузетих из београдске штампе. Граница дозвољеног ретко је прелажена, а најдаље се отишло писањем о председнику општине поводом „електричног штрајка“.

Мало који извор, као новине, може да дочара ону необавезну, ведрију страну живота. „Чачански глас“ је ту имао вишестран прилаз. Осим што је пропратио сваку успешнију забаву и најављивао будуће, у чланцима, који се критички односе према новотаријама које су обузеле

младе, може се одлично сагледати безбрижнија страна живота једног града. Објављене карикатуре и вицеви откривали су „слатке” слабости Чачана, а моралистичко придиковање појединих сарадника – сталне покушаје да се пробију границе омеђене оквирима паланачког начина живота. Упркос озбиљности којој је тежио, „Чачански глас” је посредно оставио обиље података који говоре о ведром духу једног града и слободном времену његових житеља.

Основна слабост свих новина, па и „Чачанског гласа”, свакако је низак степен поверења које им историчар сме поклонити. Зато се морамо критички односити и према информацији и према њеном извору. Ипак, новине пружају могућност целовитијег и комплекснијег сагледавања друштвених збивања у једној средини. Њима се изванредно могу попунити празнине које су оставили други, значајнији извори.

Свеобухватније истраживање прошлости Чачка није могуће остварити без комплексног приступа. Њему се мора прићи са много страна. Једна од њих би могла бити и ова. Захваљујући страницама „Чачанског гласа”, поглед на Чачак тридесетих година XX века знатно је богатији и разноврснији, а тиме и коначан циљ видљивији и ближи ондашњој стварности.

ОД ЧЕГА СЕ ЖИВЕЛО

Покушавајући да очима савременика Чачка тридесетих година видимо нешто карактеристично добро или лоше, у чему би се житељи овог града и његови оновремени гости сложили, они нигде ближи сагласности нису били као у похвалама природе и положаја овог краја. Река Морава, планине Јелица, Овчар и Каблар, видљиви из сваког чачанског дома, нису остављали никог равнодушним. Али, ту је обично био крај једнодушним похвалама. Ризикујући закључак да све што је до природе добро, а самих Чачана у свом граду лоше, навешћемо најпре карактеристичан пример виђен очима људи који су први пут долазили у ово место. Њихови утисци не морају бити и објективни, али се, по правилу, брже преносе, макар и само до места одакле су дошли. До Чачка се најлаке стизало железницом. У његову станицу су свакодневно улазила по три воза из Београда и Сарајева и два из правца Сталаћа.⁷ Сва-

7. „Чачански глас” (даље: ЧГ), бр. 6. 11. фебруар 1934. Уочава се изванредна железничка веза Чачка са другим градовима, далеко боља него што је данас случај. Чачак је у периоду после Другог светског рата остао ван главних железничких праваца и учешће железнице у укупном саобраћају је знатно смањено. Свакако, треба имати у виду да је железница у Чачку тридесетих година била апсолутни носилац целокупног саобраћаја, како робног, тако и путничког.

ки путник је морао најпре да се суочи са неодољивим смрадом који је ширила сточна пијаца у непосредној близини станице. Не мали стид је доживео извесни трговац стигавши са немачким индустријалцима у Чачак. Нису честито ни стали на земљу, а већ пожелеше да наставе вожњу до неке чистије станице.⁸ Новине не наводе да ли су жељу за наставком путовања и остварили, али су вероватно пословни разлози победили неугодне мирисе. Шта је то пословне људе из Југославије и Европе доводило у Чачак? Годишње је око 2.000 њих одседало у чачанским хотелима.⁹ Многима смрад сточне пијаце уопште није сметао, због ње су и дошли. Трговци стоком и месари су овде налазили извориште зараде, што сведочи и податак да је на Јовандан 1934. купљено 1.050 грла крупне и 200 грла ситне стоке.¹⁰

Већини посетилаца, нарочито странцима, сточна пијаца је била само делић српског амбијенталног колорита који је ваљало проћи што журнијим и дужим корацима. Мотиве за себе и свој капитал лакше су проналазили у акционарским друштвима. Њих је у Чачку 1932. било седам са укупним капиталом око 35 милиона динара.¹¹ „Јелица”,¹² Фабрика хартије,¹³ Војно-технички завод,¹⁴ Аутоматски парни млин,¹⁵ електрична црепана „Павле Брушија и синови”,¹⁶ парна пивара „Крен и Станковић”¹⁷ и „Морава”¹⁸ представљали су основу чачанске привреде.

8. ЧГ бр. 5, 14. август 1932.

9. Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929–1933*, Чачак, 1986.

10. ЧГ бр. 38, 22. септембар 1934.

11. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

12. Основана је 1921. године за подизање и експлоатацију електричних централа и млинова. У њој се по први пут у Чачку 1930. године појављује учешће страног капитала. Јелица АД је, осим Чачка, струјом снабдевала Крагујевац, Јагодину, Краљево и Врњачку Бању. Странци су располагали са 66% акција. Највише др Рудолф Штал, Александар Кнепфелер и Илија П. Михаиловић из Београда.

13. Почела је да ради 1930. године. Средином 1932. запошљавала је 110 радника, а производила је све од просте хартије до картона пергаментарца, цртаће хартије и хартије са водотиском. Капацитет фабрике је био 10 тона на 24 часа, а сировине су, осим у Србији, набављане у Босни и Словенији, док се специјална целулоза увозила из Чехословачке, Румуније и Аустрије.

14. Започео је производњу 1930. године као четврти одељак Војно-техничког завода из Крагујевца. Касније је пословао као самостални Војно-технички завод „Чачак”. У току 1934. запошљавао је 225 радника. У њему је најпре поправљана и израђивана инжењеријска опрема, а 1935. је освојена производња телефонских апарата. Након тога, отпочета је производња шлемова и радио станица. Војно-технички завод „Чачак” стално је ширио своје производне капацитете тако је 1940. запошљавао 1.150 радника.

15. Пунгген је у рад 1922. године. Капацитет млина је био 30 тона на 24 часа. Променио је неколико власника, али када га је купила фирма „Павле Брушија и синови”, доживљава препород.

16. Власници фирме су 1931. осавременили производњу која је до тада обављана на застарео начин са сточном погонском снагом и примитивним пећима за печење цигле. Црепана је запошљавала тридесетак сезонских радника пошто се у току зиме није радило.

17. Производња пива у Чачку датира од 1850. године када је прве литре оточио Фердинанд Крен, аустријски поданик. У Чачак је дошао из Руме 1849. године заједно са братом Јаковом, а 1863. је узео српско држављанство и прешао у православље. Основао је у Србији фонд за сиромаш-

Осим великих, постојале су и мање фабрике, у суштини веће занатске радионице, али и оне су својим производима лако освајале тржиште и остваривале солидан профит. Најзначајније од њих биле су фабрика за прераду теста „Шумадија”¹⁹ и фабрика намештаја „Вис”.²⁰

Важно место у привредном животу Чачка имале су занатске радње. Њих је почетком тридесетих година било 167.²¹ Потребе за пекарима биле су најизраженије. У самом граду радило је 28 пекарских радњи. Одмах иза њих били су опанчарске и обућарске. Међутим, њихова делатност је била угрожена 1933. године када је отворена продавница обуће фирме „Бата”. Како су чачански обућари прихватили ову продавницу, најбоље показују често разбијена стакла њеног излога. Протестни зборови окупљали су, осим обућара, опанчаре, сараче и папучаре.²² Међу бројнијима биле су месарске радње. Њихова делатност је била уско везана за рад општинске кланице, која је годишње градском буџету обезбеђивала око 300.000 динара.²³

Поред ових, Чачак је био пун радњи и заната свих профила: кројача, воскара, књижара, бојација, грнчара, ковача, пушкара, штампара, колара, ножара, абација, лимара, каменорезаца, бравара, столара, шеширција и других.²⁴ Занатлије су имале своје задруге. У граду су 1934. године постојале: Прва кројачка задруга, Прва столарска задруга „Будућност”, Занатска кредитна задруга, Прва опанчарска задруга, Столарска задруга „Југославија”, Прва пекарска задруга, обућарске задруге „Напредак” и „Конпанија” и Абацијска задруга „Слога”.²⁵

пну децу, из кога је давана помоћ за школовање. Оснивач је стрељачког и јахачког клуба у Чачку. Фердинанд Крен је 1877. године изабран за посланика Велике народне скупштине Кнежевине Србије, 1889. је одликован Таковским крстом, а умро је 1894. године у Чачку. Делатност фирме наставио је Фердинандов син Стеван, који је уз пивару подигао модеран хотел 1899. године са салом за позоришне и биоскопске представе. После Стеванове смрти послове породице Крен наставио је да води његов зет, инжењер Светолик Станковић. Парна пивара „Крен и Станковић” снабдевала је пивом читаву западну Србију.

18. Основана је 1924. ради јачања и унапређења индустрије. Бавила се и банкарским пословима, мада су јој основна делатност биле индустријска производња и трговина. Такође је финансирала изградњу модерних станова и продавала их на отплату.

19. Производила је фиду, макароне, шпагете, резанце, флекце и звездице. Њен власник Слободан Вилотијевић набавио је и машине за израду обланди за посластичаре.

20. Производила је гвоздени и месингани намештај, кревете, наткасне, дечје креветце, умиваонике, чивилуке, ... Власник је био Властимир Тирковић.

21. Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929–1935*, Чачак, 1986. Подаци о броју пекарских радњи у Чачку указују на већ изграђени грађански начин живота. Куповина, а не справљање хлеба у домаћинствима, била је чачанска свакодневица.

22. На једном од њих, одржаном у „Занатској касини” у августу 1934, изречен је податак да је у Чачку преостало само пет обућарских радњи, колико их је било 1926. године.

23. ЧГ бр. 9, 11. септембар 1932.

24. Историјски архив Чачак, Суд Општине чачанске, К-42, Ф-1, бр. 142.

25. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

У Чачку је тридесетих година постојало више од сто трговинских радњи. Највише колонијал-бакалских, гвожђарских, књижарских, конфекцијских и обућарских. Да су ондашњи трговци итекако знали пронаћи пут до потрошача, показују огласне странице „Чачанског гласа“.

Трговац Лазар Лазаријан сматрао је да ће нова машина за млевење кафе на електрични погон привући многе купце, па је огласио: „Располажем увек са фришком кафом. Сада сам увео електричну машину за млевење кафе, тако да сваки потрошач може присуствовати при млевењу кафе, од фртал па навише“.²⁶

Да је обећано снижење цена мамац на који се купац одувек најлакше хватао, показује и оглас Раденка Ајдачића, власника прве гвожђарске радње у Чачку: „Поред лепо сортиране робе коју продајем испод сваке конкуренције, имам на продају собног и канцеларијског намештаја, комплет славаће собе, шрајлтише, наткасне, вашкасне и мртвачке сандуке. Све продајем јефтиније са 30% данашње цене“.²⁷

Београдска фабрика намештаја је знала ко су најбољи купци, па се њима директно и обраћала: „Удаваче, у вашем сопственом интересу је да посетите наше богато снабдевено и најмодерније стовариште намештаја“.²⁸

Трговац Бошко Пауновић је овако правдао високе цене своје робе: „Продајем бицикле марке „Веста“. Ко не зна шта је добро и лепо, нека пита шта је скупо“.²⁹

Ко би Чачане требало да шиша, за Николу Дечофа, власника фризерског салона „Елита“, није било дилеме: „Вршимо маникир, педикир, сечење жуљева, прање главе са електричним сушењем, „Марсељ“ ондулацију са гвожђем, као и водену ондулацију, сва најмодернија шишања, како за даме, тако и за господу. Цене солидне, молим за посету.“³⁰

За гурмане из целе земље бринуо је Михаило Николић: „Чачанске производе; сир, кајмак, сланину и пршуту, шаљем свуда по умереној цени, поштом и железницом.“³¹

Ако би неког снашле стомачне тегобе, ни тај проблем није био нерешив: „Као хронометар радиће ваш стомак ако употребљавате прахак „Магна“. Један пакет кошта само 4 динара“.³²

26. ЧГ бр. 8, 4. септембар 1932.

27. ЧГ бр. 20, 14. мај 1933.

28. ЧГ бр. 8, 25. фебруар 1934.

29. ЧГ бр. 12, 2. октобар 1932.

30. ЧГ бр. 21, 27. новембар 1932.

31. ЧГ бр. 22, 4. децембар 1932.

32. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

*

* *

Чачак је био чврсто везан за своје залеђе. Његова популација је стално проширивана људима из околних села. Мало је рођених Чачана било међу његовим житељима. Међутим, та села су управо чинила највећу економску базу читавог краја, који је био, најпре, воћарски, повртарски и сточарски, уопште пољопривредни, па тек онда индустријски.³³

„Чачански глас” бележи да је у октобру 1932. у Чачку одржан Земалски конгрес воћарства. Ни мало случајно, јер овај град је био један од највећих воћарских центара у Југославији. У њему је 1921. основана прва задруга те врсте у земљи.³⁴ Винова лоза је гајена на падинама Јелице.³⁵ Чак је 65 радњи у граду било регистровано за точење јеличких вина.

Чачак је крајем 1935. имао око 2.500 запослених, што је представљало 27% укупног броја градског становништва.³⁶ Просечна надница износила је око 30 динара.³⁷ Међутим, до запослења се није лако долазило, о чему сведочи и писање „Чачанског гласа” из фебруара и јула 1934: „52 тишљера је без посла, положај обућара после доласка фирме „Бата” је очајан, 70 зидара је потпуно без посла, пекарски радници су 90% без посла”, или „грађевински радник за своју надницу овог лета добија 20–30 динара, а до недавно је добијао и 100 динара. Мало се гради а велика је понуда радне снаге”.

33. ИАЧ, СОЧ, К-68, Ф-5, бр. 177. На пример, 1933. године у Трнавском срезу, чије је седиште било у Чачку, постојало је 1.430 хектара обрадиве земље. Од тога 11,5% је засејано озимом пшеницом, 0,3% јаром пшеницом, 2,1% јечмом, 0,3% овсем, 45% кукурузом, 0,1% пасуљом, 0,2% грашком, 2,3% кромпиром, 1,4% сточном репом, 0,1% црвеном детелином, 1,4% луцерком, 0,1% ланом, 0,3% конопљом, 2% луком, 3,1% купусом, 1% паприком, 0,6% парадајзом, 0,3% бостаном, и 4% зеленим угром. Природне ливаде и пашњаци били су на 23% обрадиве земље.

34. ЧГ бр. 30, 29. јул 1934. Воћарска задруга у Качулицама је 1934. проценила свој извоз: шљиве 600, јабуке 200 и малине 100 вагона.

35. Традиција гајења винове лозе у чачанском крају отпочела је још у XIII веку. Почетком XX века подигнути су виногради на америчкој подлози и давали су добар род.

36. Јарослав Дашић, наведено дело. Од тог броја 21% је радило у индустрији, 9,6% у трговини, 14,8% у занатству, 4% у занатским задругама, 15% на железници, 1% у пошти, 1% у дирекцији шума, 0,5% у шумској управи, 1,2% у пореској управи, 0,4% у финансијској контроли, 1,9% у катастарској секцији, 1,8% у Окружном суду, 0,3% у окружном тужилаштву, 0,9% у среском начелству, 1,3% у жандармерији, 0,8% у среском суду, 2% у општини, 0,6% у општинској стражи, 0,5% у црквеном суду, 0,3% у чачанској цркви, 1,5% у болници, 3,4% у школама, 0,1% у школској поликлиници, 0,8% у банкама, 1,5% у артиљеријском пуку, 0,2% у социјалном уреду и 13% запослених били су шегрти.

37. ЧГ бр. 7, 28. август 1932. Са овом надницом на пијаци се могло купити: 30 кг јабука, девет кг грожђа, 9 кг ораха, 40 кг црног лука, 2,5 кг меда, два кг сланине, 30 кг пшенице или кукуруза...

Овакве прилике су се одражавале и на градски буџет. Планирани буџет за 1932. годину био је 2.078.000 динара, али није остварен.³⁸ Због тога је 1933. смањен на 1.613.000 динара и на том нивоу се одржао до 1935. године.

Ипак се може закључити да је Чачак тридесетих година XX века био стабилна економска средина, на коју криза, која није мимоишла ни ове крајеве, није оставила дубљег трага, најпре захваљујући релативно богатом пољопривредном залеђу и способним занатлијама и трговцима који су се показали отпорнијим на економске потресе од великих индустријских предузећа.

КАКО СЕ ЖИВЕЛО

Тридесетих година XX века Чачак је био важан административни, привредни и образовни центар. У њему је било седиште Трнавског среза. До 1929. је био центар Рашке области и седиште великог жупана. После новог Закона о општинама, 1933. године, Чачак је ушао у ред градова. У њему су се налазили Окружни и Срески суд, пореска управа, команда XIX артиљеријског пука и друге државне и административне установе. Био је и седиште Жичке епархије – до 1934. године.

У периоду од 1932. до 1935. године председник чачанске општине је био Рашо Гавровић. „Чачански глас“ од 18. децембра 1932. у свом извештају са прославе поводом рођендана краља Александра, у саборној цркви у Чачку, наводи присуство служби коју је служио епископ жички Бојовић, угледних Чачана: среског начелника Обрадовића, команданта места Поповића, председника Окружног суда Бусарчевића, старешине Среског суда Спасојевића, управника болнице Теодосијевића, управника поште Јовановића, директора гимназије Марковића, управника основне школе Вучковића, државног тужиоца Манојловића, старешина и начелника „Сокола“ Митровића и Секованића и шефа железничке станице Костића.

Велику пажњу и бригу Чачана, а такође и ондашње штампе, заокупљала је решеност Српске православне цркве да им одузме епископско седиште и премести га у Краљево. Између ова два града је, иначе, владала извесна нетрпељивост и стална борба за превласт.³⁹ Делегација Чачана, на челу са председником општине Рашом Гавровићем и са подршком Ужичана и Милановчана, била је у Сремским Карловцима у

38. ЧГ бр. 9, 11. септембар 1932.

39. ЧГ бр. 18, 6. новембар 1932.

мају 1933, овим поводом, код патријарха Варнаве. Ту им је речено да коначна одлука још није донета, али је замерено да Чачани врло слабо иду у цркву и не чине ништа да се изгради владичански дом.⁴⁰ Уследила је патријархова посета Чачку и манастирима у Овчарско-кабларској клисури. Том приликом се патријарх Варнава провозао аутом кроз Чачак, у пратњи епископа Дожића, топло поздрављен од грађана.⁴¹ Међутим, у јануару 1934. патријарх и Свети синод Српске православне цркве доносе одлуку да се Чачку одузме седиште епископије и духовног суда. Као главни разлог ове одлуке наводи се небрига Чачана према владичанству, јер деценијама нису подигли владичански двор.⁴² Узалуд је нова делегација Чачана од 32 члана, на челу са председником црквене општине Светом Мојковићем, ишла у Карловце. Осим старих аргумената да је Чачак природни центар епископије и да има цркву старију и од Жиче и од Студенице, изнети су нови – велики плац и фонд од милион динара за владичански двор, али и то се показало недовољним. Делегација се вратила у Чачак 31. маја 1934. необављеног посла.⁴³ Када је у августу те године Духовни суд у Краљеву почео да ради, видело се да је ствар готова. Након тога, револтирани Чачани нису приредили никакав дочек епископу жичком Николају Велимировићу приликом његове посете Страцимировој цркви. Изражаван је тихи бојкот.⁴⁴

Није Чачак био много срдчан ни према римокатоличкој црквеној општини, која је упутила молбу општинском одбору 16. јула 1934. тражећи да јој се поклони земљиште за изградњу цркве.⁴⁵ Молба је образложена тиме да у Чачку стално живи око 400 католика, уз 200 војника на служби у гарнизону. Одбор општине чачанске одбацио је молбу 6. августа 1934. уз образложење да нема земљишта подесног за изградњу католичког храма.⁴⁶

*

* *

Политичке прилике у чачанском крају од 1932. до 1935. одлично илуструју наредбе среског начелника упућиване председнику општине. Уобичајене су биле оваквог садржаја: „Да се прате сви обележени ко-

40. ЧГ бр. 21, 21. мај 1933. Подршка Ужичана и Милановчана је разумљива, имајући у виду близину Чачка у односу на Краљево.

41. ЧГ бр. 33, 13. август, 1933.

42. ЧГ бр. 3, 21. јануар 1934.

43. ЧГ бр. 22, 3. јун 1934.

44. ЧГ бр. 37, 15. септембар 1934.

45. ИАЧ, СОЧ, К-74, Ф-5, бр. 84.

46. ИАЧ, СОЧ, К-74, Ф-5, бр. 84. Римокатолици су, иначе, мисе држали у свечаној сали Гимназије.

мунисти и да писари, секретар и кметови пазе да у варош не дође који странац под видом трговачког путника. Исто тако водите рачуна да се по вароши и међу грађане не растурају какви летци комунистичке садржине. На најдискретнији начин мотрити на све овдашње политичке људе који су противни данашњем стању и пазити на њихов рад и кретање”.⁴⁷

Обични људи су се углавном клонили политике, а уочи избора свако је имао своју тактику. Тако је примећено да се грађани уписују истовремено у више партија, одлазе на политичке зборове разних локалних првака, а у души нису били ни за једног од њих.⁴⁸ А, када би дошао дан избора, на гласачко место се ишло са заставама и музиком, уз „врућу” ракију и пуцњаву. Неретко је долазило и до правих обрачуна. Ипак, општински избори 1933. године протекли су доста мирно. На њих је изашло око 85% бирача, а победила је Југословенска национална странка са више од 60% гласова.⁴⁹ Сличне резултате су дали и избори 1935. године. Први кандидатску листу за те изборе поднео је Десимир Лончаревић, звани Хитлер, обућар. Једно од главних предизборних обећања било му је да као будући градоначелник неће тражити дневницу већу од 20 динара.⁵⁰ Према званичним подацима, на мајским изборима 1935. највише гласова су добили Светолик Станковић, Војко Чвркић и Милинко Милутиновић.⁵¹

По завршетку избора људи су се враћали својим уобичајеним пословима, а имена политичара у кафанским разговорима лагано су уступала место неким другим људима и догађајима.

*
* *
*

Да Чачак тих година није имао мало брига и других проблема, сведочи и писмо једног грађанина упућеног „Чачанском гласу” 25. децембра 1932. У њему су наведени бројни комунални проблеми, од недостатка, водовода и канализације, техничког, регулационог и нивелационог плана, калдрме и тротоара до изворишта заразе у граду, као што су Ва-

47. ИАЧ, СОЧ, К-63, пов. бр. 6.

48. ЧГ бр. 4, 28. јануар 1934.

49. Јарослав Дашић, Зборник радова Народног музеја XIV, Чачак 1984. ЈНС је подељена у току 1934. на два дела. Тако је једна група, иначе владајућа, на својој скупштини, 14. јануара 1934, уз присуство око 200 чланова, за свог председника изабрала Рашу Гавровића, док су други, истог дана, али на другом месту, уз присуство 500–600 симпатизера, за свог председника изабрали Светолика Станковића.

50. ЧГ, бр. 48, 1. децембар 1934.

51. Нови глас, бр. 2, 11. мај 1935.

шариште, Циган махала, језеро у Авлачиници... Овај читалац указује даље на потребу регулације токова Мораве и Лозничке реке, градњу јавног купатила, модерне пијаце, нове основне школе, дома културе, подизање градског парка, проширивање постојеће железничке станице. Неки од ових проблема су решени до 1935, али већина је остала само списак жеља и обећања људи на власти, неостварених и 30 година након тога. Већина је кривицу за нерешавање комуналних проблема сваливала на општинску управу, која се, можда, показала недораслом за овај посао, али изузетно је танка била линија између објективног указивања на потребе града и политичке борбе преко комуналних проблема. Део одговора на ова питања био је и у самом буџету општине, који је, иако мали, врло ретко и оствариван.⁵²

„Чачански глас” је готово редовно писао о комуналним проблемима. Једна од „омиљених” тема било је Вашариште, чијим мирисима нису могли одолети ни поменути немачки индустријалци. Ипак, његов економски значај је надвладавао друге недостатке. Вашариште је важило за једно од највећих трговишта пољопривредних производа у овом делу Србије. О томе говори и податак да сами Чачани, уторком, када је мали, и петком, када је велики пазарни дан, нису могли да дођу до намирница због навале препродаваца из других места. С тим у вези, предложено је општини да врати ранији пропис, по коме су препродавци робу могли куповати тек од извесног доба дана.⁵³ Међутим, очајни хигијенски услови, не само на пијаци, већ и око ње, стварали су не мале проблеме грађанима и општинској управи. Председник општине Рашо Гавровић је о свом трошку изградио пијачну тезгу.⁵⁴ Као та, морале су изгледати и све остале. Било је и других покушаја да се нешто поправи, али смрад и прљавштина нису нестали. Пuteви са Вашаришта уклапали су се у постојећи амбијент. Сокаче које је водило до Улице кнегиње Љубице било је легло заразе, смрада и нечистоће. Ноћу је служило уместо клозета, а на средини је имало бару, која је нестајала само при највећим жегама.⁵⁵

52. ЧГ бр. 25, 24. јун 1934. Ако се упореде буџети општина Краљево (близу три милиона динара) и Чачка (нешто више од 1,5 милиона динара) и при томе има у виду да Краљево има осам, а Чачак више од 10 хиљада становника, очигледно је да се комунални проблеми у Чачку нису могли ефикасно решити.

53. ЧГ бр. 23, 10. јун, 1934. Чачанска пијаца је, заиста, била значајно трговиште пољопривредних производа, и у њу су се сваког пазарног дана сливале реке препродаваца из целе западне Србије. Произвођачима је било у интересу да што пре обаве трговину, макар и по нижој цени, да би се за дана вратили кућама. Одлазак и повратак са пијаце у оно време није био ни мало једноставан. Услед тога, ситни потрошачи, грађани Чачка, већ су врло рано остајали без квалитетних пољопривредних производа.

54. ЧГ бр. 21, 27. новембар 1932.

55. ЧГ бр. 43, 28. октобар 1934.

Мало који број „Чачанског гласа“ није писао о проблемима водовода и канализације. У уводнику, под називом „Зашто Чачак није напредовао“, град се помиње као једно од најнездравијих места. Вода за пиће није била доброг квалитета: велики број клозета и ђубришта загађивао ју је у бунарима. Чак је и у самом центру града постојао препун непокривен нужник, опасан и по саме животе грађана.⁵⁶ Као и свуда, док су многи апеловали и радили на томе да се нехигијенско стање у граду поправи, појединце таква ситуација није много забрињавала, па су чак и људским изметом ђубрили њиве.⁵⁷ Узалудни су били апели и молбе упућене општинским властима да промене ред вожње колима за чишћење клозета и да се, уместо дању, пражњење јама обавља ноћу. На лоше хигијенске услове у граду утицало је и држање свиња готово у сваком чачанском дворишту. Услед тога, нарочито при летњим врућинама, било је несносно и проћи кроз неке улице, а поготову у њима становати. Да се нешто морало предузети, потврђује и одлука којом је постављен стални општински лекар, чија је основна улога била да брине о хигијени.⁵⁸ Општински одбор је, такође, донео одлуку да се у граду не могу подизати клозетске јаме без дна, већ су се морале малтерисати цементним материјалом. Из сличних побуда основано је „Друштво за унапређење Чачка и околине“.⁵⁹ Све ове неприлике и контрамере власти говориле су о доста тешкој комуналној ситуацији у граду.

Новинари и сарадници „Чачанског гласа“ доста су пажње посвећивали стању улица и путева у чачанском крају. Они су углавном били макадамског типа. Новца за калдрмисање се ретко имало. Већина грађана је била принуђена да, чим изађе из куће, загази у дубоко блато или да при летњим жегама гута прашину.⁶⁰ Нису само периферне улице биле у лошем стању. Чачански корзо је имао нешто као мало који град – бару на средини шеталишта, препуну жаба.⁶¹ Многи су апеловали да општина најзад набави ауто-прскалицу. Говорили су: „Када је има Соко Бања са три хиљаде душа, зашто је не би имао Чачак са 10 хиљада.“⁶² Приградски и сеоски путеви били су највише оптерећени у време пољских радова. Зато су општинске власти донеле пропис по коме је сваки рабадија морао имати шине на колима шире од шест центиметара. То

56. ЧГ бр. 33, 17. август 1934.

57. ЧГ бр. 24, 11. јун 1933.

58. ЧГ бр. 4, 7. август 1932.

59. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

60. Исто. У јулу 1932. над Чачком је беснела олуја, која је читав град претворила у огроман облак прашине.

61. ЧГ бр. 28, 9. јул 1933.

62. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

је веома погодило сељаке, јер је мало ко од њих имао прописану ширину шина. Својствено српском сељаку, када се пропис није могао изиграти и када с влашћу није било шале, смишљена је јадиковка: „Ширих кола, а ужих друмова, горих волова и јаднијих људи, нигде нема.”⁶⁴

Чачак је почетком тридесетих година био без правог парка. Пре Првог светског рата у њему су постојали Лазовића парк, Лазовића казаница и Црквени парк крај Мораве.⁶⁵ У току рата дрвеће је посечено, а паркови запуштени. Општинске власти и млади скаути и планинке су покушавали да садницама озелене неке површине и улице у граду, али да је од саднице до дрвета мукотрпан пут, показују извештаји у којима се каже да их је неко, тек засађене, поломио у Цветној, Душановој и Пашићевој улици, као и по градском бедему.⁶⁶ Већини Чачана је, ипак, било стало до свог града, па се доста грађана пријавило да о свом трошку направи по клупу у градском парку који је општина почела да гради у јуну 1933.⁶⁷

Свој допринос хуманизацији града дала је и железница тако што су на железничкој станици подигнуте велика башта и цвећара са водоскоком, која је цвећем снабдевала све станице до Жаркова и Вардишта.⁶⁸ Подигнута је и нова ресторација о трошку М. Димитријевића, кафеџије, који је уложио у њу 70.000 динара, уз услов да је користи пет година, а након тога преда држави.⁶⁹ Тиме је железничка станица добила сасвим нов изглед.

Многи грађани су били незадовољни радом општинских власти и њеном неактивношћу у решавању комуналних проблема, па су покушавали општине да у некој улици нешто дотера гледали са подсмехом тражећи од општинара да се не рекламирају поподне када се грађани одмарају правећи се да нешто раде и поправљају по граду.⁷⁰ Било је проблема и са поштом, јер Чачак је до 1933. од иностранства имао телефонску везу само са Аустријом. Када је у јануару 1933. добио и везу са Немачком, нису изостали злуради коментари: „Ал’ нам је веза са светом”.

63. ЧГ бр. 2, 22. јул, 1932. Тих година је започета изградња пута Чачак – Гуча. Правац, који је водио преко планине Јелице скраћивао је путовање између драгачевског краја и Чачка неколико пута и био је прави градитељски подухврт. Радови су били поверени Цветку Радојевићу, предузимачу из Ивањице.

64. ЧГ бр. 37, 15. септембар 1934.

65. ЧГ бр. 10, 11. март 1934.

66. ЧГ бр. 4, 7. август 1932.

67. ЧГ бр. 27, 2. јул 1933.

68. ЧГ бр. 24, 17. јун 1934.

69. Нови глас, бр. 6, 6. јул 1935.

70. ЧГ бр. 25, 24. јун 1934.

Црвени крст и друга хуманитарна друштва били су веома активни. Месни одбор Црвеног крста је почетком септембра 1932. покренуо акцију за изградњу дома стараца и старица. И, већ је крајем септембра освећен камен-темељац за овај објекат, уз забаву на којој је свирала војна музика.⁷¹ Краљ Александар је, чувши за ову акцију, приложио 6.000 динара.⁷² Подмладак Црвеног крста је 1932. изградио ћачку кухињу. Зграда је имала трпезарију, кухињу и оставу, а коштала је 20.000 динара.⁷³ Ово удружење, на челу са Стеваном Вучковићем, подигло је летовалиште за ђаке на Јелици са капацитетом од 50 места. Објекат је коштао 60.000 динара.⁷⁴ Активно је било и хуманитарно друштво „Сиромашни малишан“, које је одевало сироту школску децу о Божићу и Васкрсу. У Чачку је 1934. основан пододбор друштва „Кнегиња Зорка“, првог друштва жена за помагање незбринутих. За председницу је изабрана Дара Теодосијевић, супруга управника болнице.⁷⁵

Достигнућа једног града с почетка тридесетих година мерила су се и развијеношћу саобраћаја и бројем возила. Срески начелник је у свом извештају од 7. марта 1931. обавестио управу Дринске бановине да у Чачку постоје 11 путничких аутомобила и по један теретни камион и моторцикл са приколицом.⁷⁶ Бицикла је било далеко више, а власнике су често мењале недозвољеним средствима, о чему говори и наредба од 27. маја 1932. да се напишу и региструју сви бицикли, како би лакше били враћени правим власницима.⁷⁷

„Чачански глас“ бележи да се први радио у граду појавио 1924. године.⁷⁸ Већ 1930. код поште је било регистровано 11 радио-апарата.⁷⁹ Многи Чачани су, да би слушали гласове и музику из „кутије“, одлазили код пријатеља и познаника, а Вељо Павловић, лимар, сам је конструисао радио-апарат и на дрво испред куће поставио антену.⁸⁰ О инвентивности Чачана сведочи и двадесеттворогодишњи Божићар Котлајић, који је, како су тврдили Лале Бојовић, машински инжењер, и Јозеф

71. ЧГ бр. 11, 25. септембар 1932.

72. ЧГ бр. 14, 16. октобар 1932.

73. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

74. Нови глас, бр. 5, 22. јун 1935.

75. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

76. Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929–1933*, Чачак, 1986. У Чачку је било седам „фордова“ и по један „фиат“, „оверланд“, „шевролет“ и „циндап“.

77. ИАЧ, СОЧ, К-57, Ф-1, бр. 713.

78. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

79. Јарослав Дашић, наведено дело. Власници су били: Вељо Павловић, рентнијер; Раша Гавровић, тада директор „Јелице“; Радивоје Панговић, апотекар; Божо Милошевић, лекар; Драгутин Илић, железнички чиновник; Милан Миливојевић, хотелијер; Паулина Крен, пиварка; Јосип Белохродски, возовођа и Александар Такач, железнички чиновник.

80. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

Баудиш, директор „Фабрике хартије”, пронашао аутоматско квачило за вагоне нормалног колосека.⁸¹ Младен Даријевић, казанџија, брзо је хтео да уновчи свој изум, па се његов лонац за маст, пекмез и ракију, под називом „Котао Србија Чачак”, нашао на огласним страницама „Чачанског гласа”, јер, како је говорио: „Цео свет зна предност бакра над гвожђем”.⁸² Било би интересантно видети справу коју је конструирао Миљко Урошевић из Доње Трепче код Чачка. Новине су објавиле: „Пронађен апарат за лако обарање аероплана”.⁸³

*
* * *

Један од најзначајнијих догађаја за Чачак и Чачане тридесетих година био је тзв. „електрични штрајк”. „Чачански глас” се том приликом потпуно ставио на страну штрајкача. О штрајку је писала готово сва југословенска штампа, а вести су преузимале и неке европске новине. Град је пуна два месеца био у грозници. Ретко се виђа јединство које су испољили Чачани за време трајања штрајка. Ипак, када су око тога почеле да се плету политичке игре, разводнило се све, а и смисао штрајка.

Све је, иначе, почело тако што је трговачко удружење, коме су се придружила и већина других удружења, затражило 23. јула 1933. да се снизи цена струје.⁸⁴ У образложењу је стајало да они плаћају струју девет динара, а док Крагујевац, који струју добија од Чачка, само два динара по киловату. Уместо одговора, „Јелица” А Д је позвала потрошаче да измире дуговања, иначе је претила искључивањем.⁸⁵ Трговачком удружењу се придружио и већи број грађана и 27. августа је поновљен захтев да се цена снизи на четири, односно 5,5 динара по киловату. У случају неиспуњења захтева, целокупно грађанство Чачка се позивало на штрајк.⁸⁶

„Јелица” је одговорила да није у стању да снизи цену пошто и са постојећом има губитке. Такође је наведено да је цена струје у другим

81. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

82. Исто.

83. ЧГ бр. 37, 15. септембар 1934.

84. Град је струјом снабдевала „Јелица” А Д, иначе чачанска фирма до 1930, када су већину деоница купили Аустријанци, чиме је стварно седиште фирме пренето у Беч. Цена струје у Чачку 1933. године била је 7,5 динара за кућну употребу, а девет динара за радње и индустрију.

85. ЧГ бр. 33, 13. август 1933. Трговачко удружење углавном претерује у вези са ценом струје у Крагујевцу. Она је заиста била нижа него у Чачку, али због тога што су Крагујевчани сами финансирани изградњу електричних водова и електричне мреже до свог града.

86. ЧГ бр. 35, 27. август 1933.

градовима знатно виша: Осијек – 12, Крушевац – 10 динара, итд.⁸⁷ Ниједна страна није хтела да попусти и чачанске фабрике су сиренама означиле почетак штрајка. Колико је све темељито припремљено, сведоче и велике поруцбине гасних и карбидских лампи које су трговци, кафџије и хотелијери наручивали из Загреба и Београда. По целом граду су били излепљени плакати, садржине: „Доле скупа струја, пали те лампе”.⁸⁸ Грађанство Чачка је сложено прихватило штрајк. Увече се седело уз свеће и лампе, а малобројни електрични апарати нису употребљавани. Дух штрајка освојио је читав град, а оглас трговца Љубише Младеновића, објављен у „Чачанском гласу” 8. октобра 1933, након четрдесетак дана штрајка, типичан је за те дане: „Поштованом грађанству вароши Чачка и околине. Стављам на знање свим поштованим потрошачима млевене турске кафе да сам своју радњу снадбео са најбољом кафом и да својим муштеријама стојим на услузи. Грађанству Чачка, пак, скрећем пажњу да моју кафу не мељем струјом „Јелице” А Д, већ својим сопственим бензин мотором, кога сам набавио одмах у почетку штрајка, само да бих своје муштерије послужио са кафом која није млевена струјом „Јелице” А Д”. Али, истеком другог месеца почели су да се јављају први штрајк-брехери. Тако је грађанство позивано да не посећује хотел „Крен”, јер је почео да троши струју „Јелице” А Д.⁸⁹ Занимљиво је било држање општинских власти поводом овог случаја. Председник општине Рашо Гавровић био је оснивач „Јелице” и био је на њеном челу све док није продата Аустријанцима. Међутим, он и његов брат су и у време штрајка били власници великог броја акција, чиме се може објаснити извесна благонаклоност општине према „Јелици”.⁹⁰ Ово је у знатној мери допринело да „Јелица” не попусти у висини цене струје, а малаксали Чачани су након два месеца, почетком новембра, прекинули штрајк.⁹¹ Тако је окончан јединствен догађај на овим просторима.

На страницама „Чачанског гласа” забележено је оснивање праве јавне библиотеке у граду 1934. године. Књижница је до тада било у оквиру разних друштава, али су књиге, углавном биле доступне само њиховим члановима. У Чачак су повремено долазиле покретне библи-

87. Исто.

88. ЧГ бр. 36, 3. септембар 1933.

89. Исто. Тих дана се огласио и директор „Јелице” Натал Виндхолц рекавши да док је „Јелица” била у рукама Чачана, цена струје је била 11, а сада је 7,5 и девет динара, и поред тога што имају годишње губитке од 300.000 динара, јер је производна цена киловата 7,70 динара. Међутим, по истраживањима др Јарослава Дашића, стварни губици за 1933. износили су свега 21.362 динара.

90. ЧГ бр. 1, 7. јануар 1934. Било је и отворених оптужби на рачун председника општине, нарочито од стране двојице адвоката – Драгутина Лазовића и Момчила Симића.

91. ЧГ бр. 46, 12. новембар 1933.

отеке, али нису могле задовољити потребе читалаца.⁹² Већ у мају 1935. новооснована градска библиотека је имала око 300 чланова и 1.400 наслова домаће и стране књижевности.⁹³

Чачак није имао превише културних догађаја, али ипак их је било, ваљда таман толико колико је требало његовим становницима. Неколико дилетантских друштава је радило при спортским клубовима, а она су своје позоришне представе обично одржавале у кафанама и хотелима, након којих је, готово по правилу, следила игранка. Новине су педантно бележиле честа гостовања аматерских позоришта из других градова.⁹⁴ Књижевне вечери су најчешће одржаване у свечаној сали Гимназије.⁹⁵ У вечерњим сатима Чачани су радо одлазили у биоскоп, где су имали прилику да гледају тонске филмове. Поред биоскопа „Крен”, који је годинама радио, у јулу 1934. отворен је и други – „Златан Праг”.⁹⁶

Чачани су, ипак, испуњење захтева душе најчешће и најрадије проналазили у градским кафанама и хотелима. Ту није само „убијана” доколица и трошило се слободно време, већ је трајао врло интензиван друштвени живот. Кафане и хотели су били, сама попришта збивања, или су након каквог важног догађаја постојали најбоља места за његову анализу. У њима су се из прве руке могле сазнати новости преко радија или прочитати новине, а ако тога није имало, довољно је било сеести, наручити пиће или какво мезе, а вести би саме стизале, добро нафиловане од сваког ко би их преносио. Ондашњи одлазак у кафану заиста је имао веома важну информативну улогу, јер новине су слабо куповане, а и каква корист од њих када је највећи број Чачана био неписмен. Још недоступнији је био радио-пријемник. Зато је у кафани некаквог догађања увек било, а иако није, лако се дало измислити. Тајне и цензура нису постојали. Стални гости су „знали” готово све: од тога шта је конобарица, која им је управо наточила пиће, радила прошле ноћи, па до збивања у министарским спаваћим собама. Било је столица за

92. ЧГ бр. 1, 16. јул 1932. Вредан похвале био је Миливоје Филиповић, учитељ у пензији, који је поседовао велики број књига, скупљаних кроз цео живот. Он их је несебично давао суграђанима на читање, често ризикујући да их не добије назад.

93. „Нови глас”, бр. 3, 24. мај 1935.

94. Навешћемо само део: Повлашћено народно позориште из Новог Сада са комадима „Наш попа код богатих” од Вотела, „3:1” комедија од Пеције, „Девојачка клетва” од Љубинка и „Ваљевска подвала” од Милована Глишића, затим Дилетантско позориште из Краљева са представом „Пуцњи у кафани”.

95. У свечаној сали Гимназије је, поред осталог, свечаним концертном обележена педесетогодишњица Аугуста Шеное, а као врло запажено упамћено је вече посвећено Алекси Шантићу, 1934. године, које је, осим рецитала, имало хорско певање и предавање.

96. ЧГ бр. 28, 15. јул 1934.

свачији цеп. Мало ко себи није могао приуштити, макар једном недељно, полић ракије или бутелку вина. Није случајно ни добошар, објављујући наредбе, стајао баш испред кафане. Знао је да ће ту имати најревносније слушаоце и највећу концентрацију грађана на једном месту. Угоститељи су, као и свуда, водили оштру борбу за сваког госта, што им у случају Чачана није било тешко, јер су ови знали да у току дана оставе довољно новца у неколико кафана.

Колико је кафецијски посао био уносан у овој средини, сведоче и 72 угоститељске радње пописане 1935.⁹⁷ Разни хотели, кафане, крчме, гостионице, бифеи, ракицинице и винарије могле су под своје кровове и терасе примити, истовремено, готово целокупно становништво Чачка. У вароши су 1935. постојали ови хотели: „Крен“, „Касина“, „Русија“, „Париз“, „Лазовић“, „Србија“ и „Српски краљ“.⁹⁸ Хотелијери су се често рекламирали на страницама „Чачанског гласа“. Власник „Париза“ Воја Радовановић обично је био кратак и јасан: „Хотел Париз има најчистије собе, најумереније цене и одличну српску и гурманску кујну“.⁹⁹ За разлику од њега, Милан Ђир. Миливојевић није штедео новца за добру рекламу: „Хорел Русија у Чачку има најбоља своја цеђена вина, као и страна у боцама; шампања шест сорти, а ракија и ликера ни броја им нема. За мезе – шта пожелите, за занимање – радио који хвата све светске станице, домине, карата у изобиљу, билијар – новопресвучен. Локал чист, удобан и топао за седење са два електрична вентилатора и појачаним осветљењем. Посећује га најотменија публика, јер је ред и дисциплина хотелијерова свима овде позната“.¹⁰⁰ Слично су се рекламирали и остали хотелијери, а готово су сви организовали забаве, игранке, балове и маскенбале, на којима су се радо окупљали отменији Чачани. Најбоље забаве су биле у хотелима „Русија“, „Касина“ и „Крен“ и кафанама: „Занатлијска касина“, „Цар Лазар“, „Београчић“, „Манастирска кафана“, „Три багрема“, „Македонија“, „Јавор“ и „Овчар“.¹⁰¹ Забавама су присуствовали само гости са позивницама. Оне су биле породичног карактера, а посетиоци су од својих кућа доносили пр-

97. ИАЧ, ПГЧ, К-8, Ф-1, бр. 285.

98. ИАЧ, СОЧ, К-63, „Крен“ је имао 14 двокреветних соба и 170 седишта у ресторану, „Касина“ 11 двокреветних соба и 200 седишта у ресторану, „Русија“ пет соба и 100 седишта у ресторану, „Париз“ десет двокреветних соба и 200 седишта у ресторану, „Лазовић“ осам двокреветних соба и 200 седишта у ресторану, „Српски краљ“ 14 соба и преко 200 седишта у ресторану и „Србија“ шест соба и 200 седишта у ресторану.

99. ЧГ бр. 7, 28. август 1932.

100. ЧГ бр. 1, 7. јануар 1934.

101. Драгољуб Д. Јованшевић, „Забаве у Чачку“, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974.

шуту, кобасице, сланину и друге мезелуке. Угоститељи су, за сваки случај, осим пића, имали обезбеђену и храну. Поред тога, бринули су о музици и декору. Обавезно су штампали „ред игара”, који је строго поштован.¹⁰² Популарне песме на чачанским забавама тридесетих година биле су: „Рамона”, „Виолина у ноћи”, „Ла Кукурача”, „Маријана” и друге. Шаљива пошта је била изазов за сваку девојку. Она која би у току вечери добила највише порука проглашавана је „Краљицом забаве”, што је био сан сваке младе мештанке. Од организатора је добијала сервис за тарту или чај или штоф за хаљину. Након тога је са газдом водила коло „Чачанку”. Девојке су, иначе, на забавама могле одбити партнера који би их позвао на плес, али велике пробирачице је пратио ризик бојкота осталих младића који су на овај начин врло успешно бранили центлментску част. Обавезан део сваке забаве били су лутрија и томбола, више ради смећа, него ради некакве добити. О томе сведоче и уобичајене награде: жуте макароне, лонче за кафу, флаша клековаче, „фризирање код Николе”, три бријања, ондулација, пертле, кандило, свињско ребро, ноша, шајкача, пуфна столица, тигањ са два јајета и слично.¹⁰³

„Чачански глас је најављивао, осим угоститељских, и забаве које су организовали: „Абрашевић”, Официрски клуб, политичке странке, занатска удружења, Коло српских сестара, Црвени крст и спортски клубови. Игранке за омладину су одржаване недељом или о празницима, али увек у поподневним часовима. Организовало их је Соколско друштво и нешто ређе Стег скаута и планинки и Друштво трезвене младежи.¹⁰⁴

У Чачку су одржавани и балови, углавном у организацији хотела „Крен”. Са породицом Крен у Чачак је шездесетих година XIX века стигао први клавир, а такође и окретне игре: кадрил, ланс, полка и валцер. На балу је бирана најлепша девојка Чачка.¹⁰⁵ Маскенбал је одржаван уз покладе, на Белу недељу, пред Ускршњи пост. Сваки гост је уз позивницу морао понети и маску.¹⁰⁶ Приређивани су и модни балови.

102. Обично су долазила четири народна кола на једну окретну игру. Она су била омиљена на забавама и готово свака професија је имала своје коло. Знано се ко може бити коловођа у „докторском колу”, „трговачком” или „учитељском колу”. Али, и то је имало своју цену. Коловође су пријављивале пре забаве које коло желе да „поведу” и за то задовољство су организатору уплаћивали одређен износ.

103. ЧГ бр. 7. 18. фебруар 1934.

104. Драгољуб Д. Јовашевић, наведени рад.

105. Исто, Чачанске лепотице из тих година биле су: Ирена Поповић, Нада М. Поповић-Попче, Станка Цала Јовановић – учитељица и Ружа Балтић.

106. ЧГ бр. 10, 5. март 1933. Изузетно успешан маскенбал био је 1933. у хотелу „Лазовић”. На њему су победиле маске: „Дама ђаво” госпође Станице Иконић-Бармин, маска „робијаша” Богдана Тодоровића, маска „инвалида” Љубише Мијунковића и маска „слона” Јанка Стефановића.

Тако је женска секција Фидака организовала 1933. „Циц бал”, на коме су награђене даме са најлепшим цицаним хаљинама.¹⁰⁷

Они са мање угледа и новца имали су своје забаве. Такав је био „Каранфил бал”, који су организовали сваке године слуге и служавке, обично у некој кафани на периферији града. Улазница је била каранфил, који је младић поклањао девојци на улазу. Кафанице с периферије често су организовале забаве, које су, осим мање имућних, окупљале и омладину из околних села. Градски кицоши су их подругљиво звали „Кромпир балови”. Новинар „Чачанског гласа” је дао интересантан опис ових кафаница: „Суботом увече оне су биле пуне гостију и као сестре су личиле једна на другу. Ноћобдије су до њих стизале ходајући блатњавим путевима, повремено псујући и председника и свеце. При уласку у такву кафану обично се ништа није видело од облака дима и загушљивог ваздуха који је куљао на врата. Музика трешти, ћемане пишти, бас дречи, а играчи играју народно коло у голој води. Под блатњав и мокар од алкохола и пљувачки. Пљувачница је једна и обично забачена. Отпаци од цигарета на све стране. Са таванице висе шарени декор, а из углова је вирила паучина”.¹⁰⁸

Чачани се нису много узрујавали наредбом општине да се наплаћује такса за ноћно седење у кафани после 23 часа у фонд водовода и канализације.¹⁰⁹ Обично је трошен по цео блок са казнама у једној кафани, а ноћни гости су унапред у трошкове теревенке урачунавали и ово „зло”. Љубитељи добре капљице су се ужелели страсних пијанки, које су се проредиле у току економске кризе, јер нису сви угоститељи, као Миле Ћерамилац, власник кафане „Цар Лазар”, оставили старе цене, а чаше дупло повећали. У време кризе је у тој кафани било уобичајено да човек без новца може принети столицу за сто где има вина, а узвратио би неком другом приликом.¹¹⁰ Чим су новчаници одебљали, ни таксе нису превише сметале.

Имао је Чачак и места у која се при уласку окретало иза себе. Најпознатији су били кафана „Луковић” и хотел „Европа”. Ноћне даме које су радиле у овим објектима већином су биле Хрватице, које су наводно долзиле у посету веренику, брату или мужу, који је служио војску у чачанском гарнизону. Приликом привођења, најчешће су се тиме браниле, али било је и оних које су признавале да се баве проституцијом.¹¹¹

107. ЧГ бр. 30, 23. јул 1933.

108. ЧГ бр. 2, 14. јануар 1934.

109. ЧГ бр. 13, 9. октобар 1932.

110. ЧГ бр. 6, 21. август 1932.

111. ИАЧ, ПГЧ, К-1/а, Ф-6, бр. 392. Такав случај је био са десет приведених проститутки у септембру 1934.

Многим грађанима, а нарочито Чачанкама, чинило се да оне свој посао обављају сувише очигледно и чести су били апели преко новина да се хотел „Европа” измести из центра града – да омладина са корзоа не би свраћала у њега.¹¹²

Новинари „Чачанског гласа” су имали ту срећу да нису морали сувише трагати за вестима којима би забавили своје читаоце. Занимљивих и ексцентричних људи било је у овом крају сасвим довољно, а њихова „дела” често су излазила из локалних оквира. То се пре свих односи на Милована Пантовића, званог „Чачански Ганди”. Поменућемо само неке од његових подвига. У децембру 1932. навршио је 11 месеци ћутања. Затим је постао првак Крагујевца у јо-јоу. Огласио је себе на продају некој дами или удовици за три милиона динара. У случају да не буде купљен, изразио је жељу да га живог сахране.¹¹³ Имао је и политичких амбиција, па је пред изборе 1935. потписао тзв. „двојни споразум” са Десимиром Лончаревићем, званим Хитлер.¹¹⁴ Није потврђено да је ишта постигао, осим медијске пажње у забавним рубрикама југословенске штампе. Милован Љубичић је 1933. ушао у пету годину непрекидног трагања за златом на свом имању. Прабаба му је, наводно, на смрти рекла да је његов прадеда, Рус, негде закопао пун казан дуката. „Чачански глас” од 9. јула 1933. последњи пут помиње овог несрећника који се том приликом налазио у новоископаној рупи од неколико метара, не верујући више ни својим укућанима.¹¹⁵ Чедомир Шолајић је много волео да се суди. Мало који комшија није изашао на мегдан са њим у судници. Решио је, најзад, да због сушне године, тужи и самог бога. Сви судови којима подне тужбу огласише се ненадлежним, осим духовног, који га осуди на три месеца затвора због богохуљења.¹¹⁶

Од афере која је захватила цео град због премештања епархије и Духовног суда из Чачка у Краљево, виђена је духовита, али помало и реална предност. Наиме, примећено је да, од како се преселио Духовни суд, у чачанском крају има много мање развода, јер су супружници, нарочито из забачених села западно од Чачка, одустајали од тог чина чувши да треба да отпешаче или плате возну карту за још 36 километара до Краљева.¹¹⁷

112. Хотел „Европа”, а уствари јавна кућа, налазио се у Милошевој улици.

113. ЧГ бр. 11, 25. септембар 1932.

114. Нови глас, бр. 2, 11. мај 1935.

115. ЧГ бр. 28, 9. јул 1933.

116. ЧГ бр. 31, 30. јул 1933.

117. ЧГ бр. 41, 13. октобар 1934.

Летња жега је читав град селила на обале Мораве. Река је била препуна чамаца и сандолина, а Соколско друштво је организовало спортове на води. Најпосећеније плаже на Морави су биле: Јевремов вир, Соко и Божји амбар.¹¹⁸ Општина је покушавала да у току летње сезоне уведе ред на реци, јер су уочени разни проблеми, од санитарних до моралних. О томе сведочи и молба читалаца преко „Чачанског гласа“, упућена надлежнима, да се уклоне голи са плажа у којој је, поред осталог, писало: „Ако немају паре за гаће, нека се купају ван града“.¹¹⁹

Странице „Чачанског гласа“ су не ретко попуњавали извештаји о убиствима, силовањима, крађама и другим кривичним делима. Велику аферу је изазвао догађај у чачанској болници, о коме је у току 1934. писала и инострана штампа. Том приликом је покренута истрага против лекара Радомира Теодосијевића, управника болнице, који је осумњичен да је наркотизирао болеснице и над њима, у таквом стању, вршио обљубу.¹²⁰ Установљено је да му је у томе помагала болничарка Љиљана Премовић. Једна од силованих, која је открила идентитет, била је Милијана Шајновић, док је на остале вршен притисак да одустану од тужбе. У априлу 1934. др Теодосијевић је суспендован, а за новог управника је именован Мехмед Хоџић. Након суспензије јавило је још неколико сведока који су теретили др Теодосијевића. Упркос непобитним доказима, под веома чудним околностима, он и болничарка су, након суђења, ослобођени кривице. Дошавши поново на своје радно место у новембру 1934. године, др Теодосијевић је одмах отпочео отпуштање њему нелојалних колега.¹²¹ Ипак, његова освета пробудила је и надлежне који су га почетком 1935. пребацили у Травник. Након тога, чачанска болница је могла да одахне, а чаршија је изгубила непресушан извор оговарања.

Рекло би се да је др Радомир Теодосијевић само продукт средине у којој је живео, јер сексуални деликти, па чак и инцест, били су забрињавајуће бројни у чачанском крају. Тешко је повући неку заједничку црту између кривичних дела, али је очигледан помирљив став средине допринео њиховој учесталости. Не ретко се догађало да уместо да силеција заврши на дугогодишњој робији, он буде награђен тако што се женио са својом жртвом. Страх породице да се не сазна „брука“, присиљавао је силовану девојку да се цео живот веже за свог напасника.

118. ЧГ бр. 34, 25. август 1934.

119. ЧГ бр. 33, 13. август 1933.

120. ЧГ бр. 11, 18. март 1934.

121. ЧГ бр. 48, 1. децембар 1934. Тако је, након госпођице Павловић, без посла остала бабица Јелена Чекрић, која је 30 година провела на том радном месту.

Кривично законодавство у случају ових деликата било је изузетно благо, јер како објаснити да силовање деветогодишње Јулијане Драгојловић од стране Ратка Радовића буде кажњено са само једном годином затвора.¹²² Слично је било и са неделима која су извршили Будимир Васиљевић из Трбушана, Драгољуб Милутиновић из Котраже и неколици-на других.

Убиства су се догађала због међа на сеоским имањима. Губила се глава и због каквог стабла израслог на „црти“. Брачне свађе су такође биле узрок најтежег злочина. Ни крвна освета у чачанском крају није у потпуности била ишчезла. Жене су у свему овоме биле готово равноправне. Марија Делић је осуђена на 12 година затвора, јер је убила мужа Милана секиром на спавању.¹²³ Ана Крижановић, келнерица и проститутка у хотелу „Европа“, осуђена је на 20 година робије због убиства војника Ђорђа Винклера Јевтића из Београда.¹²⁴ Жене су не ретко биле и жртве. Миломир Веселиновић из Жевице осуђен је на годину дана затвора и 5.000 динара глобе због тога што је Косани Вучићевић пресекао тестером чашицу на колелу.¹²⁵ Овим је само начет подужи списак најтежих кривичних дела у чачанском крају од 1932. до 1935. године.

Ни представници власти нису патили од претераног уважавања својих суграђана. Пример за то је градски стражар Вићентије Мацаревић. Њега је тужио пекар Драгомир Ивковић због безразложног ударања кундаком у главу. Касније се испоставило да је списак испребијаних од стране овог „ревносног“ пандура знатно дужи. Кроз његове руке су прошли: Милинко и Слободан Ненадић, апотекар Чеда Јовановић, кафеџија Цветко Лазовић, пекар Стеван Дуњић, берберин Драгутин Станковић, трговац Јанко Поповић и, како наводи „Чачански глас“ од 8. децембра 1934. још неколико десетина других. Мацаревић је убрзо избачен са посла и стављен у притвор.¹²⁶

Чачанима нису биле стране ни финансијске малверзације. У њима су предљачили државни чиновници. Секретар општине Јанаћко Ђорђевић проневерио је 65.000 динара, али је, при покушају бекства, ухаћен у Краљеву.¹²⁷ Дмитар Обреновић, рачуновођа Округног суда, ухапшен је због проневере 250.000 динара. Интересантно је да га је открио Ми-

122. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

123. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

124. ЧГ бр. 25, 25. децембар 1932.

125. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

126. ЧГ бр. 50, 15. децембар 1934.

127. ЧГ бр. 29, 22. јул 1934.

лоје Видаковић, који је одмах потом заузео Обреновићево место рачуновође.¹²⁸

Може се закључити, да у криминалним радњама, ако није предњачио, Чачак сигурно није заостајао за другим градовима ондашње Србије.

Ипак, нису сви Чачани вишак енергије трошили по кафанама, хотелима и јавним кућама. Спорт, нарочито фудбал, испуњавао је свакодневну доколицу Чачана. Када се није играо или посматрао, о њему се сатима причало. У граду је тих година постојало пет фудбалских клубова: „Јединство”, „Борац”, „Обилић”, „Арсенал” и „Трговачки”. Први фудбалски турнир под рефлекторима у августу 1932. најављиван је као својеврсни спектакл. Међутим, „Јелица” АД није успела да обезбеди довољан напон струје, па се турнир претворио у „шутање лопте по помрчини”.¹²⁹ Пажњу гледалаца су привлачиле и утакмице попут групе „Пропале звезде” против „оних који никада нису такли лопту”, или „Дебели” против „Мршавих”.¹³⁰ Новинари „Чачанског гласа” у својим извештајима са гостовања на којима су чачански клубови изгубили нису скривали неумерени локал-патриотизам: „Глорија из Пожеге против Обилића из Чачка 2:1. Реалан резултат требао је да буде 1:1, али је за домаће други гол дао судија.” Да је и онда било фанатичних навијача, сведочи и извештај из Ужица: „Борац је победио Еру са 1:0, али су његови играчи каменовани од некултурних и примитивних Ужичана”.¹³¹ Фудбал и спорт уопште, поред ватрених присталица, имали су не тако бројне, али сигурно исто толико фанатичне противнике. Готово у сваком броју „Чачанског гласа” објављивани су чланци антиспортске садржине. Писмо читаоца из 1934. године било је посебно инспиративно: „Огромне масе данашње омалдине губе време на разним игралиштима. Данашњи васпитачи уместо да забране ово зло, пуштају ученике да по цео дан гурају онај округли предмет. За прављење игралишта се бацају милиони, а сиротиња цркава на улици од глади. Колико је, само, омладинаца због спорта напустило школу? Недељом је сва омладина на утакмици коју плаћа 5 до 10 динара, а у Народном универзитету, где је предавање за само један динар, нема никог. Омладину не интересује тема „Задругарство у решавању економске кризе”, а тамо где се ломе ноге и где износе по два-три играча са терена, полумртва, омладина ра-

128. ЧГ бр. 50, 15. децембар 1934.

129. ЧГ бр. 5, 14. август 1932.

130. ЧГ бр. 30, 23. јул 1933.

131. ЧГ бр. 16, 22. април 1934.

до иде. Има још порока којима је обузета данашња омладина. Осим спорта то су алкохолизам, неморални живот, претерана мода и уображеност".¹³²

*

* *

Мало који извор, као новине, може да пренесе менталитет средине у којој настају. Ишчитавајући их не смемо веровати свему што је написано, али чак и добро анализирана лаж отвара нове видике. „Чачански глас” је пружио обиље података за историју Чачка тридесетих година, али нас је овом приликом више интересовао однос ових новина према савременим збивањима. Левичарска оријентација редакције није увек доследна.¹³³ То у многоме повећава значај „Чачанског гласа” као извора. Вођени новинским записима формирали смо слику Чачка тридесетих година виђену с једне стране. Постоји још много углова из којих се она може посматрати. Надамо се да је овај поглед макар скроман допринос некој будућој целовитости.

„ČAČANSKI GLAS” /LA VOIX DE TCHATCHAK/ EN TANT QUE SOURCE
D'INFORMATIONS SUR LA VIE SOCIALE DE
TCHATCHAK ENTRE 1932 ET 1935

Une approche circonspecte des informations fournies par la presse locale permet d'y trouver une source extraordinaire à celui qui fait des recherches sur la vie du milieu que ces informations concernent. La presse locale remplit les intervalles entre les événements importants et offre des renseignements précieux sur des groupes sociaux plus ou moins négligés du point de vue historique, plus précisément sur les gens ordinaires, sur leur vie quotidienne, leurs loisirs et sur tout ce que les sources „sérieuses” ne trouvent pas intéressant de noter.

Cet article est une tentative d'évoquer, par l'intermédiaire de la „Čačanski glas” de la période comprise entre 1932 et 1935, l'atmosphère et la vie d'une petite ville serbe du début des années 30, caractéristique sous bien des rapports. Pour compléter l'image de

¹³². ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

¹³³. Поред бројних одступања, чини се да чланак под називом „Јевреји долазе” од 8. октобра 1933. представља најочигледнији пример: „Очекује се крајем године неколико хиљада Јевреја из Немачке. Они ће са собом, како јављају јеврејски агенти, донети око 3 милијарде динара у страном валути. Тај огроман капитал би био пласиран у домаћа предузећа. Ми на то одговарамо да смо сити и наших Јевреја, који као скакавци опустошише Југославију и сав капитал узеле у своје руке, те нам нису потребни још и немачки Јевреји који су исисали немачки народ, а сада хоће и нас. О њиховим капиталима нема ни говора јер им Немци неће дати да изнесу благо немачког народа из земље, а ако ипак и имају новаца, нека обиђу Југославију и нека иду у Палестину”.

Tchatchak de la période en question, l'auteur a cru indispensable d'illustrer certains domaines de la vie par d'autres sources aussi, ce qui était extrêmement important pour assurer une approche objective à l'ensemble des recherches entreprises.

En tant que résultat final, deux ensembles se sont formés, dont l'un fournit des informations sur l'économie de la ville et sur ceux qui travaillaient, en montrant **de quoi on vivait**, alors que l'autre évoque certaines maisons de la ville, jardins publics, stades, cafés et tous les autres endroits où se réunissaient les habitants de Tchatchak et des environs, – le tout pour montrer **comment on vivait**.

Jusqu'à tout récemment, l'histoire de la culture et de la vie sociale des milieux restreints avaient été injustement négligées par l'historiographie Serbe. Heureusement, ces derniers temps, on constate des progrès dans la bonne direction, c'est-à-dire vers la conception selon laquelle ce sont précisément les petites gens et leur vie de tous les jours qui font la base de toute société et de toute la civilisation mondiale.

Goran Paunović

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**ЛИСТ „НОВА ЗОРА” И ПРОПАГАНДА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ
РАДИКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ЧАЧКУ ЗА ПАРЛАМЕНТАРНЕ
ИЗБОРЕ У ДЕЦЕМБРУ 1938.**

Милош Тимотијевић
Народни музеј Чачак
Цара Душана 1
УУ 32000 Чачак

UDK: 070.15 "1938" (497.11)

Изборе 1938. године пратила је веома разноврсна и обимна пропаганда. Њени методи и техника ширења и популаризовања идеологије идеја и програма владајуће Југословенске радикалне заједнице, објашњења и тумачења циљева и задатака њене политичке борбе, као и величање постигнутих резултата, по много чему, превазилази пропагандне кампање у претходним парламентарним изборима. Циљ читаве акције био је да се јавно мњење, као колективна мисаоно-емоционална реакција највећег дела друштва, што више приклони Милану Стојадиновићу и прихвати идеологију ЈРЗ.

При главном одбору ЈРЗ у Београду постојала је секција за политичку акцију и пропаганду – својеврстан штаб за вођење избора. Сла-

њем „Упутства за практично извођење партијске пропаганде”, секција је настојала да сви бановински, срески и месни одбори ЈРЗ у партијској пропаганди буду једнообразни и да се, на тај начин, превлада неизграђеност и подвојеност у организацији ЈРЗ.¹

У Чачку је непосредно пред изборе, 1. децембра 1938. покренут лист „Нова Зора”. Оштампана су само два броја. Други је изашао на сам дан избора, 11. децембра, након чега се лист више није појавио. Цена примерка износила је један динар, а у заглављу је била истакнута и претплата за шест месеци, која је износила 25, а за годину дана 50 динара. Власник и одговорни уредник „Нове Зоре” био је Радослав Бојовић. Штампана је у Штампарији Поповића и Сина у Чачку. Података о тиражу нема. Већина чланака није потписана или су под неразрешеним иницијалима, попут „Х.У”.

Поред преношења уобичајених и од главног одбора ЈРЗ усмерених пропагандних порука о карактеру странке и њеног вође Милана Стојадиновића, лист је имао и извесне локалне особености. Концепција издања није била потпуно пропагандног карактера, већ је садржала и прилоге из свакодневице, савете за пољопривреднике и вести из спорта. Читава структура листа може се разложити на неколико целина: значај избора, владајућа партија, опозиција, село, спорт и рекламе.

У најави првог броја читаоцима је поручено да им се жели да буду јаки: „материјално, физички и културно и да дођу до оног степена живота који се зове благостање”. Побуде за такве жеље нису биле „мекушне природе”, већ су долазиле из прости рачунице, јер ако већини народа није добро, па не може бити ни осталима. Међутим, благостање, које је редакција пожелела својим читаоцима, неће пасти са неба, већ се мора са муком и трудом доћи до њега. У вези са тим и „Нова Зора” „неће жалити материјалне жртве” да би својим читаоцима дала корисне поуке о раду и животу и да их у томе упућује добрим путевима.²

Сам назив листа „Нова Зора” сугерисао је ново доба, које наступала са децембарским изборима. Требало је показати да је истина на једној страни. То је требало да буде дан када ће бирачи рећи да је „право, добро и благостање на једној страни, а на другој мрак и неизвесност”. Избори би требало да коначно прекину дугогодишња завараванја и да се народ ослободи политичара који су се борили за остварење личних и

1. П. Лажетић, *Милан Стојадиновић и предизборна пропаганда 1938*, Зборник Историјског музеја Србије, 25. Београд, 1938, 117, 119.

2. *Први поздрав читаоцима „Нове Зоре”*, „Нова Зора”, бр. 1, Чачак, 1. децембар 1938, стр. 1.

прљавих циљева.³ Избори су требали да буду прилика да се потврди државно јединство земље и да се не дозволи враћање у период пре 1918. године.⁴ Услови под којима су избори одржавани проглашени су за потпуно слободне и равноправне за све учеснике: „Чак и старци нас уверавају да се раније ни једни народни избори нису спроводили у тако великој слободи као ови сада”. Стварност је изгледала другачије. Постојала је могућност истицања страначких листа и организовања политичког живота, укинута са увођењем диктатуре 1929. године, али остала су извесна ограничења која су стварала систем полуслобода погодан режиму да сузбија деловање својих политичких противника. Сваки политички збор или конференција морали су бити пријављени одељењима Министарства унутрашњих послова, заједно са списком говорника и темама о којима ће они говорити. Забране нису биле ретке, а дешавало се да представник власти, који је обавезно присуствовао сваком скупу, незадовољан говорима, прекине даље одржавање збора.⁵ Уз то, задржан је принцип јавног гласања, што је представљало велики притисак на бираче, нарочито оне у државним службама.⁶

Пропаганда је сугерисала да је приклањање политици ЈРЗ-а значило изаћи на прави пут који води до благостања, богатства и општег напретка. Наглашавано је да ЈРЗ и Милан Стојадиновић само настављају рад на правцу који је поставио и обележио „неумрли државник Никола Пашић”.⁷ Глорификовање Милана Стојадиновића, као мудрог, способног, и ЈРЗ, као младе полетне странке, није се сводило само на помињање привредних и политичких успеха. У помоћ су позвана и „чудновата пророчанства”, које је прорицао „један индус”. Он је тврдио да ће „привреда и трговина знатно напредовати у Југославији ако на власти остане данашња владајућа странка, буде ли збачена ова млада странка са власти, у земљи ће настати опште расуло и неслагање”.⁸ Да би се избегле недоумице да ли ће овај део текста бити уочен, он је подвучен, што није поновљено на другим местима у оба броја „Нове Зоре”.

Више података о локалним приликама дају ступци у којима се бележе зборови и конференције. Лист је истицао Војка Чвркића, министра пошта, телеграфа и телефона, народног посланика за љубићки

3. *Једанаести децембар*, НЗ, бр. 1, стр. 1.

4. *Ошвањају се нови видици и свиће нова будућност наше отаџбине и народа*, НЗ, бр. 2, стр. 2.

5. Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994, стр. 87.

6. М. Исић, *Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931. 1935 и 1938. године*, ЗРМ XXIV, Чачак, 1994, стр. 315.

7. *Једанаести децембар*, НЗ, бр. 1, стр. 1.

8. *Чудновата пророчанства*, НЗ, бр. 1, стр. 2.

срез. Он је из ЈРЗ био кандидат на децембарским изборима 1938. године за љубићки и таковски срез. Први број „Нове Зоре” донео је његову фотографију на насловној страни. То је поновљено и у другом броју, с тим да је штампана и фотографија Милана Стојадиновића. Лист је бележио места која је посетио Војко Чвркић и одржао конференције, на којима је присуствовала „маса грађана”. Одмах после Војка Чвркића највише је простора добио Миодраг Васић, посланички кандидат ЈРЗ-а за срез трнавски. Он је често са Чвркићем заједно држао зборове у Чачку и селима у околини.⁹ Као и у случају свог политичког саборца, са којим је водио предизборну кампању, конференције Миодрага Васића приказиване су као веома успешне, након којих је обавезно наступало „велико народно весеље”.¹⁰ Непосредно пред изборе Васић је из редова опозиције прешао у ЈРЗ. Тај његов потез донео му је кандидатуру за народног посланика, али је изазвао негативне реакције његових дојучерашњих политичких истомишљеника. Његови говори које је држао на конференцијама по селима у околини Чачка, често су прекидани лупањем у канте и упадицама да је издајица.¹¹ У трнавском срезу постојала је и подвојеност у редовима ЈРЗ. Прво је кандидован Светолик Станковић, власник пиваре у Чачку и дотадашњи народни посланик за тај срез. За његову кандидатуру лично се zaloжио Милан Стојадиновић.¹² Вести са конференција које је одржавао Светолик Станковић нису имале третман као када су у питању Чвркић и Васић. Бележене су штуро и без описа „атмосфере” на тим скуповима.¹³ Видно место у локалној пропаганди, на нивоу целе Југославије, имало је истицање изградње путне и железничке мреже, као и обећања шта ће се још градити и какво ће „благостање” тек настати.¹⁴ Један од предизборних адута Светолика Станковића била је изградња пруге нормалног колосека од Краљева према Чачку, што је он истицао у свом плакату „Дела говоре”.¹⁵ „Нова Зора, није бележила те „успехе”, већ је донела текст о окончању радова на путу Чачак – Горњи Милановац, за чији завршетак се zaloжио Војко Чвркић.¹⁶

9. Зборови и конференције, НЗ, бр 1, стр. 2–3; Велике манифестације, НЗ, бр. 2, стр. 6.

10. Конференције, НЗ, бр. 2, стр. 2.

11. Историјски архив Чачак Копије из Архива БиХ, Краљевска банска управа Дринске бановине, К.1, бр. 1.

12. Д. Тешкић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, стр. 230.

13. Зборови и конференције, НЗ, бр. 1, стр. 2–3; Конференција посланичког кандидата з. Станковића, НЗ, бр. 2, стр. 3.

14. П. Лажетић, н. д, стр. 134.

15. ИАЧ, Градско поглаварство Чачак, К. 27, без броја.

16. *Ускоро ће бити завршен пут Чачак – Г. Милановац*, НЗ, бр. 1, стр. 6.

Избори су означени као дан када ће народ „рећи” да су на једној страни правда, добро и благостање, а на другој мрак и неизвесност. Други део квалификација био је резервисан за опозицију и њен програм. „Нова Зора” је критику усмерила на двојицу лидера из редова опозиције, Влатка Мачека, носиоца листе, и Богољуба Јевтића, вођу ЈНС, кога је Милан Стојадиновић заменио на месту председника владе 1935. године. Влатко Мачек је оквалификован као „федералиста”, али и да представља „само један део хрватског народа”.¹⁷ На конференцијама Миодрага Васића појављивао се инжењер Фрањо Сикора, најављиван као „Брат Хрват”, добровољац у српској војсци у Првом светском рату, који је истицао мисао југословенства, позивајући да се гласа без бојазни за листу Милана Стојадиновића, „а ако сте кукавице гласајте Мачека”.¹⁸

Највише критика било је уперено на ЈНС и Богољуба Јевтића, чија је влада означена као „реакционарна” и који је спремао „концентрационе логоре” за људе попут Мачека, са којима сада сарађује на заједничкој изборној листи.¹⁹ Посебна критика била је упућена бившем бану Дринске бановине Вељи Поповићу у виду изношења висине његових припадности док је обављао ту функцију.²⁰ Једина личност из опозиционих редова на локалном нивоу, која је нападана на страницама „Нове Зоре”, био је Милош Царевић, кандидат за посланика у таквом срезу, у име Демократске странке. Бирачима је сугерисано да он потиче из породице која се лоше показала у Другом српском устанку и да се потомак такве „издајничке” лозе дрзнуо да затражи поверење бирача. Порука народу узета је из „народне песме”: „Проклето му племе и колена”.²¹ Опозиција је оптуживана да је свесна како губи изборе 11. децембра и да намерно прави инциденте. Изношена је констатација да су се у трнавском срезу на зборове „умешали пијани и неурачунљиви људи” како би омели конференције ЈРЗ.²² Ова оцена није била потпуно нетачна. Непосредно пред изборе, 9. децембра, опозиционари Чачка покушали су насилно да спрече збор Светолика Станковића у хотелу „Крен”, кога су каменовали, а затим оштетили неколико радњи присталица ЈРЗ у граду.²³ Зборови и конференције опозиције бележени су

17. Једанаести децембар, НЗ, бр. 1, стр. 1.

18. Порука браћи Хрвати, НЗ, бр. 2, стр. 3.

19. Једанаести децембар, НЗ, бр. 1, стр. 1.

20. Припадности бившег бана Веље Поповића износила су 1934. г. око један милион динара, НЗ, бр. 1, стр. 3.

21. Како је Кнез Милош казнио Василија Царевића из Велеречи, НЗ, бр. 2, стр. 5.

22. Избори се спроводе у највећој слободи, НЗ, бр. 2, стр. 2.

23. ИАЧ, ДБ, К. 5, бр. 1, 7.

коректно без коментара, али иза вести о конференцијама ЈРЗ и на дну стубаца.

Значајан део простора у „Новој Зори” био је посвећен селу. Доношени су написи о унапређењу пољопривредне производње, попут текста о црном пришту, најбржем начину подизања живе оgrade, пољопривредним радовима у децембру, припреми сточне хране и зимским радовима у винограду.²⁴ Хваљено је и задругарство на селу, које ће имати велику мисију у блиској будућности – „спасавати на најубедљивији начин нашу угрожену цивилизацију”. Задругарство је представљано као заштита индивидуе, породице, ужег националног друштва, у борби против капитализма, не да би га уништило, већ укротило. Зато је задругарство приказивано као најсигурнији бедем против „најезде болесних идеја социјалног преврата”.²⁵ Није изостао ни осврт на исхрану у селима качерског и ужичког краја, који су, као претежно брдско планински, патили од глади, нарочито у неродним годинама. Проблем је био доста изражен. У неким срезовима ужичког краја и до 79% домаћинства било је принуђено да сваке године купује жито за исхрану.²⁶ Предлагани су: државна помоћ, отпис пореза, отварање јавних радова. Указивано је и да странци који држе концесије у локалним рудницама не унапређују производњу, што би повећало број радних места за људе са села.²⁷ Највећу вредност имају текстови о свакодневици на селу, вашарима, пијаци, губљењу народне ношње, новим облицима забаве сеоске омладине и рушењу патријархалних вредности.²⁸

Оба броја „Нове Зоре” имала су страну посвећену спорту. Доминантно место заузима фудбал, са опширним коментарима о редоследу на табели, квалитету тимова, играча и судија. Описи утакмица препуни су детаља о току игре, шансама, пропуштеним приликама и околностима у којима је постигнут погодак. Нису изостале ни критике на суђење, као и на понашање публике, која је користила утакмице за политичке манифестације, у којима су се чули разни „банални изрази”.²⁹ Посланички кандидат Миодраг Васић био је председник Фудбалског клуба

24. *Целјење сйоке йроштив црној йришћиа*, НЗ, бр. 1, стр. 4; *За наше село. Најбржи начин йодизања живе оgrade*, НЗ, бр. 1, стр. 5; *О йрипремању сйочне хране*, НЗ, бр. 2, стр. 5; *Зимски радови у винограду*, НЗ, бр. 2, стр. 5.

25. *За наше село. Задругарсйтво йроштив комунизма* НЗ, бр. 2, стр. 4.

26. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима*, Сарајево, 1939, стр. 5–7.

27. *Пийање исхране качерској и ужичкој краја*, НЗ, бр. 1, стр. 5.

28. *Народна ношња нагло се љуби*, НЗ, бр. 1, стр. 3; *Брак на селу данас се склаја из љубави*, НЗ, бр. 1, стр. 4.

29. *Јесење йрвенсйтво Пошсавеза освојио Раднички из Кражујевца*, НЗ, бр. 1, стр. 6; *Сйоршска йзралишћие није месйо за йолишћке манифесћације*, НЗ, бр. 2, стр. 6.

„Јединство” у Чачку³⁰, о коме су и доношени извештаји, па можда у тој чињеници треба тражити разлог за тако велики простор дат фудбалу.

Вести о соколским академијама бележене су у одељку који је носио назив „Ситне вести”, штуро и без заноса као када је у питању био фудбал. У тој рублици, пуно је података о свакодневном животу града: забавама, матинеима, концертима.³¹

Последње две стране „Нове Зоре” (било их је осам) биле су резервисане за рекламе. Свима који би желели да дају свој оглас или рекламу у листу сугерисано је: „Ако желите најбрже да нађете службу, ако мислите да брзо продате или купите имање, ако имате стан или локал за издавање, онда само огласите преко листа „Нова Зора” који се чита у свакој кући наше ближе и даље околине”. Цена огласа коштала је од 10 до 15 динара.³² Простор за рекламе и огласе нису закупљивали само Чачани. Скоро половина реклама је за радње и угоститељске објекте у Горњем Милановцу, иако су вести у листу доношене првенствено за љубићки и трнавски срез. Разлоге за то можда треба тражити у кандидатури Војка Чвркића и у таковском срезу, поред љубићког, за народног посланика.

Иако је у првом броју „Нове Зоре” најављено да ће редовно излазити, то се није догодило. После децембарских избора лист више није штампан. На тај начин „Нова Зора” се свела на ниво предизборног памфлета, за којим више нема потребе након оствареног политичког циља. На престанак излажења свакако је утицала и чињеница да је Миодраг Васић добио мање гласова од Светолика Станковића на изборима и није постао народни посланик. Војко Чвркић је обезбедио мандат, али је остао без министарског места у влади Милана Стојадиновића непосредно после избора.³³

Слика коју је „Нова Зора” стварала о изборима, владајућој партији и опозицији није битно одударала од шеме прописане од главног одбора ЈРЗ. Низом обрађених, исфилтрираних и изабраних информација покушала је да утиче на свест бирача и њихово опредељење на изборима. Тек посредно са њених страница могуће је добити делимичну слику о политичким приликама Чачка, нарочито унутар локалне организације ЈРЗ. Најзначајнији део листа, у коме се може доћи до увида у свакодневицу, јесу чланци о животу на селу, извештаји са фудбалских утак-

30. ИАЧ, ГП, К. 23, Ф. Ц, бр. 493.

31. *Ситне вести*, НЗ, бр. 1, стр. 6; НЗ, бр. 2, стр. 6.

32. НЗ, бр. 2, стр. 6.

33. ИАЧ, ГП, К. 27, Ф. VII, бр. 6; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС, Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд, 1988, стр. 215

мица и посебно рублика „Ситне вести”, која је крцата информацијама о животу у граду.

Без обзира на све недостатке и свега два броја која су одштампана, „Нова Зора” је незаобилазан извор за проучавање политичких прилика у Чачку и околини непосредно пред парламентарне изборе у децембру 1938. године, који су уједно били и последњи пред Други светски рат. Значај овога листа лежи у чињеници да, осим „Нове Зоре”, Чачак у то време није имао својих новина.³⁴

LE JOURNAL „NOVA ZORA“ /NOUVELLE AURE/ ET LA CAMPAGNE ÉLECTORALE DE DÉCEMBRE 1938

Les élections de décembre 1938 furent précédées d'une ample campagne électorale. Les méthodes et les techniques de propagation et de vulgarisation de l'idéologie et du programme de la Communauté radicale yougoslave, parti politique qui était déjà au pouvoir, dépassaient à bien des égards, les campagnes électorales précédentes. Ce parti s'efforçait d'organiser dans l'ensemble du pays une propagande uniforme et cohérente, selon les directives bien précises. Le journal „Nova Zora” commença à paraître à Tchatchak à la veille des élections et s'éteignit aussitôt après celles-ci, n'ayant eu que deux numéros en tout. En exaltant le président du gouvernement et chef du parti, Milan Stojadinović, le journal offre, malgré sa brève durée, des témoignages importants sur les luttes politiques électorales à l'échelle locale, sur les chefs des partis politiques, mais aussi sur la vie quotidienne de l'époque.

Miloš Timotijević

34. Марија Орбовић, *Чачанско штампарство и издаваштво Библиографија 1833–1941*, Чачак, 1998, стр. 185.

КОСТА НИКОЛИЋ

**ДРАГИША ВАСИЋ (1885 – 1945)
(ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ)**

Коста Николић
Институт за савремену историју
УУ 11000 Београд

UDK: 929 : 82 (497.11)

Драгиша Васић је рођен 2. септембра 1885. године у Горњем Милановцу, у српској патријархалној, православној породици, у којој је од раног детињства васпитаван у националном духу. Његов отац Вићентије Васић (Васовић) описменио се у манастиру Вујан и населио у Милановцу као трговац. Мајка Христина Зисић потицала је из цинцарске породице. Био је најстарији од петоро деце: Радмила, Зора и Љубиша умрли су у раном детињству, а сестра Даринка удала се за Тихомира Мијушковића („црнорукца”). У родном граду Васић је завршио основну школу и ниже разреде гимназије, а више разреде гимназије и Правни факултет у Београду. У раној младости на њега је најснажнији утисак оставио Мајски преврат. Био је одушевљен променом очекујући полет националне борбе у Србији и ослобађање српских земаља од турске и аустроугарске окупације.

Непосредно пред Први светски рат оженио се са Радмилом Рибарац, кћерком Стојана, министра унутрашњих послова, и Јелене; 1914. године добили су кћерку Браниславу. Радмила је умрла 1917. године. Васић је, као резервни официр, учествовао у свим ослободилачким ратовима српског народа: у балканским 1912–1913. године, у биткама на Куманову и Брегалници, а затим и у Првом светском рату – од Колубарске битке и повлачења преко Албаније, Крфа и Солунског фронта, до коначног ослобођења земље. Два пута рањаван, демобилисан је као резервни мајор.

Васић је у ратове ушао као зрео човек и одушевљени националиста, са дубоком вером у народну снагу. Припадао је генерацији занетој патриотским одушевљењем и непоколебљивом вером у победу. Шестогодишње ратовање у 10. пешадијском пуку довело је, међутим, до разочарења у српску војно-политичку елиту. Често је говорио да у моралном погледу обични војници више вреде него њихове старешине. Посебно је био огорчен понашањем политичара у позадини фронта који су, у ситуацији када је опстанак земље био у питању, продужавали са политикантством, интригама и ситним свађама. Тада му је идеја патриотизма изгледала као велика обмана. Посебно је после Солунског процеса, Васић постао жестоки критичар династије и политичког система који је она оличавала.

Слободоумне и бунтовне природе, укључио се у политички живот нове државе. Указујући на неправде и злоупотребе власти, врло брзо је постао опозиционар. Сматрао је да су изневерени народни идеали са којима се ушло у рат. Посебно је био оштар критичар Народне радикалне странке и Николе Пашића, јер су они, како је мислио Васић, довели до укореења режима који је почивао на привилегијама, политичкој самовољи и растакању српске националне идеје. Своје незадовољство изразио је деловањем у Републиканској странци. Године 1920. покренуо је дневни лист „Прогрес“, чији је сувласник био песник Сима Пандуровић (излазио само од маја до августа). У „Прогресу“ су били окупљени најзначајнији модернисти – Тин Ујевић, Станислав Винавер, Станислав Краков, Растко Петровић. Васић је објавио велики број политичких текстова, који су често били повод цензури да забрањује поједине бројеве, а крајем 1920. године режиму да Васића пошаље на двомесечну војну вежбу у 30. пешадијски пук, који је требало да угуши шиптарску побуну. Своју одисеју Васић је описао у дневничко-путописној репортажи „Два месеца у југословенском Сибиру“. Описујући сво-

је доживљаје, дотакао је и суштину вековних сукоба Срба и Шиптара, непристрасно и критички пишући и о једнима и о другима.

Следеће године, Васић је уредник у листу „Република” и адвокат комунистима оптуженим на познатом „Видовданском процесу” за атентат на краља Александра. Био је други адвокат првооптуженог Спасоја Стејића. Васићево расположење из тог периода, најбоље илуструју следеће његове речи: „Господо судије! Да су ови људи покварени и неваљали, они данас не би седели овде на оптуженичким клупама, него негде у топлим канцеларијама, а многи од њих као инспектори и начелници за раскошним писаћим столовима, за којима сада седе безбројни хохштаплери који не знају ништа да раде”. О Васићевој одбрани комуниста, Крлежа је записао: „Бранећи Стејића, Д. Васић је проговорио о себи, о својој властитој морално-политичкој кризи, у име једне генерације која је са Солунским процесом доживјела расуло свих својих политичких идеала какви представљају модел сваке демократије”.

Васић се 1924. године венчао са руском емигранткињом Наташом Александровом из Санкт-Петербурга, пореклом из племићке породице из Туле. Следеће године родила им се кћерка Татјана. Васић је био велики русофил. Волео је Русију, велику и чудну земљу, која је за њега представљала загонетку, посебно после Октобарске револуције. Показивао је интересовање за Совјетски Савез и промене које су се одигравале у њему, па је отпутовао на прославу десетогодишњице револуције. У Москви је остао два месеца.

Васић је са великим узбуђењем кренуо пут Совјетског Савеза: „Је ли ме обузело узбуђење и какво је оно сад, кад знам и кад сам свестан да муњевито јурим тамо где сам толико жудео да допрем, у чудне, у неприступачне и необичне своје магле? Узбуђење што ме обузимало, било је очевидно и било је велико. Ја сам га тумачио и осећао у оној правој и радосној срећи стварања за које ми никад не би довољна била снага израза. Зар се други, осим нас, ма кад и ма где њоме толико узбуђиваше, руском земљом, руском брезом крај које паде Пушкин, руском зимом, руском тројком или музиком самовара?”

Васићеви утисци били су помешани. Одушевљење Русијом није пратило и одушевљење њеним системом: „Појавама које час очаравају својом привлачношћу, час дубоко жалосте својим тамним странама, Русија мучи свакога ко би хтео да са њом буде начисто”. Иако је имао нескривене симпатије према руском народу, па и свему позитивном што је донела комунистичка власт, Живко Топаловић је тврдио да га је управо овај пут, слично као и Андре Жида, заувек удаљио од комуни-

зма. После овог путовања, почеле су и оптужбе да је Васић заврбован. Један од оних који је био сигуран да је то истина, био је и Крлежа, блиски Васићев пријатељ: „А што се Драгише Васића тиче, неки поуздани људи су ми, на основу низа поузданих аргумената, рекли да је он био цијело вријеме руски човјек у Дражиној команди”.

Да је Васић био велики хуманиста, или је можда нешто друго било у питању, говори и епизода из 1931. године, када је, на Крлежину молбу, испословао ослобађање из затвора познатог комунисте Ђуке Цвијића. Крлежа је о томе записао: „Збило се невјеројатно: Ђука је био пуштен из затвора. То се догодило 13. вељаче 1931. године на темељу Драгишине интервенције код Петра Живковића”.

Наредни период у Васићевом животу испуњен је честим преокретима и духовним променама, условљеним дубоким личним проживљавањем догађања у српском друштву. У политичку делатност уносио је свој духовни немир, снагу идеологије и страст идеја. Емотивни моменти били су доминантни у Васићевом уметничком и политичком животу. Почетком тридесетих година, све се више окретао идејама са почетка Првог светског рата – национализму и родољубљу. После смрти краља Александра почело је ново доба у животу Југославије. Српски национални фронт био је раздробљен и није постојала сагласност српске политичке елите о минимуму националних интереса српског народа.

Васић је активно учествовао у стварању Српског културног клуба, за чијег је потпредседника изабран. Основни задатак Клуба био је да брине о очувању српских националних интереса, пре свега у Босни и Хрватској. Васић је активно учествовао у најважнијем пројекту Клуба – „Српске земље”, који ће постати и основа националног програма Равногорског покрета. Идеја о „српској земљи” подразумевала је уједињење свих етничких и историјских територија српског народа у српску јединицу у будућој федеративној Југославији. Васић је сматрао да је својим радом у Клубу коначно пронашао свој прави животни и политички пут. Тим идејама остао је веран до краја живота. Био је уредник органа Клуба „Српски глас”, чија је основна парола била „Јако српство – јака Југославија”. Лист је излазио до 13. јуна 1940. године када је забрањен.

Основни Васићеви ставови из овог периода обухватају неколико целина: очување јаке Југославије у којој ће Срби живети на свом националном простору и „имати право првенства међу једнакима”, што би заслужили својом мудрошћу и будућим радом, а не на основу своје прошлости; искрен споразум Срба и Хрвата који неће угрозити ничије ин-

тересе; јединствена национална политика свих српских странака; буђење вере код Срба у величину националних идеала и општи морални препород, који ће препородити и Југославију: „Треба једном да се чује српски глас, слободан од свих страних теорија и партијских предубеђења да би јако српство могло да прожме Југославију својим борбеним духом и да је преда на аманет будућим поколењима. Узмицати нећемо и не можемо. Ми смо увек ишли и ићи ћемо напред”.

Према непотпуним и непровереним подацима, изгледа да је Васић био укључен у рад илегалне организације „Конспирација”, чији је циљ био рушење режима кнеза Павла. Организација треба да је формирана у лето 1938. године. Њен председник био је Слободан Јовановић, а Васић треба да је био члан Извршног одбора, поред Младена Жујовића и Милана Николића, партнера из адвокатске канцеларије. Изгледа да је Васић био у блиским везама и са совјетским посланством у Београду. О томе је сведочанство оставио др Мирко Косић, пред немачком анкетном комисијом, формираном непосредно после окупације, која је утврђивала одговорност за пуч од 27. марта: „Драгиша Васић је одржавао чврсте везе са совјетским послаником у Београду, Плотњиковим, и ја сам чврсто убеђен да је његово непријатељско држање према кнезу било инспирисано од стране Руса. Сам Васић рекао ми је једном приликом у разговору, да Совјетска влада држи кнеза за свог веома опасног противника и да пажљиво прати сваки његов корак. Москва се плаши, рекао ми је Васић, да кнез, који је у једнако добрим односима и са Енглезима и са Немцима, покушава да се провуче између ове две завађене земље на рачун Совјетског Савеза, утолико пре што је совјетским руководиоцима добро познато кнежево антикомунистичко држање, као и његов однос према руској емиграцији. Уклањање кнеза са важних политичких положаја било је за Совјете изванредно значајно и свакако да су у том смислу и давали Васићу савете”.

*

* * *

Своју прву књигу „Карактер и менталитет једног поколења”, која је полемички психолошко-социолошки оглед, Васић је написао као одговор француском социологу Гиставу Ле Бону, који је за своје тумачење примитивизма масе узео као пример балканске народе – дивљаке и варваре, који се, руковођени мржњом (доминантном одликом њиховог карактера) свирепо истребљују до уништења. Сурови дивљаци, имуни су на тековине европске цивилизације; јунаци балканских и Пр-

вог светског рата, који су задивили цео свет, постали су то захваљујући мржњи; кад Срби јуришају, они не бране своју част и част своје отаџбине као што то раде, на пример, Французи, него они мрзе. Васић је одговарао да Србин, ако нешто не уме да ради, не уме да мрзи. Српски ратник није силовао, није чинио зверства над рањеним и заробљеним, према непријатељу је био хуман. Васић је писао и да Срби нису ратнички народ: „Они нису изазивали, него су изазивани; они нису принуђивали, већ су приморавани да се боре и да се бране; српски народ беше вредан народ који је волео рад, што значи да он није народ који је волео рат и мучне борбе”.

Оцењујући Србе, Васић је истицао да су они имали здрав дух – смео, предузимљив и одважан дух, један јасан и истрајан дух који није био подложен религијским, космополитским и анархистичким утицајима. Писао је и да Срби нису религиозан народ – религијска веровања нису играла „првенствену улогу у њиховим акцијама”, а никада нису тежили да ма коме наметну своју веру. Србин није много размишљао о смрти: „Обично, улазећи у борбу, он је заузет најситнијим бригаама живота. За њега борба, то је један ризичан посао који ће се ипак добро свршити и зато треба увек мислити за после. Смртно погођен, он има изглед детета које се ишчуђава. За њега је смрт значила једну евентуалност, док он ни најмање није волео да се бави неизвесним догађајима. Зато, не мислећи на њу, он јој је ишао у сусрет усправно, слободно, отворено. Он није волео рат нити му је борба икад била мила ствар и пријатан посао као што се то често, без довољно разумевања, каже”.

Васић се огледао и као истраживач прошлости, кроз књигу „Деветсто трећа. Мајски преврат. Прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907.” Објашњавајући мотиве који су га побудили да пише о томе, Васић истиче: „Тачно је и то, нема сумње, да нам права и апсолутна истина у историји остаје редовно непозната. У њу, рекао је неко, може да верује само онај који никада није гледао како се историја ствара, јер свако који је доживео неколико догађаја и у њима суделовао, мора бити уверен да се пуна и права истина не може наћи у документима. Али нам искуство, исто тако, доказује и такву бруталну необавештеност о појединим значајним чињеницама данашњице, да нам ипак изгледа невероватно и непојмљиво и немогуће једна толика историјска неправда по којој би и будућност, пошто буде у положају да брижљиво прикупи и непристрасно оцени сва разбучана документа о Србији исто онако могла остати у магли једне тако жалосне заблуде”.

Васић је своју последњу књигу, приповетке „Пад с грађевине”, објавио 1932. године. Писао је и објављивао све мање. У разговору са Милошем Црњанским, објављеним у „Идејама” 1934. године, жали се како слабо стиже да пише. Његова размишљања – то су размишљање резигнираног и увређеног човека. После рата, каже, почео је да се бави политиком, али су га спречили. И Мирослав Крлежа у дневнику из исте године каже да му је за књижевност рекао: „Какви бакрачи”. Ипак је ускоро изабран за дописног члана Српске краљевске академије. Књижевна критика Васића смешта између Андрића и Црњанског, између лиричара и епичара. Он, како истиче М. Арсић, пише о психичким преливима и збивањима у људској души. Васићева главна тема је појединац, његова психа и његови судари са спољним светом, судари осећајног бића са окрутним и безосећајним друштвом или појединцима који га представљају, по чему је ближи Достојевском него Толстоју.

По одабиру тема, Васић је био испред својих савременика. Његов стил је особен, проткан финим језичким обртима. Његов поступак означио је разарање композиције реалистичне приповетке. Почео је романима и новелама, а завршио кратким причама. Није имао директних књижевних узора, живот га је учинио приповедачем. Сматрали су га наследником Лазе Лазаревића. По мишљењу Гојка Тешића, Васић спада у најзначајније српске приповедача: „За Васића се са доста права може рећи да је најизразитији експресионистички приповедач, стваралац који је знатно обогатио реалистички поступак и много допринео модерном преображају приповедачког дискурса. Васићев приповедачки говор и модернизовани реалистички поступак, са обиљем тематских иновација, сасвим сигурно су довољни аргументи да га сматрамо једним од најзначајнијих авангардних приповедача двадесетих година”.

Васић никада није био левичар у комунистичком схватању тог појма. Он је имао разумевања за комунисте што су били у опозицији, што су указивали на друштвене неправде и што су се борили за промену система. За њихове идеје и погледе на свет није, међутим, имао разумевања, као ни за анархисте. Васић је био за грађанску демократију, а у погледу односа према моралу и значају религије и традиције за народ, свакако је био патријархалан, што је Крлежа у свом познатом маниру окарактерисао као „паланачки поглед на свет”, јер Васић никада није прихватио интернационализам у Крлежином значењу те речи. Као и сваки демократски опредељен човек, он је толерисао постојање свих погледа на свет, па и оног који је заступала КПЈ, све до тренутка када је њена политика постала антисрпска. Када су се међунационални сукоби у Југославији распламсали, Васић је национално ставио на прво место.

*
* *
*

Капитулација војске Краљевине Југославије, Васића је затекла на положајима код Пријепоља. Одатле је, заједно са Младеном Жујовићем, стигао у Горњи Милановац. Затим је отишао у село Трепчу. Сазнавши да се на оближњој Равној гори налази група официра и војника који нису прихватили капитулацију, почео је да размишља о томе да им се придружи. У јуну 1941. године, В. Андрић одлучује да омладинска организација Српског културног клуба приступи Михаиловићевој групи. Истовремено је пренео Васићу позив да дође на Равну гору. Крајем јула Васић одлази у Михаиловићев штаб и постаје главни саветник Покрета за политичка питања. Убрзо га је Михаиловић именовоао за свог заменика.

Према сећању Д. Страњаковића, Васића је у Трепчи затекла и прва партизанска акција: „Комунистичком акцијом у том крају руководио је учитељ Средоје Урошевић. Како се у селу знало да је Васић у вези са пуковником Михаиловићем и како је Васић сељацима говорио против комунистичке акције, то је Урошевић једне ноћи опколио кућу у којој је Васић становао, упао у његову собу и наредио својим партизанима да га стражарно спроведу. Сељаци који су ујутро чули за хапшење, дошли су групно, на челу са председником општине, да протестују и Урошевић се нашао принуђен да пусти Васића. Ускоро потом, Васић је отишао на Равну гору”. Васића су на Равну гору довели Миодраг Палошевић и Звонко Вучковић, који је о њему записао: „Био је песник по темпераменту, изузетно осетљив и мењао је расположења за трен ока. Понекад је изгледао врло свирепо, иако му је срце било мекше од памука”.

Одмах по доласку на Равну гору, Васић је започео организовање политичког крила Покрета. У августу 1941. године, заједно са Жујовићем, покренуо је идеју о организовању Централног националног комитета, па се од тада може говорити о постојању Равногорског покрета. ЦНК је основан крајем августа, као саветодавно тело. Скоро две године радио је само његов Извршни одбор, који су сачињавали Васић, Жујовић и Стеван Мољевић, човек који ће касније истиснути Васића из хијерархије Покрета и са места најважнијег Михаиловићевог саветника. Извршни одбор је управљао политичко-пропагандним пословима. Најважнији члан био је, до половине 1943. године, управо Васић, у пропаганди често називан „Чича број 2”. Васић је уједно био старешина групе „Тројице” (чланови су још били Д. Павловић и Јездимир Дангић), који би наследио Михаиловића у случају његове смрти.

Васић је покренуо нови равногорски лист „Слобода или смрт”, који је почео да излази у Горњем Милановцу, по ослобођењу града 28. септембра 1941. године. Први број је изашао почетком октобра, под Васићевим уредништвом. Објављена су само четири броја, а лист је престао да излази после слома устанка.

Васић је активно учествовао у свим преговорима са партизанима током 1941. године. Увек је изражавао велико неповерење у њихове намере и карактер борбе. Говорио је да је њихов главни циљ освајање власти у ратном хаосу, па стога није веровао у трајније одржање било каквог споразума са њима. Био је присутан на оба састанка Михаиловић-Броз. Занимљиво сведочанство о Васићевом понашању на првом сусрету, 19. септембра, оставио је Војислав Рафаиловић, члан партизанске делегације: „Пошто је представљање и руковање завршено, сви смо поседали за исти дугачки сто. Дража је сео у предње чело, са леве стране сео је друг Тито, а са десне стране остао је да седи Драгиша Васић (...) Око пола сата вођен је невезан разговор. Нарочито је у том разговору учествовао Драгиша Васић. Обраћао се другу Титу: Тито, Тито, Ви сте Рус? Када му је друг Тито одречно одговорио, он је рекао: Ви сте Хрват, а иначе секретар Комунистичке партије Југославије, по занимању металски радник, били сте дуже времена у Русији”.

Питање је како је Васић знао идентитет генералног секретара ЦК КПЈ када су то у то време знали само чланови Политбироа, као и људи из ИК Коминтерне. Једном приликом после рата, Ј. Броз је Добрици Ђосићу рекао да му је најнепријатнији разговор у животу био управо овај са Васићем. Други састанак у Брајићима, Васић је 1943. године прокоментарисао речима: „И на овоме, као и на претходним састанцима, највише времена утрошено је око међусобног оптуживања и инсистирања на смењивању појединих команданата. У извесним моментима ја сам се толико нервирао да сам био принуђен да напустим собу у којој смо разговарали. Тада сам искрено зажалио што смо командант и ја спречили потпуковника Павловића у припремама атентата на комунистичку делегацију, а капетану Вучку Игњатовићу забранили извршење већ припремљеног атентата на Тита. Непосредно после одласка комунистичких делегата из Брајића, дуго сам разговарао са командантом о његовим утисцима са састанка и о ситуацији уопште. На основу онога што смо један другоме испричали, тврдио сам му да је сукоб са партизанима неизбежан и да до њега неће проћи још много времена. Неколико дана после састанка, на Равну гору је дошао Вучко Игњатовић. Тражио је команданта, али је он био моментално одсутан. После њего-

ве изјаве да се ради о хитној ствари, Павловић га је довео код мене. Прилично узбуђен, почео је да ми ниже оптужбе против партизана. Тврдио је да се неки његови одреди припремају да нас нападну. А затим је енергично изјавио да је због тога донео чврсту одлуку да их он први нападне. Планирао је да напад изведе у центар њихове републике – на Ужице. Из официрске торбице извадио је већ припремљену заповест за напад и, објашњавајући ми је, тражио је моју сагласност да га изведе. Без икаквог двоумљења, у одсутности команданта, наредио сам Игњатовићу да одмах крене у напад на партизанае”.

Име Драгише Васића појавило се 14. новембра 1941. на страницама америчке штампе. Андре Висон је у „Њујорк Хералд Трибјуну” о Васићу писао: „Педесетогодишњи списатељ који је написао „Карактер и менталитет једног поколења” и многе друге књиге, јесте београдски адвокат који се за време Балканских и Првог светског рата борио као резервни официр. Из тих ратова вратио се верујући у потребу за народним препородом. Својим последњим делима постао је нека врста српског Хемингвеја. Са својим пријатељем, српским писцом Слободаном Јовановићем, основао је у Београду Српски културни клуб. Васић је ватрени српски патриота чији отмени покрети и благ нагласак, прикривају темпераментни дух. Он је врло популаран међу српском интелектуалном омладином, а чињеница да је постао један од четничких вођа, да је традиционалном борбеном духу ове патриотске организације нову интелектуалну боју. Васић је вероватно човек који може једном новом заједничком идеологијом да зближи студенте и сељаке”. На другој страни, окупациона „Обнова” је 9. децембра о Васићу писала као једном од главних „инфантилних манијака” у Михаиловићевом штабу: „Његова болесна амбиција, којој нема равне, готова је да одведе у пропаст и цео народ, да би он као ослободилац на белом коњу ушао у Горњи Милановац пошто је успут, по старој пракси, батинао сељаке”.

*

* *

Кључна тема коју је Драгиша Васић обрађивао у својим текстовима, објављиваним у равногорским новинама и публикацијама, као и у многобројним писмима генералу Михаиловићу, било је равногорство: равногорски програм и идеологија, равногорство као духовни смисао и морални чин, равногорство као мит уздигнут на пиједестал Божијег провиђења и новог „југословенског светилишта”, чији је предводник био Михаиловић. Појам равногорства антиципирао је преиспитивање

националног програма и националне политике српског народа, његове улоге и доприноса стварању југословенске државе 1918. године.

Васић је актуелизовао питање „изиграног и превареног српства”, његове „промашене борбе, узалудног херојства, жртава и страдања”. Упозоравао је да српски народ, занесен победом и огромним моралним престижом Србије, није био у стању да југословенски проблем сагледа у сложеним историјским облицима. Због тога је само Југославија била предмет националних и државних планова: „У тим напорима који су нас одвели до апсурда, ми смо потпуно заборавили на своје посебне, српске интересе”. Тако су Срби изгубили политичке слободе, компромитовали своје народне величине и светски сукоб дочекали потпуно неспремни. Излаз је био у неминовном српском уједињењу.

Васић је често указивао и да је после једног од најславнијих периода српске историје, наступило доба „грешака, страдања, злочина и срамоте”. Из тога је рођена „једна горчина”, која је дала снаге за ново родољубље и указала на дужност да се „савлада несавладиво” а тако се данас „челиче наши борци за херојски пут пожртвовања”. Сматрао је да је у борби за слободу најважнија „добровољна гвоздена дисциплина”, тј. „узвишено равнаторско осећање дужности, добровољно потчињавање реду и заповестима”. Али, Васић је често упозоравао и на истрошеност „општег стања духа и националне свести” у српском народу. Његова критика била је усмерена на појаве које су довеле до „убијања вере у праведност закона и уништавања осећаја обавезе” што је посебно негативно утицало на српско село. Васић је писао да су варошка раскалашност, политичке лажи, преваре, обмане и насиља довели до тога да је народ изгубио свест о националном и државном интересу. Сви политички режими међуратне Југославије тражили су политичке послушнике, што је уништило слободну и критичку мисао српске интелигенције: „Зато смо имали масу интелектуалаца који су се подједнако осећали у свим политичким партијама и са једнаком вољом служили свим режимима и свим личностима. Све режиме су подједнако дочекивали са аплаузом и испраћали са погрдом”. Тако је створено уверење да не постоји идеја за коју се вреди борити, страдати и умрети. Једини излаз био је у „широкој народној равнаторској револуцији” – моралној, духовној, социјалној и материјалној, како би се код народа повратила воља за нову националну идеју и стварање нове државе.

Васић је истицао да основни циљ Равнаторског покрета треба да буде уједињење свих српских земаља у једну политичку целину, засновану на начелима пуних демократских слобода и социјалне правде –

слободна Србија у оквирима велике федеративне и слободне Југославије. Уједињено српство, сматрао је он, било би гарант и заштита српских националних интереса у обновљеној Југославији. Политички уједињени, Срби не би требало да стрепе од нове Југославије.

*

* *

До првог озбиљнијег размимоилажења између Васића и генерала Михаиловића дошло је у пролеће 1943. године, после пораза четника на Неретви и Јабланици. Васић је посебно био нетрпељив према Мољевићу, који је постепено преузимао улогу главног Михаиловићевог саветника. Лично је био погођен силином грађанског рата на просторима Црне Горе, Херцеговине и Санџака. Сматрао је да је један од узрока четничког пораза на тим просторима и непостојање јасне социјалне политике Покрета, као и то што је у Црној Гори била најизраженија сарадња са Италијанима. Његове речи забележио је Н. Миловановић: „Тражим узроке нашег пораза са којим се не могу лако помирити. Ја сам увек био за то да се супротставимо комунистима. То сам од првог дана говорио и тврдио команданту. Али, исто тако сам га саветовао да њихово уништење треба препустити Немцима и Италијанима. Наше једино остаје да извршимо чишћење терена, а никако да ми заједно са окупатором идемо у борбу против њих (...) Очигледно је да Црногорци нису хтели да се боре. Ту мора да постоји неки дубљи политички разлог, а не само неспособност официра, како то командант упорно тврди. Не могу да верујем да су наши ђенералштабни официри баш толико неспособни. Не може, молим Вас, један Мољевић, човек који није ништа друго до једна обично црно-жута воштана фигура са менталитетом аустријског роба, да данас, у најтежим часовима наше историје, води политику ове земље. Искрено да Вам кажем, одлучио сам се да, уколико командант не ревидира свој садашњи став, пређем у апстиненцију”.

Васић је често југословенске комунисте називао „троцкистима” и у једном разговору са Н. Миловановићем, уколико је тачно забележен, указао да одржава везе са Москвом: „Ставови наших комуниста по многим питањима нису наишли на одобравање руских комуниста. О њиховом раду и бројним недељима, ја сам у неколико махова обавестио Москву, а дубоко сам уверен да се моја реч у Москви још увек слуша”. Васић је често умео да Британију означити као „нашег бездушног савезника”, склоног постављању ултиматума који су српски народ понижавали више од оног из 1914. године. Крајњи циљ такве политике био је

свођење Равногорског покрета на „најмању меру”, уз оптужбе о реакционарном карактеру и противљењу да се у Југославији успостави демократски систем. Зато је генералу саветовао да води енергичну борбу за сузбијање „фаме о фашистичким тенденцијама нашег Покрета” коју су ширили пријатељи „црвених” у иностранству.

Према сведочењу самог Васића, сукоб са Мољевићем био је узрокован принципима спољно-политичке оријентације – за Русију или Енглеску: „По доласку у Црну Гору, покренуо сам наш централни лист „Равна Гора”. Основни задатак листа био је ширење наших идеја и наше пропаганде. Кроз њега смо давали и смернице за пропаганду осталим локалним листовима. Мољевић је дошао на идеју да један од првих бројева буде посвећен Енглезима. Ја сам се том енергично успротивио. Објашњавао сам да Енглезе сматрам гробарима нашег народа и да их због тога мрзим до те мере да ћу, у ослобођеној земљи, свим силама настојати да оснујем катедру на којој ће се изучавати и неговати мржња према Енглезима. Исто тако, рекао сам му да ћу настојати да све мале народе света ангажујем у борби против њих. Али, Мољевић је чак припремио и послао ми комплетан материјал за један такав број. Материјал сам му вратио и ставио до знања да он у „Равној Гори” неће бити објављен док сам ја њен главни уредник. Док ја чиним напоре да нађемо заједнички језик са Русијом и покушавам да нам обезбедим њену подршку, Мољевић сматра и тврди да нам је ослонац на Енглезе и Американце више него довољан, па према томе да је мој посао јалов и штетан”.

Изгледа да је пуковник Бејли одлучујуће допринео разлазу Васића и Михаиловића. Намера је била да се Васић уклони из Врховне команде и руковођење политичким пословима препусти Мољевићу. О томе говори један Бејлијев извештај из средине 1943. године: „Васић је одбио да промени своју политику и као резултат долазећих разлика са Михаиловићем, ми смо били у стању да осигурамо његово удаљавање рано овог лета. Он сад лута по западној Србији сам и још увек је теоријски шеф Михаиловићеве политичке пропаганде, али ја не видим доказа његовог рада на том пољу и верујем да је заузет одржавањем својих сопствених политичких веза у Београду преко својих личних курира. Он није опасан и ја мислим да он може да буде избрисан као будући политички фактор. Од када је Мољевић заменио Васића као Михаиловићев политички саветник, учињени су напори да се прошири ЦНК увођењем представника свих класа и свих покрајина Југославије, мада није било промене у општем антихрватском и антипартизанском ставу”.

После доласка Врховне команде из Црне Горе у Србију, почетком јуна 1943. године, Васић привремено напушта Врховну команду. У другој половини те године углавном је обилазио јединице ЈВУО у Шумадији, држећи зборове по селима, на којима је објашњавао политику Покрета. Био је изразито критичан према војној организацији и концепцији народне војске. Истицао је да ће се победа остварити ако се припадници Равногорског покрета, посебно војници, буду понашали као апостоли. Али, како је констатовао у једном од својих писама Михаиловићу, то није био случај: „Наши људи су са доста мана, са гресима из прошлости, кварени више од две деценије. Народ је опазио да нису испосници и осећа да му већ постају тешки”. Осуђивао је и понашање појединих команданата који су се понашали као господари терена којим су командовали: „Они своју власт љубоморно чувају. Опкољени су групом оданих и добро наоружаних четника, без којих се никуда не крећу. Кога они хоће да смакну, тај је готов и нико, па ни Дража, не може га заштитити. Није ту нужен суд и суђење. Постави се заседа и човек буде убијен”.

У обраћањима Михаиловићу, Васић је увек истицао своју искреност: „Господине генерале, помислите, молим Вас, како бих ја изгледао у својим очима, па и Вашим, кад Вам не бих рекао све што ми на срцу лежи. Вама, са којим сам скоро две године нераздвојно делио само патње и непријатности, односно нечувене душевне муке које су само нама познате, кога сам волео као брата и чије ме грешке погађају више него иког”. Тако је било и поводом неслагања око женидбе краља Петра. Васић је замерио Михаиловићу на императивној форми расписа којим је одобрио краљеву одлуку, иако је народ, како је веровао Васић, био против тога: „Све ово, када буде познато, послужиће несумњиво нашим многобројним непријатељима који ће то употребити и искористити у борби против Вас и нашег Покрета, као доказ Вашег антидемократског расположења, са чиме они упорно и вешто оперишу, што може да буде одлучујуће у ставу савезника према нама”. Васић је критиковао генерала што је одлуку донео без консултација са ЦНК.

Васић је упорно извештавао Михаиловића о слабостима у Покрету, уверен да ће тиме допринети уклањању очигледних слабости. Тако је, у децембру 1943. године, извештавао о појавама у војсци које „бацају у бригу” – узалудно трошење муниције на славама и свадбама, неодазивање и негодовање приликом мобилизације, случајеви „крволоштва” када се са уживањем „коље место да се стреља”, протекција, личне освете, пијанчење, богохуљење: „Све ово могло би да се поправи једи-

но изузетно строгим и радикалним мерама и појачаном инспекцијом”. Критички се осврнуо и на борбену обуку која није неговала иницијативу, нити је развијала самопоуздање појединаца: „О полету, енергији и фанатизму нашег борца из редова сталних чета могло би бити речи, док се, кад је у питању маса, осећа само апатија”. Указивао је и на слабу комуникацију између појединих команданата: „Везе између корпуса су никакве, па се има утисак да су границе њихове као границе између држава. Не изостаје ни суревњивност ни злурадост ако се догоди неуспех код суседа”.

Васић је Равногорски покрет замишљао као покрет утемељен на националним карактеристикама и националној идеологији, без икакве политизације док траје рат. Због тога он није активније учествовао у раду Светосавског конгреса, јер није желео да сарађује са предратним политичарима („људи старог кова и мишљења који нису у стању да буду револуционари од којих многи миришу на буржујство”). На Конгресу је поднео реферат „Русија и светосавље”, у коме се залагао за обнову традиционалних веза са Русијом у новим условима. Упозоравао је Михаиловића да не склапа споразуме са људима који се нису ангажовали од почетка рата, већ на његовом крају желе да извуку политичку корист.

Био је незадовољан и организацијом и радом Конгреса: „Од првог дана био сам против увлачења политичких странака у Покрет. И данас сам доследан овом ставу. Не знам шта је команданту требао овакав конгрес. Кад сам му набацио потребу одржавања конгреса, мислио сам на конгрес равногораца, а не пропалих политичара и још стварања коалиције са њима. Морам признати да је овај конгрес за мене био формални циркус. Због тога нисам ни хтео да активније учествујем у његовом раду. На командантов захтев примио сам да га отворим беседом на тему Русија и светосавље. Многи су ми ставили до знања да је беседа била исувише литерална”.

После Конгреса Васић је постајао све усамљенији, непрестано изражавајући свој песимизам. Према Михаиловићу је био све оштрији, чак је ширио и причу о његовом кукавичлуку приликом једног сукоба са партизанима 1941. године. Због једне интриге био је посебно љут на генерала. Преко „једног пријатеља” обавештен је да је Михаиловићева кћерка Гордана хтела да убије његову кћерку Татјану. Наводно је у свом дневнику записала: „Горим од жеље да закољем Тању Васић”. Васић је сматрао да је генерал знао за то и био је огорчен што томе не придаје већу важност.

У пролеће 1944. године Васић се дефинитивно разишао са Михаиловићем, јер није желео да сарађује са Мољевићем и Топаловићем, ни са другим политичарима: „Та иста господа политичари, који су већ сада почели да критикују и осуђују неке наше поступке, биће у стању да сутра организују и равногорски процес, сличан оном Солунском, на коме ће командант и његови највернији сарадници бити прве жртве”. Повукао се у пуну апстиненцију и чекао крај рата. Тада је највероватније и написао своје мемоаре „Историја Равне Горе”. Примерак рукописа закопао је у селу Каони код Чачка, пред полазак за Босну. Судбина тих мемоара до данас је непозната.

Васић је био дубоко погођен Михаиловићевим неповерењем, али му је увек изражавао пуну личну лојалност. Тако је у писму генералу М. Трифуновићу, 4. јуна 1944. године, истицао: „Хвала Вам што сте ми доставили Ваш разговор са господином ђенералом Михаиловићем. Из њега видим да је ђенерал увређен нечим у моме писму у коме се није налазило ништа сем истине. Мени је то жао. Али ја могу да кажем да сам сто пута више и од срца увређен од њега, за кога ме је судбина тесно и чврсто везивала. Не сумњам да ће доћи време када ће се он уверити да није био у праву (...) Хиљаду корисних ствари имао бих да кажем ђенералу Михаиловићу и верујем да ништа боље не би било него да још једном лично говоримо”.

Иако је при крају рата често био љут на Михаиловића, Васић је одлучујуће допринео да се 21. октобра, на конференцији команданата ЈВУО у Ивањици, донесе одлука о преласку у Босну, по Михаиловићевом наређењу, а не у Црну Гору, како је то желео Д. Рачић. Упозоравао је да у црногорским кршевима неће одјекнути сирене енглеских и америчких ратних бродова, а да ће Енглези и Американци у Црну Гору доћи тек после рата као туристи: „Они су нас изручили партизанима као гомилу безвредног зеља и нама у овој ситуацији не остаје ништа друго него да одмах, без колебања, кренемо за Чичом. Наш Чича нас зове у Босну и ми морамо да се одазовемо његовом позиву. У Босну, а не у Црну Гору! – Босна је такође пуна брда – узвикнуо је Рачић. – Знаш да је пуна, али у Босни, у Чичином загрљају, нама ће бити много топлије него у Црној Гори”.

Васић је у Босну пошао са Калабићевом Гардом. Тако је прошао голтогу, сличну оној из 1915. године. Почетком 1945. године тражио је повратак у Врховну команду и дефинитивно решење његовог питања. Михаиловићу је 10. јануара писао: „То што сам неспособан био да будем подмукао, стајало ме је бескрајних испаштања. Моје питање оста-

ло је све до данас отворено и ја који сам био поред Вас сам самцит луне две године, а потом кад је настао прилив тзв. интелектуалаца, од којих су многи првом приликом срамно побегли, доведен сам најзад дотле да без икакве дужности идем поред једне јединице просто као избеглица. Ако сам заслужио да ми се суди, онда Вас молим да будем суђен, само у сваком случају моје питање треба већ једном извести на чисто”.

Последњи пут Васић је писао генералу 10. фебруара 1945. Поново је тражио рехабилитацију и додељивање одговарајуће функције у Покрету. На полеђини овог писма, А. Аксентијевић је написао: „Он тражи да се поврати на положај одакле ће имати утицаја на војно-политички живот равнорског покрета. Његова двогодишња апстиненција имала је за циљ да докаже да састав војнополитичког вођства покрета није његово друштво. Потребно је претходно да он измени из основа своје наопако схватање, а то може само ако буде узео активног учешћа у раду ЦНК – ’ђубрета’ како је он рекао”.

Шта се у међувремену десило, није нам познато, али је Васић присуствовао седници Националног комитета одржаној 12. марта у селу Кожуку. И даље је, међутим, био незадовољан радом Врховне команде и очекивао је неминовни крах. Нови расцеп настао је око правца даљег кретања. Васић је подржавао Ђуришићеву намеру да се повлачење настави ка Словенији, где би се извршила концентрација свих националних снага и та територија бранила као национална и антикомунистичка оаза у Југославији. Пошто је Михаиловић то одбио и одлучио да се врати у Србију, како би подигао устанак против нове власти, долази до последње поделе.

Павле Ђуришић је 22. марта постигао споразум са Секулом Дрљевићем, вођом црногорских сепаратиста, који је тесно сарађивао са усташама, о слободном преласку цивила и војника преко територије НДХ. Била је то кобна одлука, мада ни нека друга није имала више изгледа на успех. Уз Ђуришића је био и З. Остојић, који је такође напустио Михаиловића. Крећући се десном обалом реке Саве, у правцу планине Мотајице, четничке снаге и народ из Црне Горе стижу 2. априла на Лијевча Поље. То је простор на левој страни реке Врбас, код ушћа у Саву. Поље са југа на север пресеца пут из Бањалуке ка Босанској Градишки. Према споразуму са Дрљевићем, четничке јединице требало је да пређу на леву обалу Саве и тамо се прикључе усташама. Али, Ђуришић је скренуо ка Пољу и Козари, покушавајући да тим маневром превари Дрљевића. На Лијевча Пољу, јединице су застале да сачекају Славка Врањешевића, са његовим корпусом из централне Босне. Ђуришић одбија

и последњу понуду да се стави под директну команду Загреба, па га усташе нападају у ноћи између 4. и 5. априла. Истовремено, на десној обали Врбаса, налазиле су се знатне снаге НОВЈ, које су спречавале повлачење. Тако је дошло до трагедије црногорских четника и народа.

Прота Душан Поповић, очевидац, пише: „Видим лево и десно од нашег положаја усташке колоне које (хоће) да нас заобиђу. Ускоро је почела борба и у неколико минута погинуло је на нашем фронту око 20 бораца и заробљен војвода поп Радојица Перишић. Затим се све Лијевче Поље претвори у један непрекидни ланац пушчаних и митраљеских рафала, уз одјек експлозије бомби, бацача и топова. Признати се мора да нас је највише изненадила појава тенкова. После два сата борбе, усташе су нас тачно бациле на Врбас. Испред нас усташки тенкови а иза нас Врбас, а иза Врбаса на другој страни комунисти. Око 11 сати на положај је стигао командант Милорад Поповић и наредио јуриш. Усташе су се ваљда збуниле и у једном манитом заокрету тако суновратиле да су им се тенкови први нашли на друму. Ми смо их пристигли и убијали где смо их год нашли. Тога несрећног дана, сахранили смо све наше изгинуле борце код једне цркве. О сахрани је водио рачуна наш начелник штаба Тома Гузина. Уза свакога је остављао запечаћену флашу у којој је било исписано име и презиме”. Партизански напад је уследио 6. априла, с левог крила, што је био и знак за усташе да крену у нове нападе: „Ми смо опкољени. На отвореном смо пољу. Падају људи као снопље. За мртве и не маримо, али нас рањени брину, јер не можемо живе да их остављамо”.

Војска живих костура се повлачи; 21. априла, на путу Мркоњић Град – Бањалука, нападају партизани и пресецају одступницу према Сави. По неким претпоставкама, тада је заробљен и Васић и касније стрељан у Бањалуци. Ђуришић прихвата све усташке захтеве и ставља се под команду тзв. Црногорског државног вијећа у оквиру НДХ. Преко Бањалуге, Ђуришић је са својом групом пребачен у Стару Градишку. Сви су побијени – око 150 официра и чланова Националног комитета за Црну Гору – Лалатовић, Остојић, Баћовић, П. Новаковић и многи други. Међу њима треба да је био и Драгиша Васић, неки кажу жив спаљен. Нека сведочанства указују да је једна група заробљених, можда и Васић међу њима, пребачена бродовима у Јасеновац и тамо ликвидирана.

Партизани су Стару Градишку ослободили у ноћи између 22. и 23. априла, само дан после масакра. Радојица Ненезић, тадашњи потпуковник а потоњи генерал, командант 28. славонске дивизије, која је осло-

бодила логор, много година касније о томе је причао Антону Духачеку, високом службенику обавештајне службе послератне Југославије, следеће: „Тамо је затекао 750 те ноћи убијених четника Павла Ђуришића. Били су животињски масакрирани. Неколико ухапшених усташа и међу њима један усташки бојовник, потврдили су да су усташке јединице убиле претходне ноћи 750 четника. Генерал Ненезић прича да током читавог рата није видео ниједан такав грозан приказ. На степеништим куле и по собама, била је посвуда крв, негдје мозак, па помијешана и крв са мозгом. Ухваћен је само један преживјели четник, жандармеријски капетан Кастратовић. Тијело Павла Ђуришића било је у бунару. Био је убијен маљем”. По Ненезићевом наређењу, Ђуришићево тело сахрањено је на оближњем гробљу.

Ако је веровати Предрагу Цемовићу, блиском рођаку Павла Ђуришића, који је преживео пакао Старе Градишке, Васића су убиле усташе: „Око два сата после подне капија се отворила и унутра је ушао усташки тенк, а за њим и одред усташа. Наредили су обезглављеној војсци да положи оружје. Одвојили су официре од бораца. Овде сам последњи пут видео Драгишу Васића, чика 'Бранка' Остојића, Петра Баћевића, мајора Ивана Ружића, Бећира Томовића, Мана Пековића и многе толико драге и добре пријатеље. Плакао сам.”

Милош Куреш, командант четника из Билеће, човек који је такође преживео пакао Старе Градишке, у својим сећањима пише да је Васић страдао од усташа: „Док смо се кретали кроз Босну под командом војводе Павла Ђуришића, ја нијесам знао да се са нама налази и истакнути српски писац и националиста Драгиша Васић. То сам сазнао тек у Старој Градишки, кад су нас постројили и почели прозивати и издвајати наше више официре. На знак усташког пуковника Фрање Судара, један усташа је изашао пред строј и почео са прозивком. Прочитао је и име Драгише Васића. Тада сам га добро осмотрио. Видио сам човјека осредњег раста и просиједе косе. Када је прозван, стао је уз остале официре, потпуно свјестан свог трагичног краја. Издвојена су и постављена у поредак укупно 32 висока официра. Драгиша Васић је прозван шести. Прозвано је још око стотину нижих официра и подофицира. Виши официри, са Драгишом Васићем, одведени су поред главне зграде затвора и уведени у једну омању зграду, у југозападном углу западног дијела затвора, која би се могла назвати затвор у затвору. Не знам је ли та зграда имала излаз према Јасеновцу, или је била неко мучилиште и касапница. Нијесам више никада видео ни оних око стотину нижих официра и подофицира, које су одвели у једну просторију у другој згра-

ди која се пружа од саме улазне капије. Код нас у емиграцији касније су кружиле вијести да су и једни и други сви живи спаљени. Те вијести су цуриле из круга усташких емиграната и црногорских зеленаша, па вјерујем да је то тачно”.

И капетан Аћим Слијепчевић, блиски Михаиловићев сарадник, потврдио је у истрази 30. септембра 1946. године да је Васић страдао са Ђуришићевом групом. Такође, један британски извештај од 5. новембра 1945. потврђује Васићеву смрт у усташком логору.

А. Духачек износи сведочење Небојше Гребенара, официра ОЗНЕ за западну Босну, који му је причао да је заробио и стрељао Васића: „Неколико сељака је дошло у Бањалуку да пријави да се у њиховом селу крије једно десетак четника. Нико није имао чин. Један постарији четник је са доста стрпљења наређивао другим четницима и једини је саобраћао са домаћином. Молио је да група остане неколико дана сакривена. Затражио је врло учтиво нешто хране. Небојша Гребенар је узео један вод ОЗНЕ, дошао у село, похватио четнике који нису пружали никакав отпор. Рекли су да су припадали јединици војводе Павла Ђуришића, који се упутио према Босанској и Старој Градишци. Исти вод је извео четнике ван села и стрељао их”. После „дан или два”, Гребенар је сазнао да је стрељао Драгишу Васића: „Одмах је јавио у Сарајево. Истог дана је дошао један официр ОЗНЕ. Прегледали су кућу и двориште сељака, тражили су радио-станицу и пажљиво претраживали околину, уколико би пронашли неку четничку архиву”.

Духачек негира претпоставку да је Ђилас наредио ликвидацију Васића, јер је знао да је Васић „руски обавјештајац” и не би тек тако наредио да се један тако значајан „руски човјек” стреља. Дакле, Духачек је потпуно сигуран да је Васић био совјетски агент: „Поуздано се зна да је Јосип Броз располагао са податком о сарадњи НКВД-а са Драгишом Васићем и то рекао Дедијеру и Крлежи”. Духачек наводи и друге „доказе”: М. Минић је, једном приликом, саопштио да је на састанку у Стуганику Васић поздравио Броза речима „Здраво Валтер!”. О том сусрету, „Броз је сигурно говорио на десетак мјеста, ако не и више. Мени је то испричао Иван Крајачић”.

*

* *

Живот Драгише Васића био је пун противуречности, карактеристичних за време историјских дисконтинуитета. Републиканац по уверењу, дао је живот за монархију. Занесен идејама социјализма. Д. Туцовића и Д. Поповића, био је припадник националне омладине пре Првог

светског рата. Интелектуалац који је писао о југословенском Сибиру, црвеним маглама и присуствовао прослави Октобарске револуције, постао је жестоки антикомуниста. У његовој природи није било места за нијансе. Имао је изузетно лоше мишљење о политичарима, али је морао да их доведе на Равну гору. С. Мољевић, саборац из Српског културног клуба, био је Васићев штићеник, који се претворио у његову злу коб. Са деснице су га оптуживали као бившег левичара, а са левицом је заувек раскрстио. Са Михаиловићем се често разилазио. Одобравао је Дангићеву сарадњу са Недићем, био је љут због поверења које је генерал указивао Мољевићу. Ако се његово мишљење не би прихватило, сматрао је то личном увредом. Избио је у врх Равногорског покрета када је то било најтеже, а касније придошлице сматрао је уљезима. Једини човек коме је до краја остао привржен и у кога је имао пуно поверење, био је Слободан Јовановић.

Јакша Ђелевић је о Васићу записао и следеће речи: „Драгиша Васић, рекао бих, органски није трпео комунисте, ма које врсте и боје. Сарадњу са комунистима није никако подносио, јер им није веровао. Иако је у изразима био врло одмерен, за комунисте је употребљавао најоштрије речи. У основи, никада није био за то да се са њима преговара или пактира, али будући парламентаран, ишао је по Дражиној жељи, иако је био убеђен да од сарадње неће бити корисних резултата (...) Једини, ваљда, који у Штабу није носио никакво оружје, био је Драгиша Васић. У новој мајорској униформи, увек чист, са лепо подрезаном белом брадом, остављао је пријатан утисак на свакога. Васић је принео себе и своје умне вредности на олтар националне борбе, подстичући у том духу сву омладину која је долазила на Равну Гору. Био је свестан значаја догађаја који се развијају. Хтео је све видети, чути и забележити. У основу нервозан, стално је чупкао своју браду или је чешљао, али је био господар својих живаца. Кад би му било најгоре, заћутао би, напустио друштво и сам почео да шета по шуми, да би се доцније са осмехом поново вратио нама.”

После разлаза са Михаиловићем, писао му је љутита писма. Напустивши Врховну команду, отишао је код свог наредника са Солунског фронта Михаила Петровића у село Рожањ, где је закопао своју архиву. Потом је живео у једном засеоку Прањана. Ту га је, у јуну 1944. године, сусрео Д. Ђорђевић: „Било је нечег достојанственог у појави овог човека, осредњег раста, у уредној униформи југословенског официра, са шајкачом која је подсећала на старе дане српске величине и са кратко поткресаном шиљатом брадицом. Живот герилца, оштре зиме, жарка

лета и стални покрети, били су изазов његовим годинама у трећем рату у коме је активно учествовао. Драгиша Васић је жртвовао живот за ствар у коју је веровао”.

Свој последњи сусрет са Васићем Ж. Топаловић је описао на следећи начин: „После три сата хода, кад се већ увелико спуштао мрак, велико изненађење. У сусрет нама, појавише се два коњаника а потом још четворица и међу њима Драгиша Васић. Ја зауставим коња и пустих своје људе да прођу напред. Надао сам се да ће то и Драгиша учинити, да бисмо сами слободно разговарали. Он, међутим, не рече својим пратиоцима ништа и ја се нађох пред њим и пред четири човека. „Драгиша, куда си кренуо? Ниси ми о одласку ништа говорио”. Он ћути. Главу оборио. Седа му глава засута ињем од кише, образи црвени, очи стаклене. „Драгиша, шта је с тобом? Зар нећемо ни да се поздравимо?” Због присуства војника била ми је ова сцена веома непријатна. Морао сам да је скратим: „Добро, видим да се много журиш. Имам пуно да ти причам. То ћемо кад се вратиш“.

Мимоишли смо се и од тада се више никад нисмо видели. Осетио сам да овај човек носи у себи велику трагедију и искрено сам га жалио. Помоћи му, међутим, нисам могао. Дража ме је просто преклињао да некако уредим односе између њега и Васића и између Васића и Мољевића. Васић је био грозничаво иритиран и у разговорима је сипао дрвље и камење на Мољевића, па и на Дражу. Узалуд су биле све моје молбе и умиривања. Мој је утисак био да су код Васића посреди биле две ствари. Најпре његов умањени ауторитет у Врховној команди и у целини покрета отпора. То је све изгубио иза одласка од Драже, још пре конгреса у селу Ба. По повратку у Штаб, начелно смо се сагласили да се ми политички људи не мешамо у послове официра. Од тада ни Васићу није поклањана никаква нарочита пажња. Њега је врађало и узбуђивало то што га и они који су раније дрхтали пред 'чика Васом' више ни за шта не питају. Други разлог био је велики душевни умор, нервна малаксалост после четири године четовања и губитак вере у успех посла коме се одао. И тако, Драгиша је сад и са мношћом прекинуо и отишао у маглу, у мрачну кишну ноћ”.

Занимљива су три сведочанства о Васићевој до мистике дубокој религиозности. М. Жујовић пише да је „једина књига коју је Васић свакодневно, и пре и за време рата срицао и студирао, била Библија од које се није одвајао”. Слично пише и Топаловић, наводећи Васићеве речи о Новом завету: „Кад га отворим, ја се пренесем у други свет, миран, блажен, пун љубави и праштања и око мене ишчезну стварност и људи

пуни мржње и злих страсти”. На Топаловићеву примедбу да сувишна религиозност води у верско лудило, Васић је љутито одговорио: „Питаћу ја тебе док проведеш мало дуже у овој средини и док проживиш све оно што смо ми годинама проживљавали. Видећеш да у крајњој линији само Бог све решава, а да су људи крајње немоћни”. З. Вучковић пише да га је виђао како се у молитви простире по поду, на начин старих хришћана.

ИЗВОРИ

Студије, монографије и мемоари:

1. Васић, Драгиша, *Одабрана дела*, Београд, 1990.
2. Вучковић, Звонимир, *Сећања из рајна*, Београд, 1990.
3. Вучковић, Звонимир, *Од ошћора до грађанског рајна*, Београд, 1990.
4. Duhaček, Antun, *Ispovest obaveštajca*, Beograd, 1992.
5. Ђорђевић, Димитрије, *Ожиљци и ойомене*, I, Београд, 1995.
6. Живановић, Сергије, *Бенерал Михаиловић и његово дело. Трећи српски ус-
шанак*, I-III, Чикаго, 1962, 1966.
7. *Књига о Дражи*. Уредио – Радоје Л. Кнежевић, I-II, Виндзор, 1956.
8. Ковачевић, Бранислав, *Од Везировој до Зиданој моста, Трагична судибна
црногорских четника у завршној фази рајна 1944-45. године*, Београд, 1993.
9. Команин, Жарко, *Господ над војскама*, Београд, 1995.
10. Кордић, Никола, *Кроз рај са Дражом*, Београд, 1998.
11. Костић, Бошко, *За историју наших дана*, Лил, 1949.
12. Краков, Станислав, *Генерал Милан Недић*, I-II, Минхен, 1962, 1968.
13. Куреш, Милош, *Зайиси и сјећања*, Београд, 1998.
14. Milovanović, Nikola, *Dragiša Vasić – od građanskog buntovnika do kontrarevoluciona-
ra*, Beograd, 1986.
15. Милуновић, Марко, *Од немила до недража*, Стокхолм, 1992.
16. Mladenović, Miloš, *Lažni idoli, varljivi ideali*, London, 1966.
17. Николић, Коста – Весовић, Милан – Димитријевић, Бојан, Драгољуб М. Ми-
хаиловић, *Рај и мир генерала, Избрани рајни сјиси*, I-II, Београд, 1998.
18. Радосављевић, Јован, *Живот и сјрадиња Жиче и Сјуденице под окупајно-
ром 1938–1945*, Манастир Хиландар, 1993.
19. Симовић, Љубомир, *Ужице са вранама*, Београд, 1996.
20. Слободан Јовановић у емиграцији. *Разговори и зайиси*, Београд, 1993.
21. Теших, Гојко, *Ушљена бајина*, Београд, 1990.
22. Topalović, Živko, *Borba za budućnost Jugoslavije*, London, 1967.
23. Topalović, Živko, *Srbija pod Dražom*, London, 1968.

Белешка о изворима и литератури

Архив Војно-историјског института, Београд: Четничка архива, фондови: Врховна команда ЈВУО, Истакнути део штаба Врховне команде, Први равногорски корпус ЈВУО, Горска Гарда; Емигрантска влада Краљевине Југославије, фондови: Председништво Владе, Министарство војске морнарице и ваздухопловства.

Штампа:

Окупациона: „Ново Време”, „Обнова”, „Српски народ”, „Наша Борба”,
 Равногорска: „Слобода или смрт”, „Равна Гора”, „Уједињено српство”

Објављени извори:

1. Vlahović, Staniša R, „Zbornik dokumenata iz Britanske arhive. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941–1948”, Birmingham, 1985.
2. „Дража Михаиловић пред светском поротом” (приредио Вујадин Милановић), Београд, 1994.
3. „Jugoslavenske vlade i izbeglištvu 1941–1943.” Dokumenti. Priredio Bogdan Krizman, Zagreb, 1981.
4. „Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945”. Dokumenti. Priredio Branko Petranović, Zagreb, 1981.

Расправе и чланци:

1. Боновић, Јован, „Везе с Дразом Михаиловићем са Средњег и Блиског Истока и Северне Африке,” Гласник СИКД „Његош”, 1958, 1, стр. 41-65.
2. Старков, Борис, „Панславјанскаја идеја в Совјетској Русији. Новие документи, новие подходи. Европа и Срби,” Зборник рдова међународног научног скупа, Београд, 1996, стр. 484-487.
3. Цемовић, Предраг, „Од Подгорице до Градишке,” Гласник СИКД „Његош”, 1961, 7, стр. 44-89.

DRAGIŠA VASIĆ /1885–1945/. CONTRIBUTION À SA BIOGRAPHIE

Il y a des personnages historiques dont l'activité politique est profondément marquée par la manière dont ils ressentent la réalité. Chez ce genre de personnages leurs propres sentiments exercent une influence décisive sur les jugements qu'ils portent sur la politique, sur leurs rapports avec ceux qui partagent leurs opinions et avec ceux qui s'y opposent, ainsi que sur l'interprétation qu'ils donnent aux événements historiques de leur époque. Voilà ce qui explique leurs fréquentes hésitations, leurs changements d'attitude et leurs contradictions. Toujours prêts à se sacrifier, ils se distinguent par une honnêteté absolue, par le sentiment de devoir envers leur patrie et par la foi en la victoire des principes de la morale. C'est parmi ce genre de personnages qu'il convient de situer Dragiša Vasić aussi.

Il appartenait au type d'intellectuels serbes de la première moitié du XXe siècle qui avaient l'esprit combattif et participaient activement aux événements historiques orageux de l'entre-deux-guerres. Il était prêt à sacrifier sa vie, d'où son intransigeance et son franc-parler. Il vivait à une époque pleine de bouleversements et d'événements imprévus. Tout comme son époque qui était complexe, ses points de vue politiques et idéologiques variaient, mais le début et la fin de sa vie portèrent la même empreinte: foi en l'idée nationale serbe. Il garda intacte aussi sa foi en Dieu.

Kosta Nikolić

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

**ИЗ НАШЕ ДУХОВНЕ БАШТИНЕ: ЕПИСКОП
САВА ЕДМОНТСКИ
(Јован Сарачевић, 1902 – 1973)**

Др Драган Суботић
Институт за политичке студије
Савски трг бр. 7
УУ 11000 Београд

UDK: 929 : 262.12 (497.11)

Епископ Сава едмонтски, пре монашења у овоземаљском свету – Јован Сарачевић, рођен је 1902. године у селу Љутовници, код Горњег Милановца, у веома угледној и побожној патријархалној породици и домаћинској кући, од оца Николе и мајке Персиде.

Основну школу је учио у родном селу, а гимназију у Чачку. Завршио је Правни факултет у Београду, а по одслужењу ђачког војног рока, постављен је за судијског приправника Окружног суда у Чачку. Потом је био судски писар и судија, веома запажен по стручности и привржености правничком позиву.

Пошто је средином тридесетих година био ангажован у ЈНП „Збор”, од стране тадашњег режима Милана Стојадиновића, преме-

штен је у Гњилане, где се, такође, показао као одличан правник. Пошто је кратко време провео у Гњилану, бива премештен за судију Трговачког суда града Београда, где се показао као савестан судија. Зато је убрзо постављен у Врховно државно тужилаштво.

Истовремено, уписао се на Теолошки факултет, где је дипломирао уочи Другог светског рата. Бележи се да је био један од ревнитеља православне вере у чувеном предратном богомољачком покрету епископа Николаја Велимировића, о чему сведоче и написи у тадашњој богословској штампи.

По окупацији Краљевине Југославије, као резервни официр, доспео је у немачко заробљеништво, где је остао до почетка 1943. године. По повратку у Београд, пошто се опоравио од болести, ступио је у Српски добровачки корпус и додељен на службу код Димитрија Љотића, где је остао све до 23. априла 1945. године, када је овај погинуо у саобраћајној несрећи. Када се опоравио од овог саобраћајног удеса, преко неких својих пријатеља Руса, као избеглица, односно расељено лице (ДП) отишао је у Буенос Аирес. У Аргентини је од стране руског епископа замонашен и постао је клирик Руске заграничне цркве. Служио је као парохијски свештеник у Буенос Аиресу. Тамо је, у августу 1952. године, произведен у чин архимандрита, а 23. августа 1957. Свети архијерејски синод Руске заграничне цркве изабрао га је за епископа едмонтског у Канади. Хиротонисан је у Њујорку 28. септембра 1957. и одмах ступио на дужност у Едмонтону, где је остао до 30. јануара 1973. када се уснуо у Господу.¹

Бележи се да је Јован Сарачевић био веома активан и у међуратном богомољачком покрету, односно Православној народној хришћанској заједници, која је основана одмах после Првог светског рата.² Тако се 1928. године, огласио у „Православној хришћанској заједници” објавивши текст „Нешто о богомољцима”. У жеку тадашњих расправа о православном карактеру овог покрета и спорог прихватања од стране, чак и од највише црквене јерархије – иако је епископ Николај, поред Дионисија Миливојевића (потоњег епископа Дионисија) био духовни предводник покрета – Сарачевић негира појаве секташења, пре свега адвентиста, истичући његов чист православни карактер. Убрзо је постао познат по написима у другим православним листовима ондашњег времена. Тако је, на пример, 1932. године, писао о мисионарском питању у оквиру ПНХЗ („ПХЗ”, бр. 11, 1932, стр. 1–6), као и о страдању Ру-

1. *Блаженојочивци епископ Саво Сарачевић*, Искра, бр. 524, 15. фебруар 1973.

2. Видети наш рад: *Епископ Николај и православни богомољачки покрет: Православна Народна Хришћанска Заједница у Краљевини Југославији 1920 – 1941*, Београд, 1996.

ске православне цркве у Совјетском Савезу, а нарочито почетком тридесетих година XX века. („Страдање Руске православне цркве”, ПХЗ, бр. 5, 7–8, 1930).

Почетком тридесетих, као одјек његових правничких размишљања и судијске струке, Јован Сарачевић се позабавио и проблемима манастирских заједница и правног регулисања њиховог положаја у правном систему међуратне Југославије. Тако је у листу „Весник”, доста аргументовано и стручно, разматрао правни положај манастира („Питање наших манастира”, „Весник”, бр. 9, Београд, 1930), поготову у новом црквеном уставу који је дат на разматрање у јавности („Задатак и улога наших манастира у животу данашње аутономне српске цркве”, „Весник”, бр. 13, 1930; „Положај наших манастира по новом пројекту црквеног устава”, „Духовна стража”, Сремски Карловци – Сомбор, бр. 3, 1930).

Пажњу истраживача могу да завреде и његове богословске поуке објављене у листу „Мисионар” од 1937. до 1939. године, на разне теме о чему је писао и епископ Николај, тако да је и то доказ богословске ширине и образовања овог црквеног јерарха.

У току грађанског рата у Србији од 1941. до 1945. године епископ Сава, тада Јован Сарачевић, на служби код Димитрија Љотића, објавио је неколико радова у тадашњој штампи. Већ 7. децембра 1941. године, у „Нашој борби”, потписао је интересантан чланак под насловом: „О узроку наше државне пропасти”, где промишља о духовном стању у српском народу. За разлику од большевичке идеологије, која је жртвовала српски народ зарад својих интернационалних интереса, Сарачевић вели да се мора водити рачуна и очувати егзистенцијално-биолошко биће нашег народа, односно да се не може жртвовати народ у име никакве, а поготову комунистичке идеологије и наметнуте му револуције. Зато и сматра да је узрок народне и државне пропасти у априлу 1941. године, у томе што је „наш народ сишао са моралних основа својих. А ван овога, пут је пропасти. На несрећу своју, наш народ је пошао тим путем. Зато, или се мора вратити и темељити свој живот на моралној бази, или мора пропасти. Такав је морални закон. Безбожници, материјалисти, комунисти, масони не познају и не признају тај закон. Али ипак он постоји.”

Исто тако, Сарачевић наводи и да је „народ огрезао у греху. Безбоштво, псовке, корупција у свим гранама државног и друштвеног живота, убиства, чедоморства, блудочинства, мржња, свађе, себичност, немилосрђе и друго, општа су појава.”

У чему је, по мишљењу Сарачевића, излаз из овакве ситуације?

Свакако, спас је у „јасном увиђању узрока наше пропасти и свих других зала која нас сналазе, а то је у: греху појединачном и свенародном. У познавању и признавању свог греха, а потом у покајању, Спасење српском народу лежи дакле у покајању. А покајање је познање и признање свога греха. Оно садржи: уклањање од зла и чињење добра. Резултат тога је: васпостављање нарушеног моралног закона, задовољење правде Божје. Па потом: духовно здравље и духовни вид. А то одводи изналажењу пута и излазку из амбиса у који смо пали”.

И у емиграцији су била запажена настојања епископа Саве едмонтског да се покрене богомољачки покрет међу православним верницима. У „Српком мисионару” од априла – јуна 1959. године (година друга, бр. 8), који је излазио у Џорданвилу у Сједињеним Америчким Државама, епископ Сава је објавио сећање на првог уредника предратног мисионара-знаменитог др Радоја Арсовића, потоњег монаха Јакова. Пошто је средином тридесетих година, а на предлог епископа Николаја, дотадашњи лист, гласило ПНХЗ променио назив од „Хришћанске заједнице” – у „Мисионар” (убрзо се, на иницијативу владике Николаја, појавио и „Мали мисионар”) за уредника је, из Охрида, дошао др Радоје Арсовић, искушеник, иначе доктор париске Сорбоне, који је дотад уређивао „Мисионарска писма”. У Крагујевцу, Централни ПНХЗ, др Арсовић је боравио свакодневно: „Дакле, није имао кревет и на кревету није уопште спавао. То је био његов подвиг и, наравно, тежак подвиг. Осим тога, др Арсовић одевао се чудновато. На себи је имао стари и закрпљен подрасник (доња мантија), који је био сједне стране краћи, а с друге дужи. Био је опасан кожним појасом, а на глави је носио стару, високу монашку капу (скуфију) коју носе монаси у Македонији и у Св. Гори. На ногама је носио старе поцепане ципеле, дрвене сандале или сељачке широке опанке. Имао је дугу смеђу, и густу браду и косу. Но, иако је имао правилне црте лица, изгледао ми је чудновато.”³ Уочи рата, већ као монах Јаков, упрезао се у воловска кола и као старозаветни пророк Јеремија их вукао улицама Краљева упозоравајући грађанство на падање у ропство (што се после 17. априла 1941. године – и обистинило), а за време грађанског рата у Србији, проповедао је по београдским црквама, а када му то није дозвољено, онда и по гимназијама и улицама, вели Сарачевић и додаје: „О. Јаков овладао је потпуно децјим душама и освојио њихову љубав. С децом направио је план састанка. Унапред се знало дан и час улица састанка. И тако је он имао

3. Нав. дело, стр. 5-6.

по неколико скупова у току једног дана, а на разним местима Београда. Он је ове скупове називао „моје уличне школе”...⁴

У „Мисионару” (бр. 9–10, јули–децембар 1959. године) објављена је у целини и чувена посланица монаха Јакова: „Богохраном свештенству–посланије” (Београд, 1943) потписана као: „Српска црквена мисија”, где се тражи од свештеника да, у годинама великих искушења, која предстоје српском народу, појачају духовне активности и мисионарски рад у народу. У том погледу, вреди забележити да је епископ Сава израдио и чувену „Одредбу о оснивању братства за духовни препород”, коју је, 1959. године, усвојио Архиепископски сабор Руске заграницне цркве у Њујорку. Тако су и у оквиру Руске заграницне цркве, формирана руска богомољачка братства, која много подсећају на међуратна православна богомољачка братства у Краљевини Југославији.

На овом сабору архиепископа Руске заграницне цркве епископ Сава је одржао и запажену беседу о стању православне вере и чудноватним појавама у народу које су указивале на неопходност његовог духовног оздрављења (предавање је објављено на руском језику у часопису „Православни живот” за 1960. годину).⁵

Исто тако, у наставцима, у листу „Мисионар” (бр. 11 и 12 за 1960. годину) епископ Сава је продубио раније изнете идеје о новопокреним братствима за духовни препород, која су местимично оснивана у оквиру руске заграницне епархије. Поред иницијативе руске јерархије, ваљда поучен искуствима богомољачког покрета у међуратној Југославији, епископ Сава је истицао важност приватне иницијативе и личног примера сваког богомољца у оснивању братстава, што не искључује и неке друге колективне видове ове особене православне духовне акције, попут сабора, јавних предавања, православних школа, издавања часописа и других духовних активности које имају за циљ да окупе вернике. Све је то било прописано у правилима ових православних братстава, готово идентично са правилима међуратне Православне народне хришћанске заједнице, где је истакнуту улогу имао Јован Сарачевић, правник и теолог, а потоњи епископ Сава едмонтски, уважени јерарх Руске заграницне цркве.

Приликом рукоположења за епископа едмонтског, 28. септембра 1957. године, одржао је запажену богословску беседу. Тада је говорио о три огромне стихије као три највеће планине: „Прва стихија – то је адска стихија. То није нека апстракција, није неки принцип зла, како то

4. Исто, стр. 5–7.

5. *Српски мисионар*, бр. 11, 1960, Џорданвил, САД, стр. 5–10.

погрешно мисле неки философи; него то је реално, стварно персонално оваплоћење зла. То су пали духови који су од добрих постали зли, и који непрестано воде борбу против Бога и људи.” Ово адско зло је произвело духовно рушење у целом свету у виду атеизма, материјализма, политичких богоборачких система, јавне антихришћанске организације, многобројних секти и јереси као дела сатанских руку. Друга је стихија греха која делује убитачније од хидрогенске бомбе, јер разрушава материјалне вредности док „грех непокајани са својим нитима страсти обухвата свега човека и на вечност разрушава вечне вредности – душе човечје и богоподобје њихове.” Приликом хиротонисања, епископ Сава је подсетио присутне архијереје и вернике на речи светог Капријана Картагенског да без епископа нема цркве: „И шта ја још видим и сазнајем? Видим страшан и потресан факт: да Дух Свети призива мене недостојног преко избора од стране свештеног Синода и Преосвећених Архијереја, чланова Сабора на архипастирско служење у Руској Православној Заграничној Цркви. Видим да је то стварност, видим и дрхтим, јер у мојим ушима звуче речи мога учитеља пок. Епископа Николаја Богомољцима: „Какав си ти и какав треба да будеш?”⁶ Епископ Сава едмонтски је рекао и то да је Господ милостив, илуструјући то примерима из свога живота: „Велика је Његова милост и Његова љубав према мени грешном и недостојном. Он ми је још од детињства дао веру у Њега и веру у загробни живот. Он је учинио те сам још као млад студент на Универзитету почео да размишљам о пропадљивости земалског живота и почео да идеалишем о монаштву као о једином идеалу. И та машта није ме остављала до њена остварења. Покрет српских Богомољаца појачао је ову веру, а поуке и књиге пок. епископа жичког Николаја и читање дела Св. Отаца Цркве дали су тој мојој вери смисао, снагу и чистоту. Поч. патријарх српски Варнава и епископ Николај упућују ме на студије на Богословски факултет Београдског универзитета. Руска Загранична Црква прима ме после у своје крило и води од простог монаха до предверија епископства.”⁷

Затим се захвалио руском митрополиту Анастасију, преко кога је примио небеску благодат епископства: „Свети Авво, благодат коју си Ти донео из Свете Русије, из царског града Москве, где си био епископ Руске Цркве, светог Руског Православља, које је, по речима пок. епископа Николаја, спасло Православље, потресено и ослабљено најездом муслимана. Ту благодат Ти си добио стављањем руку на Тебе првог но-

6. *Српски мисионар*, септембар–децембар 1958, бр. 5–6, стр. 7.

7. *Исто*, стр. 12.

восвештенумученика митрополита кијевског Владимира и донео си је овамо из свештеног Кремља, духовног центра Руског народа, највећег између православних народа. И духовна радост испуњава моју душу што баш ту небеску благодат епископства сводићеш на мене Ти заједно са присутним Архијерејима, Ти подражителъ и следбеник великих древних отаца, јерарха, стубова Цркве, јер Твојим подвигом у 1945–1946. години сачувана је била неупрљана истина Цркве, пошто је она под Твојим руководством одбацила тада и одбацује стално заједницу у лажи и предају непријатељима Божјим”. Епископ Сава едмонтски је рекао да га заиста радује што ће „у тај значајни дан мога живота Ти положити на мене руке, Ти законито изабрани члан Св. Синода и истовремено законити члан Више Црквене Управе Руске Православне цркве изабране 1917. г. од стране Сверуског Црквеног Сабора и зато си ти последњи претставник неоспорно законите више црквене власти у Русији. И факт Твога педесетогодишњег благодатно-активног епископског служења – трећи случај у историји Руске Цркве – сведочи о нарочитој Божјој милости према Својој Цркви и о значају Твоје улоге одређене промислом Божјим у руској и православној Цркви уопште, а такође и о милости Божјој лично према Теби.”⁸

Хиротонији су присуствовали и преосвећени епископ Серафим, епископ Виталије из Канаде, владика Серафим из Чикага, као и епископи Никон и епископ Аверкије из светотројичког манастира.

Епископ Сава није заборавио ни свог великог духовног учитеља епископа Николаја рекавши како се „радовао пок. епископ Жички Николај кад сам био изабран за епископа и желео је да и сам учествује у мојој хиротонији и о том писао ми у новембру 1955. године: „Ако Ти Бог помогне да некако доћеш овамо, ја ћу са радошћу учествовати у твом рукоположењу”. А о том што мој избор за епископа Руске Цркве чини част српском народу, он ми је писао у другом писму истог месеца: „Обрадоваће се сви Срби када сазнају како Руска Црква чествује једног Србина”. Да је жив пок. патријарх српски Варнава, уверен сам да би и он учествовао у овој радости, јер је силно волео руски народ и Русију”.⁹

Чин хиротоније и епископску беседу, епископ Сава је искористио и да прозбори и о неким детаљима везаним за одуговлачење чина хиротоније: „Треба да кажем да су недокучиви путеви Божји. Од дана мога избора за епископа 1955. г. десило се много препрека на путу моје епископске хиротоније. Но неко је од Св. Отаца рекао да кад ми предузи-

8. Исто, стр. 12–13.

9. Исто, стр. 14.

мамо какво добро дело и на путу његовог остварења сусрећемо препреке, то је знак да је то дело угодно Богу. Због тога ја свим својим бићем благодарим нашем Спаситељу што ме је призвао к апостолском служењу; благодарим Св. Синоду и свима Преосвећеним Архијерејима што су ме изабрали за епископа; нарочито сам захвалан Вама, Светитељи Господњи, што сте се сакупили у овом светом храму ради припреме остварења епископске хиротоније.”¹⁰

У завршном делу архипастирске беседе, епископ Сава је позвао свете архипастире да му помогну својим мудрим руководством и искусним саветима у предстојећем епископском служењу, како би „Господ са благодаћу епископства излио на ме своју богату милост и очистио моју душу и срце од сваког греха, нечистоте и немоћи, улио и утврдио у мом срцу љубав пастирства и свесрдно старање за Његову Свету Цркву, дао духовни разум и силу вере, истинско смирење и тежњу ка светом животу и удостојио да без осуде предстанем на страшни суд његов. Амин.”¹¹

И у емиграцији, као што се види, епископ Сава је наставио међуратна теолошка размишљања о суштини православне вере и духовним искушењима XX века. Тако је у тексту „Позив-вапијући”, објављен у „Српском мисионару” (бр. 14) у децембру 1961, године (касније објављен у засебној брошури), записао и ово: „Никад човечанство није било близу свога самоуништења, никад се на таквом раскршћу није налазила Русија. Решава се судба и Русије и човечанства. Стоји оно пред избором: живот или смрт. Да црвени вал не би преплавио још преостали свет слободни, потребно је да се руска емиграција обрати истинском покајању и духовно препороди. Господ је хтео да помилује Содом и Гомор да је се тамо нашло свега десет праведника! Не мислите да без покајања и моралног препорода и стварног обраћања Богу можемо ми бити спасени или да настане прицват Православља.”¹²

Поред ових, епископ Сава је објавио и низ других написа богословске садржине у више теолошких листова који су излазили у Канади и Сједињеним Америчким Државама, углавном на руском, а многи су преведени и објављивани и на српском језику.

Општи поглед на њихову садржину,¹³ показује да је епископ Сава остао на линији међуратних размишљања о догматско-апологетским

10. Исто, стр. 15.

11. Исто, стр. 16.

12. Нав. дело, стр. 10–11.

13. Материјал о епископу Сави едмонтском смо добили од г. Мира Роглића, српског гуслара и г. Миодрага Бркића из Хамилтона у Канади, па им се, овом приликом, захваљујемо.

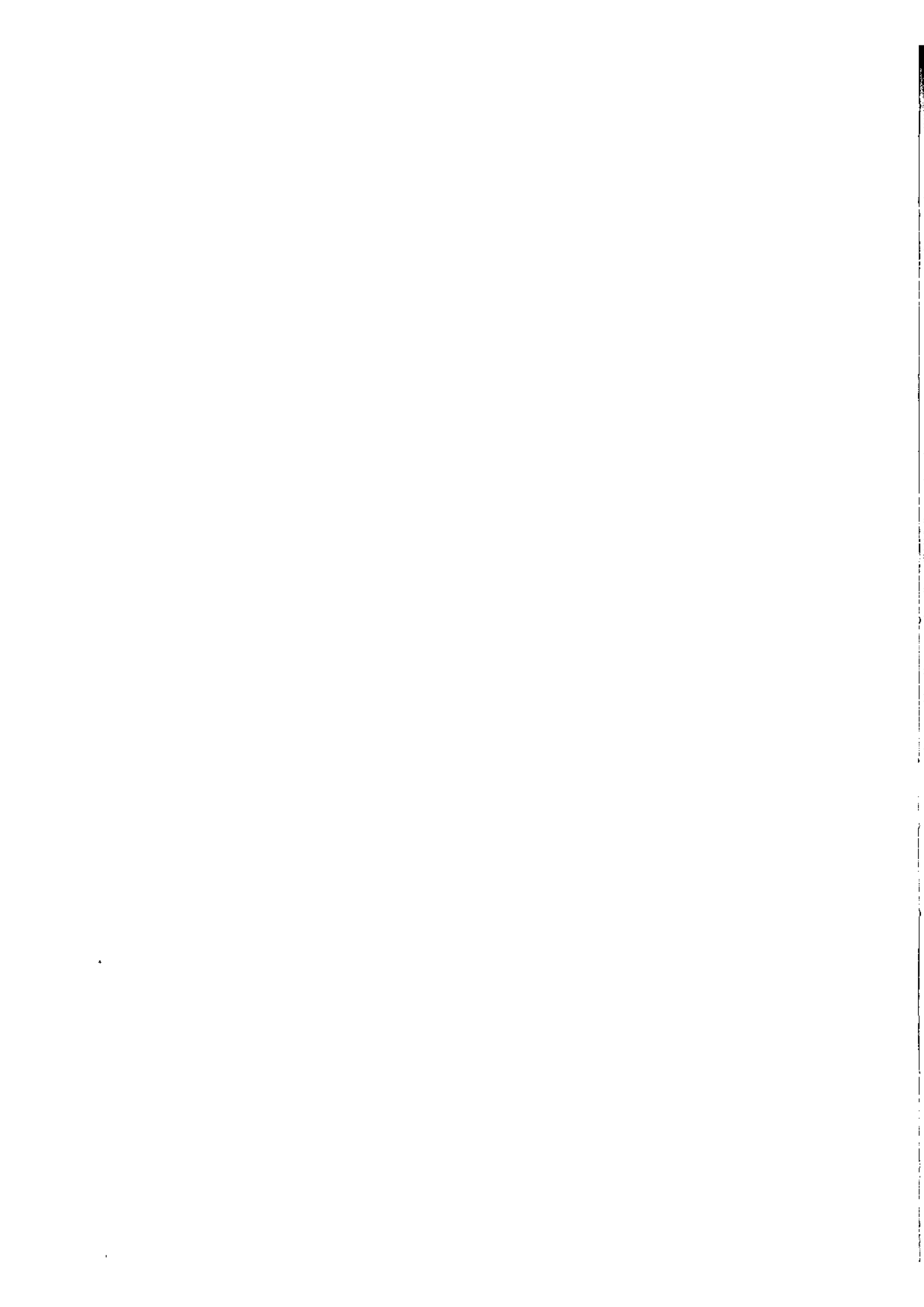
темама које су заокупљале његову пажњу. Свакако, уз веома изражену архијерејску православну акцију у заживљавању православних богомољачких братстава и у крилу Руске заграничне цркве. На посредан начин ту се огледа и духовни утицај епископа Николаја Велимировића, иначе духовног водитеља епископа Саве едмонтског.

Промишљајући о духовној акцији и наслеђу епископа Саве, чинимо и напор на осветљавању мисионарског рада једног Србина-архијереја у Руској заграничној цркви, који је заорао дубоку духовну бразду и међу православном браћом Русима – у расејању.

SAVA /JOVAN SARACEVIĆ/, ÉVÊQUE D'EDMOND, PERSONNAGE
REMARQUABLE DE NOTRE PATRIMOINE SPIRITUEL

L'auteur évoque dans son texte Sava d'Edmond, évêque de l'Église russe en émigration, qui naquit en 1902 à Putovnica, près de Gorgni Milanovatz. Il a fait ses études de droit à Belgrade pour travailler ensuite au tribunal municipal de Tchatchak. A la veille de la Seconde guerre mondiale il a obtenu le diplôme d'études, théologiques à la Faculté de théologie de Belgrade. Pendant la guerre civile de 1941-1944 il a été en captivité en Allemagne, pour se joindre ensuite au Corps de volontaires serbes. Après 1945, par l'intermédiaire des réfugiés russes, il a gagné Buenos Aires, en Argentine. Il a exercé la fonction de prêtre de l'Église russe à l'étranger et, en 1957, il a été élu évêque d'Edmond. Auteur de plusieurs traités théologiques, il a été également très actif dans le mouvement piétiste, tant dans l'Église russe que dans l'Église serbe en émigration. Il est mort en 1973 au Canada.

Dragan Subotić

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ

**АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ НА
ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЛУЧАНИ (ДРАГАЧЕВО)
ОД 1941. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Витомир Василић
УУ 32000 Чачак
Кулиновци

UDK: 908 "1941/1995" (497.11)

Преглед административно-територијалних промена у Драгачеву (општина Лучани) од 1815. до 1941. године публикован је у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, 1997.¹

Од 1941. до 1944. године, после капитулације Краљевине Југославије и за све време немачке окупације Србије, на подручју Драгачева, тј. данашње општине Лучани, важила је административно-територијална подела заснована на Уредби квинслиншке владе Милана Недића од децембра 1941. Уредбом се укидају бановине и утврђује подела земље

1. Први део ове теме, који обухвата период од 1815. до 1941. објављен је у Зборнику радова Народног музеја – Чачак, бр. XXVII, Чачак, 1997, стр. 355–374.

2. *Службене новине*, бр. 136^А од 26. децембра 1941, стр. 1.

на округе, срезове и општине.² Данашња територија општине Лучани била је укључена у округ краљевачки, све до почетка децембра 1944, када је укинут краљевачки, а формиран округ чачански.

У окупираној Србији окупатор је настојао да, поред полицијског и жандармеријског апарата, задржи и све старе среске и општинске власти и стави их себи у службу у циљу јачања свог ратног потенцијала, који је користио у име „новог европског поретка”. На подручју бившег округа чачанског (коме је, поред осталих срезова, припадао и срез драгачевски), неке среске и општинске власти заиста су радиле у условима окупације и у корист окупатора. Такав је случај био и са Начелством среза драгачевског и жандармеријском станицом у Гучи, као и са једним бројем општина на том подручју. „Власт, среска и општинска, отворено је служила окупатору. Прављени су спискови учесника у априлском рату, пописи возила, Јевреја, Рома...”³

Међутим, планови окупатора били су осујећени почетком устанка и народноослободилачком борбом слободарског српског народа од 7. јула 1941. године, организованог и руковођеног од стране КПЈ и других истинских родољуба са другачијим политичким опредељењем. Од почетка ослободилачке борбе као циљ постављено је уништење окупатора и „апарата старе Југославије, који је окупатору успело ставити потпуно у своју службу”.⁴

Рушењем старе власти, неки партизански одреди су већ у јулу почели да образују „своје прве нове органе за помоћ војсци који се називају ослободилачким комитетима, а негде и одборима за ослобођење”.⁵ Они су постепено прерастали у прве народноослободилачке одборе као носиоце нове власти, која се рађала на рушевинама бивше Краљевине Југославије. Органи нове власти функционисали су у свим деловима Србије који су били ослобођени од окупатора. Тако су крајем августа и почетком септембра 1941. године на подручју бившег округа чачанског функционисала 34 илегална народноослободилачка одбора. Срез трнавски (са свим селима) био је обухваћен у шест општинских одбора. Исти случај био је и у срезовима љубићком и таковском.⁶ У срезу драгачевском вршене су припреме за формирање Среског народноослободилачког одбора. Половином септембра 1941, на иницијативу

3. Радован М. Маринковић, Томислав Протић и Јован Радовановић, *Драгачево*, Чачак – Лучани, 1981, стр. 122.

4. Миливоје Ковачевић и Милан Јерсемић, *Народна власт у Србији 1941–1961*, Београд, 1962, стр. 10.

5. Исто, стр. 11.

6. Исто, стр. 34.

Среског поверенства КПЈ за срез драгачевски и Команде места у Гучи, формиран је Срески народноослободилачки одбор за срез драгачевски.⁷ У њега су изабрани представници оба устаничка покрета – четничког и партизанског.

Процес формирања народноослободилачких одбора интензивирао је после ослобођења Горњег Милановца, Чачка и Лучана. „Тако је на територији бившег среза трнавског образовано осам општинских народноослободилачких одбора који су обухватили 22 села; на територији среза љубићког формирана су четири општинска народноослободилачка одбора за девет села; на подручју среза таковског формиран су народноослободилачки одбори за свако село (било их је 22); на подручју среза драгачевског формирано је 16 народноослободилачких одбора (седам сеоских и девет општинских)”.⁸

Крајем новембра 1941. после снажне непријатељске офанзиве, привремено је прекинут континуитет рада народноослободилачких одбора на целом подручју бившег округа чачанског, па и у Драгачеву. И поред насиља и терора окупатора и његових сарадника, народноослободилачки одбори настављају да раде у строгој илегалности. Крајем 1944. године народноослободилачки одбори убрзано су обнављани и формиран на читавој територији бившег округа чачанског. Средином октобра формиран је Окружни народноослободилачки одбор за округ чачански у Горњем Милановцу.⁹ Обухватао је срезове: драгачевски, љубићки, моравички, трнавски, жички, студенички, таковски и качерски.

У току децембра образовани су срески народноослободилачки одбори за срезове љубићки и трнавски. Народноослободилачки одбор за срез драгачевски поново је формиран на Првој среској скупштини 15. јануара 1945. под истим називом.¹⁰

За даљи развој народноослободилачких одбора од изузетне важности била је Одлука о устројству и пословању народних одбора и скупштина демократске Србије. Овај акт донела је Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС) 1. децембра 1944. године.¹¹ Њиме се утврђују месни, општински и рејонски народноосло-

7. Радован М. Маринковић, Томислав Протић и Јован Радовановић, *Драгачево*, Чачак – Лучани, 1981. стр. 264.

8. Миливоје Ковачевић и Милан Јеремић, н.д., стр. 36.

9. Међуопштински историјски архив – Чачак (у даљем тексту ИАЧ), Борђе Цајић, *Власт* 1941–1945, у рукопису, стр. 74.

10. ИАЧ, Народни одбор среза драгачевског – Гуча, Записник од 15. јануара 1945, кут. инв. бр. 1.

11. *Службени гласник НРС* бр. 2/1945.

бодилачки одбори као основне јединице народне власти и градски, сре-ски и окружни народноослободилачки одбори као виши степени народноослободилачке власти.

Члан 2. ове одлуке гласи: „Функције, законодавне и извршне, народноослободилачка власт, као државна власт, врши преко народноослободилачких одбора, почев од сеоског, општинског или преко градског, односно рејонског народноослободилачког одбора, као основне јединице државне власти, те преко рејонских, градских, среских и окружних народноослободилачких скупштина и њихових извршних органа, до Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и њеног Председништва, као највиших законодавних и извршних органа државне власти и Народне владе Србије као највишег извршног и наредбодавног органа државне власти у Србији”.¹²

Народноослободилачки одбори на подручју Драгачева носили су називе: „месни народноослободилачки одбор”, „општински народноослободилачки одбор” или једнострaвно – „народноослободилачки одбор” са знаком места у коме се налазило његово седиште. По правилу, најчешће се обухватало једно село, или више села, са седиштем у местима укинутих политичких општина бивше Краљевине Југославије. На тај начин стваран је нови систем административно-територијалних јединица у Србији, као што су: села, општине, градови, срезови и окрузи. Власт су вршили народноослободилачки одбори села и градова, који су преко срезова и округа повезивани са органима НР Србије.

Народноослободилачки одбори села, општина или градова, који се не деле на рејоне, имали су, као свој извршни орган, председника, два потпредседника, секретара и извршан број чланова одбора. Извршни органи народноослободилачких одбора били су за свој рад одговорни одбору на чијем су челу и извршним органима власти вишег степена (среза, округа).

Народноослободилачки одбори бирани су непосредно од народа на народним скупштинама. Основна дужност им је била да организују народ за борбу против окупатора и његових сарадника, да обезбеђују државни и друштвени поредак, да штите личну и имовинску безбедност грађана, да обезбеде руковођење у области привреде, просвете, културе и здравства и да се старају о спровођењу закона и законских прописа на свом подручју.

При сваком народноослободилачком одбору постојао је народноослободилачки фонд, којим је руководио један од потпредседника.

12. Исто.

У Драгачеву, односно на територији нешто широј од данашње општине Лучани, процес обнављања и формирања нових одбора, где их раније није било, отпочео је крајем 1944, а завршио се почетком 1945. У истом периоду њихов рад саображен је са одредбама Одлуке о устројству и пословању народноослободилачких одбора од 1. децембра 1944.

Из пописа народноослободилачких одбора од 8. фебруара 1945. види се да је тадашња територија округа чачанског административно била уређена на следећи начин:

1. Округ чачански и Окружни народноослободилачки одбор са седиштем у Чачку са срезovima и општинама и њима:

– драгачевски и Срески народноослободилачки одбор у Гучи са 15 општина,

– качерски и Срески народноослободилачки одбор у Белановици са 17 општина,

– љубићки и Срески народноослободилачки одбор у Љубићу са 15 општина,

– моравички и Срески народноослободилачки одбор у Ивањици са 14 општина,

– таковски и Срески народноослободилачки одбор у Горњем Милановцу са 16 општина,

– трнавски и Срески народноослободилачки одбор у Чачку са девет општина,

– жички и Срески народноослободилачки одбор у Краљеву са 31 општином, и

– студенички и Срески народноослободилачки одбор у Рашки са 17 општина.¹³

У Драгачеву је тада било формирано осам народноослободилачких и седам месних народноослободилачких одбора.

Развој народноослободилачких одбора, њихова унутрашња организација и задаци били су у складу са одлукама Председништва АСНОС-а све до 1946. године.

Доношењем Устава ФНРЈ 31. јануара 1946. и на основу Општег закона о народним одборима 25. маја 1946. створени су услови за процес даље изградње локалних органа државне управе. Поред осталих новина, уведени су називи: „окружни народни одбори”, „срески народни одбори”, „градски народни одбори” и „месни народни одбори”.¹⁴

13. ИАЧ, Народни одбор округа чачанског – Чачак, акт бр. 1/1945, кут. инв. бр. 1.

14. Службени листи ФНРЈ, бр. 43/1946.

Од 1944. до 1947. године на подручју Драгачева извршене су знатне територијалне промене. Поред промена у саставу појединих одбора, смањена је територија Драгачева преласком неких села у састав других срезова. Тако су 25. децембра 1945. године из састава среза драгачевског издвојени и припојени срезу ариљском месни народноослободилачки одбори Вирово, Миросалци и Трешњевица, а 18. јуна 1946. месни народни одбори Пилатовићи и Прилипац – срезу пожешком.¹⁵

ПРОМЕНЕ ОД 1947. ДО 1949.

Народна скупштина Народне Републике Србије донела је 18. априла 1947. Закон о административно-територијалној подели НР Србије.¹⁶ По њему су административно-територијалне јединице: срезиви, градови, градски рејони и подручја месних народних одбора или градских насеља. Овим законом укинута су окрузи, а с њима и окружни народни одбори тако да између средских и централних органа државне власти више није било посредника. Драгачево је било обухваћено срезом драгачевским, чије је седиште било у Гучи, али са доста смањеном територијом. Из среза драгачевског издвојени су 18. априла те године и припојени: МНО Дљин срезу пожешком, МНО Осоница – срезу моравичком, а село Брезовица – срезу трнавском.¹⁷

Према наведеном закону, надлежност среза драгачевског простирала се на подручја следећих месних народних одбора:

Р. бр.	Назив МНО	Седиште МНО	Села, насељена места
1.	Вича	Вича	Вича и Кривача
2.	Горачићи	Горачићи	Горачићи, Губеревци и Живица
3.	Горњи Дубац	Горњи Дубац	Горњи Дубац и Толишница
4.	Горња Краварица	Горња Краварица	Горња Краварица
5.	Граб	Граб	Граб и Рогача
6.	Гуча (село)	Гуча	Гуча, Рти и Турица
7.	Гуча (варошица)	Гуча	Гуча

15. Службени гласник НРС бр. 44/1945. и бр. 38/1946.

16. Исто, бр. 17/1947.

17. Исто.

8.	Доњи Дубац	Доњи Дубац	Доњи Дубац
9.	Доња Краварица	Доња Краварица	Доња Краварица и Лис
10.	Зеоке	Зеоке	Зеоке
11.	Каона	Каона	Властељице, Милатовићи и Каона
12.	Котража	Котража	Бели Камен, Вучковица, Пшаник и Котража
13.	Лиса	Лиса	Лиса
14.	Луке	Луке	Луке
15.	Лучани	Лучани	Крстац, Лисице и Лучани
16.	Марковица	Марковица	Дучаловићи, Марковица, Негришори и Ртари
17.	Тијање	Тијање	Пухово и Тијање

Овај закон унео је мање промене у погледу састава неких месних народних одбора унутар среза. Такав је случај био са месним народним одборима Дучаловићи и Ртари, који су укинута, а њихова територија припојена Месном народном одбору Марковица, док је територија укинутог Месног народног одбора Лисице припојена Месном народном одбору Лучани.

Закон о народним одборима из 1946. и 1949. године, уз разна упутства којима су ближе одређивани задаци месним народним одборима, представљали су фазу послератног развоја нове власти, време револуционарног етатизма и политичког и управног централизма.

ПРОМЕНЕ ОД 1949. ДО 1951.

У овом периоду уведене су области као више административно-територијалне јединице у Народној Републици Србији. Ово је учињено Законом о подели територије Народне Републике Србије на области од 16. маја 1949. године.¹⁸ Према овом закону територија Србије дели се на следеће области: београдску, крагујевачку, нишку, тимочку и титовоужичку. Титовоужичка област обухватала је 14 срезова. Међу њима и срез драгачевски, односно подручје данашње општине Лучани. На тај начин, срез драгачевски потпао је под надлежност Народног одбора области титовоужичке.

18. Исто, бр. 23/1949.

Подела територије Народне Републике Србије на области није се дуго одржала. Указом Президијума Народне скупштине Народне Републике Србије од 27. новембра 1951. донета је одлука о укидању области као административно-територијалних јединица и о престанку рада обласних народних одбора на подручју Србије.¹⁹ Укидањем области Срески народни одбор среза драгачевског поново је стављен под непосредни надзор органа Народне Републике Србије. Већи део послова, који је био у надлежности обласних народних одбора, пренет је у надлежност среских и градских народних одбора.

У овом периоду донето је неколико законских прописа, који су се односили на промене у погледу састава и граница територија неких месних народних одбора на подручју среза драгачевског. Поред осталих, Законом о подели Народне Републике Србије од 11. фебруара 1950. издвојен је из састава среза драгачевског МНО Луке и припојен срезу моравичком. Законом су спојена подручја месних народних одбора села Горњи Дубац и Доњи Дубац у један месни народни одбор под називом: МНО Дубац са седиштем у Горњем Дубцу. Истовремено село Толишница издвојено је из састава бившег МНО Горњи Дубац и образовало је посебан МНО за своје подручје.²⁰

ПРОМЕНЕ ОД 1951. ДО 1963.

Овај период карактеришу крупне промене у друштвено-политичком животу земље. Оне се огледају у увођењу радничког самоуправљања и јачању улоге и положаја општина као основних локалних органа власти. У складу с тим, донет је Општи закон о народним одборима, у априлу 1952. године, који је означио процес децентрализације читавог друштвеног система.²¹ Поред осталог, промене су се односиле на укидање месних народних одбора и на стварање већих административно-територијалних јединица – општина и општинских народних одбора спајањем подручја више укинутих месних народних одбора. При том, водило се рачуна да новоформиране општине представљају економски јаке целине са повољним саобраћајним везама између њиховог седишта и насељених места, уз уважавање традиција и жеља грађана. Подручја народних одбора општина утврђена су Законом о подели територије

19. Исто, бр. 37/1951.

20. Исто, бр. 7/1950.

21. Службени лист ФНРЈ бр. 22/1952.

Народне Републике Србије из априла 1952. године.²² Према овом закону, у срезу драгачевском тада су укинати месни народни одбори Гуча (село), Зеоке и Горња Краварица, а Срески народни одбор за срез драгачевски променио назив у Народни одбор среза драгачевског.

Законом су тада у срезу драгачевском утврђене општине:

1. Општина Вича с насељима: Вича, Кривача;
2. Општина Горачићи с насељима: Горачићи, Губеревци и Живица;
3. Општина Дубац с насељима: Горњи Дубац и Доњи Дубац;
4. Општина Гуча с насељима: Гуча (варошица), Гуча (село), Рти и Турица;
5. Општина Доња Краварица с насељима: Доња Краварица и Горња Краварица;
6. Општина Каона с насељима: Властелице, Каона и Милатовићи;
7. Општина Котража с насељима: Бели Камен, Вучковица, Котража и Пшаник;
8. Општина Марковица с насељима: Дучаловићи, Марковица, Негришори и Ртари;
9. Општина Тијање с насељима: Зеоке, Пухово и Тијање;
10. Општина Лучани с насељима: Крстац, Лисице и Лучани;
11. Општина Лиса с насељем: Лиса;
12. Општина Толишница с насељем: Толишница.

Даљи процес децентрализације политичке власти представља доношење и спровођење у живот Општег закона о уређењу општина и градова од 16. јуна 1955, републичког Закона о спровођењу уређења општина од 1. јула 1955. и Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији те године.²³ Реорганизација општина, која је, на основу њих, спроведена 1. септембра 1955. обележава увођење у живот комуналног уређења.

Најбитнију карактеристику комуналног система чине нови положај и надлежности општина. Многе надлежности и послови ранијих срезова у области привреде, комуналних послова и грађевинарства, управљања општенародном имовином, здравља, социјалног старања, просвете и културе, унутрашњих послова и опште управе пренети су на

22. Службени гласник НРС бр. 15/1952.

23. Службени лист ФНРЈ бр. 26/1955; Службени гласник НРС бр. 55/1955; Исто, бр. 56/1955.

народне одборе нових општина. Тежиште комуналне самоуправе и локалне власти постављено је на општину као комуноу, а не на срез. Статутом, као највишим правним актом општине, одређена су њена права и дужности. Срез је у новом комуналном систему постао „виша комунална заједница комуна”, чији је задатак „да усмерава и врши надзор над радом комуна и да решава питања од заједничког интереса за више општина у циљу унапређења среза као целине”.

Да би општине могле да извршавају своје задатке, Законом о подручјима срезова и општина од јула 1955. утврђена су много шира подручја новоформираних народних одбора општина, као услова за увођење комуналног система. Истим Законом укинут је срез драгачевски, чија је територија укључена у подручје новоформираног среза Чачак. У оквиру овог среза, на подручју садашње општине Лучани, укинуте су све претходне и образоване нове општине са насељима:

1. Општина Лучани с насељима: Дучаловићи, Доња Краварица, Ђераћ, Крстац, Лис, Лисице, Лучани, Марковица, Негришори, Пухово и Ртари;
2. Општина Горачићи с насељима: Горачићи, Губеревци и Живица;
3. Општина Гуча с насељима: Гуча (варошица), Гуча (село), Вича, Горња Краварица, Граб, Зеоке, Кривача, Рогача, Рти, Тијање и Турица;
4. Општина Каона с насељима: Властељице, Горњи Дубац, Доњи Дубац, Каона и Милатовићи;
5. Општина Котража с насељима: Бели Камен, Вучковица, Котража, Пшаник.

Овим законом су на подручју бившег среза драгачевског укинути народни одбори општина:

1. НОО Вича а Вича и Кривача припојене су општини Гуча;
2. НОО Горњи Дубац, а Горњи Дубац и Доњи Дубац припојени су општини Каона;
3. НОО Граб, а Граб и Рогача припојени су општини Гуча;
4. НОО Доња Краварица, а Доња Краварица припојена је општини Лучани и Горња Краварица општини Гуча;
5. НОО Марковица, а Дучаловићи, Марковица, Негришори и Ртари припојени су општини Лучани;
6. НОО Тијање, а Зеоке и Тијање припојена су општини Гуча, док је Пухово припојено општини Лучани.

Даљим развитком комуналног система повећавани су и задаци општина. Оне су, као основне ћелије друштва, биле обавезне да самостално организују и обезбеђују задовољавање свих животних потреба грађана на својој територији. У складу с тим, од јуна 1957. вршене су нове територијалне промене општина укидањем економски слабијих и припајањем њихових територија јачим општинама.²⁴ Те године укинута су општине Горачићи и Котража, а њихова територија припојена општини Гуча. Из састава општине Лучани издвојени су Дучаловићи и припојени општини Овчар Бања.

Доношењем Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији од 26. новембра 1959. вршена су даља укрупњавања срезова и општина.²⁵ Подручје општине Лучани и даље је било у оквиру среза Чачак, чије границе овим законом нису померане. Промене су вршене у саставу општина у оквиру среза. Поред осталих, тада су укинуте општине Каона и Овчар Бања. Села Властељице, Горњи Дубац, Доњи Дубац, Каона и Милатовићи, из укинуте општине Каона, припојена су општини Гуча. Село Дучаловићи, из укинуте општине Овчар Бања, припојено је општини Лучани.

После ових административно-територијалних промена, на подручју данашње општине Лучани, остале су само две општине: Гуча и Лучани.

Следеће административно-територијалне промене уследиле су на основу Закона о изменама и допунама Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 17. новембра 1962.²⁶ Поред осталих, укинута су срезова Чачак, Краљево и Крушевац и образован нови са седиштем у Краљеву. У срез Краљево укључена је и територија садашње општине Лучани. Овим законом укинута је општина Гуча, а њено подручје у целини припојено је општини Лучани, тако да је на подручју бившег драгачевског среза остала само једна општина.

Уставом Социјалистичке Републике Србије од априла 1963. народни одбори општина прерасли су у скупштине општина.²⁷ По њему, скупштина општине је основна друштвено-политичка заједница, највиши орган власти и друштвеног самоуправљања.

Административно-територијалне промене у Србији вршене су и касније, нарочито после доношења Уставног закона о укидању срезова у Социјалистичкој Републици Србији и Закона о изменама и допунама

24. Исто, бр. 27/1957.

25. Исто, бр. 51/1959.

26. Исто, бр. 45/1962.

27. Устав Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1963, стр. 86.

Закона о образовању општина у Социјалистичкој Републици Србији из 1966. године.²⁸

Спровођењем ових законских прописа, с 3. мартом 1967. укинати су срезови у Социјалистичкој Републици Србији. Тада је престао да постоји и срез Краљево.²⁹ Али, ове промене нису биле од значаја за подручје општине Лучани.

Ради остварења трајне сарадње, планирања и усклађивања својих планова са плановима економског развоја других општина, Скупштина општине Лучани је од 28. јула 1975. удружена у Међуопштинску регионалну заједницу Краљево.³⁰

На основу Закона о територијалној организацији општина од 30. јула 1977. утврђено је да Скупштина општине Лучани обухвата 35 насељених места:³¹

Бели Камен, Вича, Властељица, Вучковица, Горачићи, Горња Краварица, Горњи Дубац, Граб, Губеревци, Гуча (варошица), Гуча (село), Дљин, Доња Краварица, Доњи Дубац, Дучаловићи, Ђераћ, Живица, Зеоке, Каона, Котража, Кривача, Крстац, Лис, Лисице, Лучани, Марковица, Милатовићи, Негришори, Пухово, Пшаник, Ргари, Рти, Рогача, Тијање и Турица.

Уредбом о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њиховог седишта, Влада Републике Србије образовала је подручне центре, тј. округе 30. јануара 1992.³² Тада је на подручју Србије образовано 29 округа. Општина Лучани укључена је у састав Моравичког округа, чије је седиште у Чачку.

*

* * *

Од ослобођења земље 1945. године, па надаље, административно-територијалне поделе на подручју Драгачева, односно садашње територије општине Лучани, биле су честе и веома сложене. Крајем 1944. године на овом подручју био је формиран велики број народноослободилачких одбора. Они су обично обухватили по неколико села, а неретко и само по једно. Седишта су им углавном била у местима у којима су се налазиле општине бивше Краљевине Југославије.

28. *Службени лист среза Краљево*, бр. 28; *Службени гласник СРС* бр. 51/66.

29. Исто, бр. 46/1966.

30. *Службени гласник СРС* бр. 33/1975.

31. Исто, бр. 31/1977.

32. Исто, бр. 3/1992.

Од 1945. до 1955. године трајао је динамичан процес груписања општина, односно укидање малих и економско слабих и формирања већих и економски јачих општина. Ово је означено Општим законом о народним одборима из 1946. и Законом о административно-територијалној подели НР Србије из 1947. године.

Првим законом уведени су једнообразни називи за све степене административно-територијалних јединица, као: „окружни народни одбори”, „срески народни одбори”, „градски народни одбори” и „месни народни одбори”.

Другим законом укинута су окрузи као административно-територијалне јединице. Остали су срезови, градови, месни народни одбори... Драгачево је било обухваћено једним срезом, али са сталном тенденцијом смањења његове територије. Још крајем 1945. из његовог састава издвојени су Вирово, Миросалци и Трешњевица и припојени срезу ариљском, а јуна 1946. Пилатовићи, Прилипац и Церова – срезу пожешком. Законом из 1947. Осоница је припојена срезу моравичком, а Брезовице – срезу трнавском. Године 1950. село Луке припојено је срезу моравичком, средином јуна 1955. село Лиса – општини Ивањица, а 1959. село Толишница општини Краљево.

Најкрупније административно-територијалне промене на подручју општине Лучани извршене су 1955. године. Спровођењем у живот концепције радничког самоуправљања у привреди и изградњом комуналног система донет је низ законских аката, којима је битно промењена административно-територијална структура овог подручја. У току 1955. укинут је срез драгачевски, а његова територија припојена је новоформираном срезу Чачак. Истовремено, образоване су нове општине: Лучани, Горачићи, Гуча, Каона и Котража.

Општине Горачићи и Котража укинуте су 1957, Каона 1959, а Гуча 1962. године. Подручја укинутих општина припојена су општини Лучани. Исте, 1962. укинут је и срез Чачак, па је општина Лучани укључена у новоформирану срез Краљево.

Као административно-територијалне јединице срезови су укинута у СР Србији 1967. године. Тада је укинут и срез Краљево.

На тај начин, завршен је процес административно-територијалних подела на подручју Драгачева. Остала је само општина Лучани, која обухвата највећи део подручја бившег среза драгачевског, без једног броја села која су припојена другим општинама.

CHANGEMENTS ADMINISTRATIFS RELATIFS AU TERRITOIRE DE LA
COMMUNE DE LUČANI /RÉGION DE DRAGAČEVO/
ENTRE 1941 ET 1995

Le territoire de l'actuelle commune de Lučani /petite ville de la Serbie occidentale/, connu sous le nom de Dragačevo, a fait l'objet, à la suite des prescriptions de loi correspondantes, de fréquents changements administratifs relatifs à l'étendue de son territoire. Au début il était divisé en plusieurs communes, comprenant chacune une à cinq agglomérations rurales. Plus tard, certaines de celles - ci furent groupées pour former des unités plus grandes. Actuellement, la commune de Lučani est constituée de la majorité des villages du Dragačevo, car, au lendemain de la Seconde guerre mondiale, certains villages du Dragačevo – ce qui est signalé dans le présent ouvrage – furent administrativement incorporés dans d'autres communes voisines: Brehzovica dans celle de Tchatchak; Tolišnica dans celle de Kraljevo; Luke, Lisa et Osionica dans celle d'Ivanitsa; Trešnjevica, Cero-va, Virovo et Dragojevac dans celle d'Arilić et Pilatovići, Prilipac et Lopaš dans celle de Pojéga.

Vitomir Vasilic

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ

**ХРОНОЛОГИЈА АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНИХ
ЈЕДИНИЦА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ
ОД 1944/45. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Витомир Василић
УЧ 32000 Чачак
Кулиновци

UDK: 908 "1944/45"/1995" (497.11)

На подручју данашње општине Горњи Милановац деловали су, од 1944. године до данашњих дана, велики број општина и један срез. Општине су потпадале под надлежност среза, а срез под округ, односно област. Са постепеним укидањем, најпре округа, а затим области и срезова, смањиван је и број општина. Општине које су, према тадашњим законским прописима, настављале рад, увећавале су своје територије на рачун укинутих општина. Коначно, остала је само општина Горњи Милановац, која се простире на читавом подручју бившег среза таковског.

Хронологија административно-територијалних промена на подручју данашње општине Горњи Милановац од 1944/45. до 1995. године, приказана је по рангу надлештва, а надлештва истог ранга – по азбучном реду назива њихових седишта.

1. НАРОДНИ ОДБОР СРЕЗА ТАКОВСКОГ – ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ ОД 1944. ДО 1955.

Пре коначног ослобођења подручја среза таковског и Горњег Милановца, формиран је, средином септембра 1944. године, у Такову, Срески иницијативни одбор за срез таковски¹, који је имао задатак да спроведе изборе за органе нове власти у свим селима и да изабере делегата за среску скупштину.

Избори за месне народноослободилачке одборе завршени су до краја септембра 1944. године, а 8. октобра одржана је и седница Среске скупштине, на којој су изабрани Извршни одбор и Пленум Среског народноослободилачког одбора са седиштем у Горњем Милановцу.²

До 10. децембра 1944. срез таковски био је у саставу округа крагујевачког, а затим – округа чачанског.³ У исто време, надзор над радом Среског народноослободилачког одбора вршио је, до почетка децембра ове године, Окружни народноослободилачки одбор округа крагујевачког, а потом Окружни народноослободилачки одбор округа чачанског.

Од почетка децембра 1944. Срески народноослободилачки одбор среза таковског обухватао је подручја ових месних народноослободилачких одбора: Ба, Бело Поље, Бершићи, Брезна, Брусница, Враћевшница, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Горња Врбава, Горњи Милановац, Доњи Бранетићи, Доња Врбава, Јабланица, Клатичево, Коштунићи, Лозањ, Леушићи, Мајдан, Озрем, Полон, Савинац, Сврачковци, Срезоевци, Таково и Теочин.⁴

Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије из априла 1947. укинут је Народни одбор округа чачанског, па је Срески народни одбор среза таковског непосредно подређен органима Народне Републике Србије. Овим законом извршене су и значајне територијалне промене у саставу среза таковског. Из укинутог среза качерског срезу таковском припајају се подручја месних народних одбора Рудник, Ручићи и Шилопај, а село Ба из састава среза таковског ушло је у састав новообразованог среза љишког.⁵

1. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту ИАЧ), Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, Записник, 1944, кут. 2.

2. Исто, Записник од 8. децембра 1944, кут. инв. бр. 2.

3. Службени гласник НРС бр. 2/1945.

4. ИАЧ, Народни одбор округа чачанског – Чачак, акт бр. 3100 од 4. јула 1945, кут. инв. бр. 1.

5. Службени гласник НРС бр. 17/1947.

Године 1949. извршена је подела Народне Републике Србије на области, па је територија среза таковског ушла у састав области крагујевачке, а Срески народни одбор стављен под непосредни надзор Народног одбора области крагујевачке.⁶

Крајем 1951. године, укидањем Народног одбора области крагујевачке, Срески народни одбор среза таковског поново је непосредно подређен органима Народне Републике Србије.⁷

Законом о подели Народне Републике Србије на срезове и општине из априла 1952. укинута су месни народни одбори и формирана народна одборна општина. Те године је и Срески народни одбор променио назив у Народни одбор среза таковског. На основу Закона у састав среза таковског ушла су подручја новоформираних општина: Бело Поље, Брезна, Брусница, Враћевшница, Врнчани, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Клатичево, Коштунићи, Мајдан, Неваде, Озрем, Прањани, Рудник, Савинац, Таково, Теочин, Шилопај и Народни одбор градске општине Горњи Милановац.⁸

Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији из јула 1955. укинут је срез таковски, а његова територија ушла је у састав новоформираног среза Чачак. Укидањем среза таковског престао је да ради и Народни одбор среза таковског са седиштем у Горњем Милановцу.⁹

Организациона структура Народног одбора среза таковског мењала се и саображавала према законским прописима.

2. СКУПШТИНА ОПШТИНЕ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ – ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ (1944–...)

Формирана је 7. октобра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Горњем Милановцу.¹⁰ Одбор је био под надлежношћу среза таковског. На основу Општег закона о народним одборима од средине 1946. године Одбор мења назив у Месни народни одбор Горњи Милановац.¹¹ Проглашењем Горњег Милановца градом у саставу среза таковског од 17. септембра 1949. Месни народни одбор Горњи

6. Исто, бр. 44/1949.

7. Исто, бр. 37/1951.

8. Исто, бр. 15/1952.

9. Исто, бр. 56/1955.

10. Скупштина општине Горњи Милановац, Извештај од 17. октобра 1944, кут. инв. бр. 1.

11. Службени листи ФНРЈ бр. 43/1946.

Милановац почетком 1950. године мења назив у Народни одбор града Горњи Милановац.¹²

На основу Закона о народним одборима градова и градских општина из 1952. године мења назив у Народни одбор градске општине.¹³ Даље промене у називу уследиле су 1955. године спровођењем у живот Општег закона о уређењу општина и срезова, којим је започео процес спајања мањих у веће општине и завођење комуналног система. Општина у Горњем Милановцу променила је назив у Народни одбор општине Горњи Милановац и потпала под надлежност среза Чачак.¹⁴ Те године њена територија је знатно увећана припајањем следећих села: Брусница, Велереч, Врнчани, Грабовица, Дренова, Јабланица, Калиманићи, Клатичево, Луњевица, Љутовница, Накучани, Неваде, Сврачковци, Семедраж, Синошевићи, Таково и Шарани. У свим насељеним местима општина је формирала месне одборе.

Године 1957. територија општине Горњи Милановац се увећава припајањем села из састава укинутих општина Бело Поље и Бољковци: Бело Поље, Бољковци, Враћевница, Горња Врбава, Горња Црнућа, Доња Врбава, Доња Црнућа, Крива Река, Липовац, Ручићи и Угриновци.¹⁵ Законом о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији од 26. новембра 1959. укинута су народни одбори општина Бершићи и Прељина. Из састава ових општина, Народном одбору општине Горњи Милановац припојена су села: Бершићи, Брђани, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Доњи Бранетићи, Лозањ, Леваја, Озрем и Поллом. На основу тог закона из састава НОО Горњи Милановац издвојена су села Крива Река и Угриновци и припојена НОО Рудник.¹⁶

Законом о изменама и допунама Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији од 17. новембра 1962. извршене су знатне административно-територијалне промене. Укидањем среза Чачак, овај одбор потпада под надлежност новоформираног среза Краљево, а његовом саставу припајају се укинуте општине Прањани и Рудник.¹⁷

У вези уставних промена из априла 1963. Народни одбор општине Горњи Милановац променио је назив у – Скупштина општина Горњи

12. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт бр. 1253/16, 1949, кут. инв. бр. 5.

13. *Службени гласник НРС* бр. 29/1952.

14. Исто, бр. 56/1955.

15. Исто, бр. 27/1957.

16. Исто, бр. 51/1959.

17. Исто, бр. 45/1962.

Милановац и од 29. јула те године сва своја акта доноси под тим именом.¹⁸ Територија јој је остала непромењена. У насељеним местима основане су месне заједнице. Општина је и даље под надлежношћу среза Краљево – до 1967. године, када се укидају срезови као административно-територијалне јединице. Ради остваривања трајне сарадње, планирања и усклађивања својих планова са плановима економског развоја других општина, Скупштина општине Горњи Милановац је од 28. јула 1975. била удружена у Међуопштинску регионалну заједницу Краљево.¹⁹ На основу Закона о територијалној организацији општина од 30. јула 1977. утврђено је да општина Горњи Милановац обухвата 64 насељена места.²⁰

На основу Уредбе о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њихових седишта, Влада Републике Србије образовала је подручне центре, тј. округе 30. јануара 1992. Општина Горњи Милановац (заједно са Чачком, Лучанима и Ивањицом) ушла је у састав Моравичког округа.²¹

3. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ БЕЛО ПОЉЕ – БЕЛО ПОЉЕ (1944 – 1957)

Формиран је 7. октобра 1944. као Народноослободилачки одбор Бело Поље са седиштем у Белом Пољу.²² Обухватао је села: Бело Поље, Горњу Врбаву и Доњу Врбаву. Потпадао је под надлежност среза таковског. Из његовог састава издвојено је село Доња Врбава 10. марта 1945. и основало посебан одбор.²³ Средином 1946. године Народноослободилачки одбор Бело Поље мења назив у Месни народни одбор Бело Поље.²⁴ Од 1. априла 1947. поново му се припаја село Доња Врбава.²⁵ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Бело Поље.²⁶ Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955. повећана му је територија припајањем следећих села из укинутог Народног одбора општине Враћевшница: Враћевшница,

18. *Службени лист среза Краљево* бр. 28/1963.

19. *Службени гласник СРС* бр. 33/1975.

20. *Исто*, бр. 31/1977.

21. *Службени гласник РС* бр. 3/1992.

22. и 23. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, Записник од 10. марта 1945, кут. инв. бр. 1.

24. *Службени лист ФНРЈ* бр. 43/1946.

25. *Службени гласник НРС* бр. 17/1947.

26. *Исто*, бр. 29/1952.

Горња Црнућа, Доња Црнућа, Липовац и Прњавор.²⁷ У исто време Одбор је потпао под надлежност среза Чачак.

Народни одбор општине Бело Поље укинут је 22. јуна 1957, а његова територија ушла је у састав Народног одбора општине Горњи Милановац.²⁸

4. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ БЕРШИЋИ – БЕРШИЋИ (1955 – 1959)

Формиран је 29. августа 1955. са седиштем у Бершићима.²⁹ У његов састав ушла су села укинутих НОО Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Озрем, Таково и Теочин, што је извршено применом Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955: Бершићи, Брезна, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Доњи Бранетићи, Лозањ, Лочевци, Љеваја, Озрем, Полом и Теочин.³⁰ Потпадао је под надлежност среза Чачак.

Народни одбор општине Бершићи укинут је 31. децембра 1959, а његово је подручје, изузев села Теочин, ушло у састав општине Горњи Милановац.³¹

5. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ БОЉКОВЦИ – БОЉКОВЦИ (1944–1957)

Формиран је 1944. године као Народноослободилачки одбор Бољковци са седиштем у Бољковцима.³² Потпадао је под надлежност среза качерског. По Закону о административно-територијалној подели Народне Републике Србије из априла 1947. Бољковци су као, Месни народни одбор, ушли у оквир среза љишког и потпали под надлежност Среског народног одбора у Љигу.³³ У априлу 1952. Бољковци су формиран и као Народни одбор општине Бољковци у оквиру истог среза.³⁴ Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Срби-

27. Исто, бр. 56/1955.

28. Исто, бр. 27/1957.

29. ИАЧ, Народни одбор Бершићи–Бершићи. Записник од 29. августа 1955, кут. инв. бр. 1.

30. *Службени гласник НРС* бр. 56/1955.

31. Исто, бр. 51/1959.

32. ИАЧ, Народни одбор општине Бољковци. Извештај, 1944, кут. инв. бр. 1.

33. *Службени гласник НРС* бр. 17/1947.

34. Исто, бр. 29/1952.

ји од 20. јула 1955. општина Бољковци проширила је своју територију припајањем села: Крива Река, Лалинци, Ручићи, Угриновци и Штавица. Са овако измењеном територијом ушла је у оквир среза Чачак и потпала под надлежност Народног одбора среза Чачак.³⁵

Народни одбор општине Бољковци укинут је 22. јуна 1957. Територија укинуте општине (са селима Бољковци, Крива Река, Ручићи и Угриновци) припојена је Народном одбору општине Горњи Милановац, изузев села Лалинци и Штавица, која су укључена у састав Народног одбора општине Љиг.³⁶

6. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ БРЂАНИ – БРЂАНИ (1944–1955)

Формиран је 19. новембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Брђанима.³⁷ Обухватао је села Брђане и Соколиће. Потпадао је под надлежност среза љубићког. Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије из априла 1947. Брђани су, као Месни народни одбор, ушли у састав среза љубићко-трнавског.³⁸ Од априла 1952. Брђани су формиран као Народни одбор општине Брђани у оквиру истог среза.³⁹

Народни одбор општине Брђани укинут је Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 22. јула 1955.⁴⁰ Његова територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Прељина.⁴¹ Укидањем општине Прељина, 1959, село Брђани припојено је општини Горњи Милановац.⁴²

7. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ БРУСНИЦА – БРУСНИЦА (1944 – 1955)

Формиран је 7. октобра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Брусници.⁴³ Обухватао је села: Брусницу, Грабовицу, Јабланицу, Луњевицу и Семедраж. Потпадао је под надлежност среза таковског. Законом о административно-територијалној подели Народне

35. Исто, бр. 56/1955.

36. Исто, бр. 27/1957.

37. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић, Записник, 1944, кут. инв. бр. 1.

38. Службени гласник НРС бр. 17/1947.

39. Исто, бр. 29/1952.

40. Исто, бр. 56/1955.

41. Исто.

42. Исто, бр. 51/1959.

43. ИАЧ, Народни одбор општине Брусница, Записник од 9. октобра 1944, кут. инв. бр. 1.

Републике Србије из априла 1947. Брусница је, као Месни народни одбор, и даље била под надлежношћу среза таковског. Од 23. октобра 1949. издвајају се из њеног састава села Луњевица и Јабланица и оснивају посебан МНО са седиштем у Луњевици, а село Грабовица улази у састав МНО Неваде.⁴⁴ У априлу 1952. Месни народни одбор Брусница формиран је као Народни одбор општине Брусница, чија се територија проширује припајањем територије укинутог МНО Луњевица и села Грабовице, која је до тада била у саставу МНО Неваде. Ове промене спроведене су у живот 10. априла 1952.⁴⁵

Општина Брусница је укинута Законом из јула 1955. године. Њена територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Горњи Милановац.⁴⁶

8. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ВРАЋЕВШНИЦА – ВРАЋЕВШНИЦА (1944–1955)

Формиран је 7. октобра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Враћевшници.⁴⁷ Обухватао је села: Враћевшницу, Горњу Црнућу, Доњу Црнућу, Липовац и Прњавор. Потпадао је под надлежност среза таковског. Од средине 1946. мења назив у Месни народни одбор Враћевшница. У априлу 1952. формира се као Народни одбор општине Враћевшница.⁴⁸

Општина Враћевшница укинута је на основу Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији из јула 1955. Њена територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Бело Поље.⁴⁹

9. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ВРНЧАНИ – ВРНЧАНИ (1945–1955)

Формиран је 16. јула 1945. као Народноослободилачки одбор Врнчани издвајањем из састава Народноослободилачког одбора Таково.⁵⁰ Потпадао је под надлежност среза таковског до 22. маја 1946, када је

44. Исто, Записник од 23. октобра 1949, кут. инв. бр. 1.

45. *Службени гласник НРС* бр. 15/1952.

46. Исто, бр. 56/1955.

47. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, Записник од 10. октобра 1944, кут. инв. бр. 2.

48. *Службени листи ФНРЈ* бр. 43/1946.

49. *Службени гласник НРС* бр. 56/1955.

50. ИАЧ, Народни одбор Таково – Таково, Деловодни протокол бр. 1/45.

укинут и његова територија припојена Месном народном одбору Таково.⁵¹ Село Врнчани се поново издваја из састава МНО Таково и 29. септембра 1947, заједно са укинутим МНО Ручићи, формирало Месни народни одбор Врначни са седиштем у Врнчанима.⁵² У априлу 1952. Одбор је формиран као Народни одбор општине Врнчани.⁵³

Општина Врнчани укинута је Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији из јула 1955.⁵⁴ Село Врнчани припојено је Народном одбору општине Горњи Милановац, а Ручићи – Народном одбору општине Бољковци.

10. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ГОРЊИ БРАНЕТИЋИ – ГОРЊИ БРАНЕТИЋИ (1944 – 1955)

Формиран је у првој половини октобра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Горњим Бранетићима.⁵⁵ Обухватао је село Горње Бранетиће. Потпадао је под надлежност среза таковског. По Закону о административно-територијалној подели у Народној Републици Србији Горњи Бранетићи су као Месни народни одбор, у оквиру истог среза.⁵⁶ У априлу 1952. Одбор је формиран као Народни одбор општине Горњи Бранетићи.⁵⁷

Општина Горњи Бранетићи укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Бершићи.⁵⁸

11. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ЗАГРАЂЕ – ЗАГРАЂЕ (1944–1955)

Формиран је 1944. године као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Заграђу.⁵⁹ Обухватао је село Заграђе. Потпадао је под надлежност среза качерског. Законом о административно-терито-

51. Исто, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт бр. 3777 од 25. маја 1946, кут. инв. бр. 2.

52. Исто, Народни одбор општине Таково – Таково, Записник од 29. септембра 1947, кут. инв. бр. 1.

53. *Службени гласник НРС* бр. 15/1952.

54. Исто, бр. 56/1955.

55. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт без броја од 15. октобра 1944, кут. инв. бр. 2.

56. *Службени гласник НРС* бр. 17/1947.

57. Исто, бр. 15/1952.

58. Исто, бр. 56/1955.

59. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, Извештај о раду из 1944, кут. инв. бр. 2.

ријалној подели у Народној Републици Србији из априла 1947. Заграђе је, као Месни народни одбор, ушло у оквир среза љишког.⁶⁰ У априлу 1952. Заграђе је формирано као Народни одбор општине Заграђе у оквиру истог среза.⁶¹

Општина Заграђе укинута је Законом од јула 1955. Њена територија припојена је Народном одбору општине Рудник у срезу Чачак.⁶²

12. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ КЛАТИЧЕВО – КЛАТИЧЕВО (1944–1955)

Формиран је 7. октобра 1944. као Општински народноослободилачки одбор са седиштем у Клатичеву.⁶³ Обухватао је села: Калиманићи, Клатичево, Љутовницу и Накучане. Потпадао је под надлежност среза таковског. Средином 1946. мења назив у Месни народни одбор,⁶⁴ а од априла 1952 – у Народни одбор општине Клатичево у оквиру истог среза.⁶⁵

Општина Клатичево укинута је Законом из јула 1955, а њена територија припојена Народном одбору општине Горњи Милановац.⁶⁶

13. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ МАЈДАН – МАЈДАН (1944 – 1955)

Формиран је 6. октобра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Мајдану.⁶⁷ Обухватао је село Мајдан. Потпадао је под надлежност среза таковског. Средином 1946. мења назив у Месни народни одбор.⁶⁸ Од 23. октобра 1949. припојени су му село Мутањ из МНО Шилопај и Сврачковци из укинутог МНО Сврачковци.⁶⁹ У априлу 1952. Мајдан је формиран као Народни одбор општине у оквиру истог среза.⁷⁰

60. *Службени гласник НРС* бр. 17/1947.

61. Исто, бр. 15/1952.

62. Исто, бр. 56/1955.

63. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, Записник, 1944.

64. *Службени листи ФНРЈ* бр. 43/1946.

65. *Службени гласник НРС* бр. 15/1952.

66. Исто, бр. 56/1955.

67. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, Записник од 28. децембра 1944, кут. инв. бр. 2.

68. *Службени листи ФНРЈ* бр. 43/1946.

69. ИАЧ, Месни народни одбор Сврачковци, акт бр. 1370/1949, кут. инв. бр. 1.

70. *Службени гласник НРС* бр. 15/1952.

Општина Мајдан укинута је Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955.⁷¹ Села Мајдан и Мутањ су од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Рудник, а Сврачковци Народном одбору општине Горњи Милановац.⁷²

14. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ НЕВАДЕ – НЕВАДЕ (1949–1955)

Формиран је 23. октобра 1949. као Месни народни одбор са седиштем у Невадама.⁷³ Његово подручје обухватало је села Велереч и Неваде из укинутог Месног народног одбора Сврачковци и Грабовица из Месног народног одбора Брусница.⁷⁴ Потпадао је под надлежност среза таковског. У априлу Неваде се формирају као Народни одбор општине у оквиру истог среза. Те године је (10. априла) из његовог састава издвојено село Грабовица и припојено Месном народном одбору Брусница.⁷⁵

Општина Неваде укинута је Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955. Њена територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Горњи Милановац.⁷⁶

15. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ САВИНАЦ – САВИНАЦ (1944–1955)

Формиран је 5. октобра 1944. као Општински народноослободилачки одбор са седиштем у Савинцу.⁷⁷ Обухватао је села: Дренову, Савинац и Шаране. Потпадао је под надлежност среза таковског. По Закону о административно-територијалној подели Народне Републике Србије из априла 1947. Савинац је, као Месни народни одбор, и даље у оквиру среза таковског.⁷⁸ У априлу 1952. формиран је као Народни одбор општине Савинац.⁷⁹

71. Исто, бр. 56/1955.

72. Исто.

73. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт. пов. бр. 1370 и бр. 151 из 1949, кут. инв. бр. 1.

74. Исто.

75. Службени гласник НРС бр. 15/1952.

76. Исто, бр. 56/1955.

77. ИАЧ, Народни одбор општине Савинац, Записник од 2. октобра 1944, кут. инв. бр. 1.

78. Службени гласник НРС бр. 17/1947.

79. Исто, бр. 15/1952.

Општина Савинац укинута је Законом из јула 1955, а њена територија припојена Народном одбору општине Горњи Милановац.⁸⁰

16. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ТАКОВО – ТАКОВО (1944–1955)

Формиран је у октобру 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Такову.⁸¹ Обухватао је села: Врнчане, Лочевце, Љевају, Синошевиће и Таково. Потпадао је под надлежност среза таковског. Средином 1946. мења назив у Месни народни одбор Таково,⁸² а од априла 1952. формира се као Народни одбор општине Таково.⁸³

Општина Таково укинута је Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955.⁸⁴ Њена територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Горњи Милановац.

17. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ТЕОЧИН – ТЕОЧИН (1944–1955)

Формиран је средином октобра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Теочину.⁸⁵ Обухватао је села Брајиће и Теочин. Потпадао је под надлежност среза таковског. Средином 1946. мења назив у Месни народни одбор Теочин, а од априла 1952. формира се као Народни одбор општине Теочин.⁸⁶

Општина Теочин укинута је Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955.⁸⁷ Њена територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Бершићи.

80. Исто, бр. 56/1955.

81. ИАЧ, Народни одбор општине Таково, Извештај о раду Одбора из 1944, кут. инв. бр. 1.

82. Службени лист ФНРЈ бр. 43/1946.

83. Службени гласник НРС бр. 15/1952.

84. Исто, бр. 56/1955.

85. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт без броја од 15. октобра 1944, кут. инв. бр. 1.

86. Службени лист ФНРЈ бр. 43/1946. и Службени гласник НРС бр. 15/1952.

87. Исто, бр. 56/1955.

18. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ УГРИНОВЦИ – УГРИНОВЦИ (1944–1955)

Формиран је у октобру 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Угриновцима.⁸⁸ Обухватао је село Угриновце. Потпадао је под надлежност среза качерског. По Закону о административно-територијалној подели у Народној Републици Србији из априла 1947. Угриновци су као Месни народни одбор ушли у оквир среза љишког.⁸⁹ У априлу 1952. Угриновци су формиран као Народни одбор општине Угриновци у оквиру истог среза.⁹⁰

Општина Угриновци укинута је Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955. Њена територија је од 31. августа те године припојена Народном одбору општине Бољковци, срез Чачак.⁹¹

19. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР ГОРЊА ВРБАВА – ГОРЊА ВРБАВА (1945–1947)

Формиран је 10. марта 1945. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Горњој Врбави.⁹² Обухватао је село Горњу Врбаву, које је пре тога било у оквиру Народноослободилачког одбора Бело Поље. Потпадало је под надлежност среза таковског. На основу Општег закона о народним одборима из маја 1946. мења назив у Месни народни одбор Горња Врбава.⁹³

Месни народни одбор Горња Врбава укинут је Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије априла 1947. Село је припојено Месном народном одбору Бело Поље.⁹⁴

20. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР ДОЊА ВРБАВА – ДОЊА ВРБАВА (1945–1947)

Формиран је 10. марта 1945. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Доњој Врбави.⁹⁵ Обухватао је село Доњу Врбаву, које је пре тога било у саставу Народноослободилачког одбора Бело По-

88. ИАЧ, Народни одбор општине Угриновци, Деловодни протокол бр. 1/44.

89. Службени гласник НРС бр. 17/1947.

90. Исто, бр. 15/1952.

91. Исто, бр. 56/1955.

92. ИАЧ, Народни одбор Бело Поље, Записник од 10. марта 1945, кут. инв. бр. 1.

93. Службени лист ФНРЈ бр. 43/1946.

94. Службени гласник НРС бр. 17/1947.

95. ИАЧ, Народни одбор општине Бело Поље, Записник од 10. марта 1945.

ље. Потпадао је под надлежност среза таковског. Маја 1946. мења назив у Месни народни одбор Доња Врбава.⁹⁶

Месни народни одбор Доња Врбава укинут је Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије од априла 1947.⁹⁷ Територија му је од 1. априла те године припојена Месном народном одбору Бело Поље.

21. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР ЛЕУШИЋИ – ЛЕУШИЋИ (1945–1947)

Формиран је 10. марта 1945. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Леушићима.⁹⁸ Обухватао је село Леушиће. Потпадао је под надлежност среза таковског. На основу Општег закона о народним одборима од маја 1946. променио је назив у Месни народни одбор Леушићи.⁹⁹ Под тим називом укинут је Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије априла 1947.¹⁰⁰ Његова територија припојена је Месном народном одбору Брезна.

22. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР ЛУЊЕВИЦА – ЛУЊЕВИЦА (1949–1952)

Формиран је 23. октобра 1949. са седиштем у Луњевици.¹⁰¹ Обухватао је села Јабланицу и Луњевицу, која су до тада била у саставу Месног народног одбора Брусница. Потпадао је под надлежност среза таковског. Под истим називом укинут је на основу Закона о административно-територијалној подели Народне Републике Србије априла 1952, а његова територија укључена у састав Народног одбора општине Брусница.¹⁰²

23. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР РУЧИЋИ – РУЧИЋИ (1944–1947)

Формиран је у децембру 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Ручићима.¹⁰³ Обухватао је село Ручиће. Потпадао

96. Службени листи ФНРЈ бр. 43/1946.

97. Службени гласник НРС бр. 17/1947.

98. ИАЧ, Месни народни одбор Леушићи, Деловодни протокол бр. 1/1945.

99. Службени листи ФНРЈ бр. 43/1946.

100. Службени гласник НРС бр. 17/1947.

101. ИАЧ, Народни одбор општине Брусница, Записник од 23. октобра 1949, кут. инв. бр. 1.

102. Службени гласник бр. 15/1952.

103. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт без броја из децембра 1944, кут. инв. бр. 1.

је под надлежност среза таковског. На основу Општег закона о народним одборима променио је назив у Месни народни одбор Ручићи.¹⁰⁴ Под тим називом укинут је Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије априла 1947. Његова територија ушла је у састав новоформираног Месног народног одбора Врнчани.¹⁰⁵

24. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР СВРАЧКОВЦИ – СВРАЧКОВЦИ (1944–1949)

Формиран је 6. октобра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Сврачковцима.¹⁰⁶ Обухватао је села: Велереч, Неваде и Сврачковце. Потпадао је под надлежност среза таковског. Општим законом о народним одборима из маја 1946. мења назив у Месни народни одбор Сврачковци.¹⁰⁷

Месни народни одбор Сврачковци укинут је у октобру 1949.¹⁰⁸ Село Сврачковци припајају се 23. октобра те године Месном народном одбору Мајдан, а села Велереч и Неваде, заједно са Грабовицом из Месног народног одбора Брусница, формирају Месни народни одбор Неваде у оквиру среза таковског.

*

* * *

На подручју данашње општине Горњи Милановац извршене су велике административно-територијалне промене од краја 1944. до данас. Ово подручје је од септембра 1944. до јула 1955. године било обухваћено срезом таковским. У оквиру њега до средине 1946. године деловао је велики број народноослободилачких одбора. (Једно краће време скоро свако село имало је свој народноослободилачки одбор.) Доношењем Општег закона о народним одборима средином 1946, народноослободилачки одбори променили су називе у месне народне одборе, уз знатно смањење њиховог броја. До још већег смањења дошло је на основу Закона о подели територије Народне Републике Србије од априла 1952. године, када су, уместо месних народних одбора, формиран народни

104. *Службени листи ФНРЈ* бр. 43/1946.

105. *Службени гласник НРС* бр. 17/1947.

106. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, Записник из 1944, кут. инв. бр. 1.

107. *Службени листи ФНРЈ* бр. 43/1946.

108. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт пов. 1370 и пов. бр. 151 из 1949, кут. инв. бр. 1.

одбори општина. И најзад, Уставом од априла 1963. године, народни одбори општина прерасли су у скупштине општина. При том су образоване територијално велике општине, које најчешће захватају читаву територију укинутог среза. Такав случај је и са општином Горњи Милановац. Данас она обухвата углавном читаво подручје бившег среза таковског.

Бивше општине биле су под надзором среза таковског до 1955, па среза Чачак до 1962, а затим среза Краљево до 1967, када се срезови укидају као административно-територијалне јединице.

Надзор над радом среза таковског вршио је Народни одбор округа чачанског (до 1947), а од 1949. до 1951. године Обласни одбор области крагујевачке. Данас је општина Горњи Милановац у саставу Моравичког округа.

CHRONOLOGIE DE LA FORMATION DES UNITÉS ADMINISTRATIVES SUR LE TERRITOIRE DE LA COMMUNE DE GORGNI MILANOVATZ ENTRE 1944/45 ET 1995

Sur le territoire de l'actuelle commune de Gorgni Milanovatz ont fonctionné, depuis 1944 jusqu'à nos jours, un grand nombre de communes et un arrondissement. Les communes dépendaient de l'administration de l'arrondissement, les arrondissements de celle du district ou de la région. La suppression graduelle des districts d'abord, ensuite des régions et des arrondissements aussi, entraîna la réduction du nombre de communes. Les communes qui, conformément aux prescriptions de la loi continuaient à fonctionner, agrandissaient leur territoire aux dépens des communes supprimées. A la fin, seule la commune de Gorgni Milanovatz subsista, comprenant l'ensemble du territoire de l'ancien arrondissement de Takovo.

Ces changements peuvent être suivis dans le présent ouvrage.

Vitomir Vasilic

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

МИЛОРАД СТОЈИЋ, доктор археологије, научни саветник Археолошког института САНУ у Београду,

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, археолог, виши кустос Народног музеја у Чачку,

РАСТКО ВАСИЋ, доктор археологије, научни саветник Археолошког института САНУ у Београду,

БОГУМИЛ ХРАБАК, доктор историјских наука из Београда,

ДЕЛФИНА РАЈИЋ, историчар уметности, виши кустос Народног музеја у Чачку,

ДРАГАНА САВКОВИЋ, етнолог, музејски саветник из Крушевца,

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН, етнолог, кустос Народног музеја у Чачку,

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа” и књижевник из Чачка,

РАДОЈКО НИКОЛИЋ, књижевник из Чачка,

КОВИЉКА ЛЕТИЋ, професор историје из Београда,

МАРИЈА ОРБОВИЋ, професор књижевности, виши библиотекар у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис” у Чачку,

ГОРАН ПАУНОВИЋ, професор историје, кустос Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу,

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ, историчар, кустос Народног музеја у Чачку,

КОСТА НИКОЛИЋ, доктор историјских наука из Београда,

ДРАГАН СУБОТИЋ, доктор историјских наука из Београда,

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ, професор, истраживач из Чачка

САДРЖАЈ

1. Др МИЛОРАД СТОЈИЋ – Нови налази врхова бронзаних стрелица скитског типа у Србији јужно од Саве и Дунава	5
2. ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ – Ископавање на локалитету Лугови – Бент у Мојсињу за 1998. годину	11
3. Др РАСТКО ВАСИЋ – Фибуле из Мојсиња	15
4. БОГУМИЛ ХРАБАК – Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века	21
5. ДЕЛФИНА РАЈИЋ – Црква покрова пресвете Богородице у Миоковцима	53
6. ДРАГАНА САВКОВИЋ – Чумља богомоља и други обичаји у вези са појавом чуме у крушевачком крају	65
7. СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН – Животна снага вегетације у пролећном циклусу	73
8. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ – Становништво Атенице	95
9. РАДОЈКО НИКОЛИЋ – Зеочке фамилије	123
10. КОВИЉКА ЛЕТИЋ – Основна школа у Котражи од оснивања до 1914. године	147

11. МАРИЈА ОРБОВИЋ – Плакати заједнице дома и школе чачанске Гимназије	161
12. ГОРАН ПАУНОВИЋ – „Чачански глас” као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935.	191
13. МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ – Лист „Нова Зора” и пропаганда југословенске радикалне заједнице у Чачку за парламентарне изборе у децембру 1938.	219
14. КОСТА НИКОЛИЋ – Драгиша Васић (1885 – 1945)	227
15. Др ДРАГАН СУБОТИЋ – Из наше духовне баштине: епископ Сава Едмонтски	251
16. ВИТОМИР ВАСИЛИЋ – Административно-територијалне промене на територији општине Лучани (Драгачево) од 1941. до 1995. године	261
17. ВИТОМИР ВАСИЛИЋ – Хронологија административно-територијалних јединица на подручју општине Горњи Милановац од 1944/45. до 1995. године	275

TABLE DES MATIÈRES

1. MILORAD STOJIĆ – Récente mise au jour des pointes de flèche en bronze du type scythe en Serbie au sud de la Save et du Danube	5
2. LIDIJA NIKITOVIĆ – La fouille sur la localités de Lugovi– Bent à Moïsigné en 1998	11
3. RASTKO VASIĆ – Fibules de Mojsinje	15
4. BOGUMIL HRABAK – Arméniens dans les pays balkaniques et à Belgrade avant la fin du XVIII ^e siècle	21
5. DELFINA RAJIĆ – Église dédiée au Pokrov de la Très-sainte Vierge à Miokovci	53
6. DRAGANA SAVKOVIĆ – Invocation à la peste et autres coutumes relatives à l'apparition de la peste dans la région de Kruševac	65
7. SNEŽANA ŠAPONJIĆ-AŠANIN – Force vitale de la végétation dans le cycle printanier	73
8. RADOVAN M. MARINKOVIĆ – Population d'Atenica	95
9. RADOJKO NIKOLIĆ – Les familles de Zeoke	123
10. KOVILJKA LETIĆ – École primaire élémentaire de Kotražà depuis sa fondation jusqu'à l'année 1914	147

11. MARIJA ORBOVIĆ – Affiches de l'association „Famille et école” auprès du lycée de Tchatchak	161
12. GORAN PAUNOVIĆ – „Čačanski glas” /La Voix de Tchatchak/ en tant que source d'informations sur la vie sociale de Tchatchak entre 1932 et 1935	191
13. MILOŠ TIMOTIJEVIĆ – Le journal „Nova Zora” /Nouvelle Aurore/ et la campagne électorale de décembre 1938	219
14. KOSTA NIKOLIĆ – Dragiša Vasić /1885–1945/. Contribution à sa biographie	227
15. DRAGAN SUBOTIĆ – Sava /Jovan Saračević/, évêque d'Edmond, personnage remarquable de notre patrimoine spirituel	251
16. VITOMIR VASILIC – Changements administratifs relatifs au territoire de la commune de Lučani /région de Dragačevo/ entre 1941 et 1995 ...	261
17. VITOMIR VASILIC – Chronologie de la formation des unités administratives sur le territoire de la commune de Gorgni Milanovatz entre 1944/45 et 1995	275

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XXVIII, 1998.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу априла 1999.

Обим: 18,5 табака и 1 табак прилога

Штампање завршено новембра 1999.